

Установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”

РЫЖСКІ ДАГАВОР: ПОГЛЯД ПРАЗ СТАГОДДЗЕ

Зборнік навуковых артыкулаў

Гомель
ГДУ імя Ф. Скарыны
2021

УДК 94:327((47+57)+438)(094.2)"1921"

Рыжскі дагавор: погляд праз стагоддзе : зборнік навуковых артыкулаў / рэдкал. : М. М. Мязга (гал. рэд.) [і інш.] ; Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2021. – 123 с.

ISBN 978-985-577-717-6

Зборнік уключае навуковыя артыкулы, прысвечаныя гісторыі Рыжскага мірнага дагавора 1921 г. Матэрыялы адлюстроўваюць падзеі польска-савецкай вайны, якія папярэднічалі падпісанню мірных пагадненняў, ход перамоў у Мінску і Рызе. Аўтарамі артыкулаў праведзены глыбокі аналіз зместу Рыжскага дагавора, выяўлена яго ўздзеянне на характар савецка-польскіх адносін, на міжнародную сітуацыю ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе ў цэлым; паказана, якое ўздзеянне аказаў Рыжскі дагавор на гістарычныя працэсы на беларускіх землях, ахарактарызавана палітыка шэрагу дзяржаў у дачыненні да Беларусі ў міжваенны час.

Выданне адраасавана прафесійным гісторыкам, настаўнікам, студэнтам, усім, хто цікавіцца гісторыяй.

Зборнік выдаецца ў адпаведнасці з арыгіналам, падрыхтаваным рэдакцыйнай калегіяй пры ўдзеле выдавецтва.

Рэкамендавана да выдання навукова-тэхнічным саветам установы адукацыі
«Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны»

Рэдкалегія:

М. М. Мязга (галоўны рэдактар), Р. Р. Лазько (намеснік галоўнага рэдактара),
А. М. Бабкоў, А. М. Дуброўка, А. М. Кротаў, Д. М. Талочка, С. А. Чаропка

Рэцэнзенты:

доктар гістарычных навук С. А. Елізараў,
кандыдат гістарычных навук А. Д. Лебедзеў

ISBN 978-985-577-717-6

© Установа адукацыі «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны», 2021

ПРАДМОВА

На гістарычным шляху Беларусі было нямала драматычных падзей. Адною з іх, безумоўна, з'яўляецца Рыжскі мірны дагавор 1921 г. Заключаны без удзелу беларусаў, ён аказаў істотны ўплыў на лёс беларускага народа на працягу ўсіх 1920-х – 1930-х гадоў.

Першая сусветная вайна адкрыла новую старонку ў гісторыі многіх народаў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, звязаную з магчымасцю стварыць свае нацыянальныя дзяржавы. Да іх ліку адносіліся і беларусы. У час Вялікай вайны беларускае пытанне ўпершыню набыло міжнароднае гучанне. Склаліся перадумовы для фарміравання беларускай дзяржаўнасці. Ці атрымаецца гэтыя перадумовы рэалізаваць, у вялікай ступені залежала ад знешнепалітычных абставін. Беларусь ва ўмовах фарміравання Версальскай сістэмы міжнародных адносін стала аб'ектам палітыкі шэрагу дзяржаў. Найбольш значны ўплыў на гістарычныя працэсы, якія адбываліся ў той час на беларускіх землях, аказвала палітыка Савецкай Расіі і Польшчы. Барацьба паміж імі за “ўсходнія ўскраіны” былой Рэчы Паспалітай стала адной з галоўных прычын узнікнення польска-савецкай вайны 1919–1920 гг. Абодва бакі гэтага канфлікту ў сваёй палітыцы ў дачыненні да Беларусі зыходзілі з тэзісу аб наяўнасці ў іх “гістарычных праў” на беларускія землі.

Ва ўмовах вайны Масква і Варшава ставіліся да беларускага нацыянальнага руху і праблемы беларускай дзяржаўнасці выключна ўтылітарна, зыходзячы са сваіх міжнародных інтарэсаў. Гэта ў поўнай меры праявілася ў час польска-савецкіх мірных перамоў у Мінску і Рызе ў жніўні 1920 – сакавіку 1921 г. Для Савецкай Расіі тэрыторыя Беларусі фактычна стала разменнай манетай для таго, каб дабіцца ад польскага боку саступак па іншых пытаннях, у прыватнасці, па ўкраінскім. Савецкая дэлегацыя з лёгкасцю ахвяравала беларускія тэрыторыі на карысць Польшчы.

Польская дэлегацыя ў Рызе адмовілася ад рэалізацыі канцэпцыі федэрацыі і пайшла на заключэнне пагаднення, у аснову якога была пакладзена ідэя інкарпарацыі. Гэта азначала канчатковую адмову польскіх правячых колаў ад падтрымкі стварэння Беларускай нацыянальнай дзяржавы і рэалізацыю курса на падзел беларускіх зямель з Расіяй.

Шмат якія з тых пытанняў, што абмяркоўваліся на савецка-польскіх перамовах у Рызе, непасрэдна закраналі інтарэсы Беларусі. Але іх абмеркаванне адбывалася без удзелу беларусаў. Спробы прадстаўнікоў Беларускай Народнай Рэспублікі дабіцца ўдзелу ў працы мірнай канферэнцыі не прынеслі поспеху. Яны не знайшлі падтрымкі як з боку савецкай дэлегацыі, што натуральна, так і з боку польскай. Кіраўніцтва ССРБ прыняло рашэнне, якім дало паўнамоцтвы Савецкай Расіі на падпісанне мірнай дамовы з Польшчай. Тым самым, мірны дагавор, які ў многім вызначаў лёс Беларусі, рыхтаваўся без удзелу яе прадстаўнікоў. Для беларускай нацыі галоўны негатыўны момант Рыжскага дагавора заключаўся ў тым, што яна аказалася падзеленай усталяванай ім граніцай. Але пры гэтым Рыжскі дагавор абвешчаў прызнанне незалежнасці Беларусі, праўда, без указання, якое дзяржаўнае ўтварэнне маецца на ўвазе. БНР ва ўмовах польска-савецкага канфлікту не здолела ўмацавацца як суверэнная дзяржава. Беларуская дзяржаўнасць захавалася ў форме ССРБ. Безумоўна, яна не валодала рэальным суверэннітэтам, аб'ядноўвала першапачаткова толькі нязначную частку беларускіх зямель, але пры гэтым выконвала ў пэўнай ступені ролю таго самага “беларускага П'емонта”, пра які ў свой час казаў Ю. Пілсудскі.

Рыжскі дагавор аказаў істотны ўплыў на развіццё не толькі савецка-польскіх адносін у 1920-я – 1930-я гады, але і на сітуацыю ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе ў цэлым. Ён не стаў асновай для развіцця добрасуседскіх адносін паміж Савецкай дзяржавай і Польшчай. Паміж імі працягвалася барацьба за перавагу ва Усходняй Еўропе, а Беларусь выступала як адзін з участкаў гэтага супрацьстаяння. Палітыка РСФСР / СССР і Польшчы ў дачыненні да БССР і Заходняй Беларусі фарміравалася ў многім пад уздзеяннем гэтай барацьбы. Савецкая Расія ў 1921 г. прыняла Рыжскі дагавор як дакумент, які адлюстроўваў суадносіны сіл паміж ёй і Польшчай на момант падпісання, разглядала яго як вынік сваёй часовай слабасці. І адразу ж

распачала барацьбу за яго рэвізію. Сітуацыю прынцыпова не змянялі часовыя і адносныя пацяпленні ў савецка-польскіх адносінах у сярэдзіне 1920-х гадоў, у пачатку 1930-х гадоў, калі быў падпісаны дагавор аб ненападзенні паміж Польшчай і СССР.

Спрыяльныя для СССР абставіны, каб ліквідаваць Рыжскі дагавор, склаліся ва ўмовах распаду Версальскай сістэмы міжнародных адносін і пачатку Другой сусветнай вайны. Падпісанне савецка-германскага дагавора аб ненападзенні, напад Германіі на Польшчу, уступленне Чырвонай Арміі на тэрыторыю ўсходніх ваяводстваў Польшчы прывялі да яе акупацыі. Трагедыя польскага народа ў верасні 1939 г., калі ён стаў ахвярай агрэсіі суседзяў, у той жа час стварыла перадумовы для аб'яднання беларускай нацыі ў межах адной краіны. Гэта было важным крокам на шляху да стварэння ў будучым суверэннай беларускай дзяржавы.

У дадзеным зборніку прадстаўлены артыкулы, падрыхтаваныя ўдзельнікамі міжнароднай навуковай канферэнцыі, прымеркаванай да 100-годдзя падпісання Рыжскага дагавора. Яе арганізатарам выступіў Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. У матэрыялах зборніка адлюстраваны сучасныя канцэпцыі беларускай, польскай і расійскай гістарыяграфіі, характарызуючыя Рыжскі дагавор як складанную і шматгранную гістарычную з'яву, якая пакінула прыкметны след у лёсе шэрагу народаў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы.

Галоўны рэдактар

М. М. Мязга, д-р гіст. навук, прафесар

ДА ПЫТАННЯ АБ УДЗЕЛЕ ССРБ У САВЕЦКА-ПОЛЬСКІХ МІРНЫХ ПЕРАГАВОРАХ

Разглядаюцца пытанні, звязаныя з удзелам прадстаўнікоў Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусі (ССРБ) у савецка-польскіх мірных перагаворах 1920 г. у Мінску і Рызе. Паказваецца, як беларускія бальшавікі ў асобе Ваенна-рэвалюцыйнага камітэта (ВРК) прымалі рашэнні аб перадачы ўраду РСФСР паўнамоцтваў (мандата) на вызначэнне межаў Беларусі на мірных перагаворах з Польшчай. Асвятляецца пазіцыя старшыні ВРК ССРБ А. Чарвякова як неафіцыйнага прадстаўніка Савецкай Беларусі пры дэлегацыі РСФСР і УССР у Рызе. Аналізуецца дзейнасць расійскай дыпламатыі на перагаворах у асобе наркама замежных спраў РСФСР Г. Чычэрына і старшыні расійска-ўкраінскай дэлегацыі А. Ёфэ, накіраваная на ізаляцыю ўрада БНР В. Ластоўскага і адначасова недапушчэнне дэлегацыі ССРБ на перагаворы ў якасці чацвёртага самастойнага ўдзельніка. Канстатуецца, што наданне ССРБ мандату дэлегацыі РСФСР увасабляла рэдкі ў гісторыі дыпламатыі выпадак, калі адна дзяржава ўпаўнаважыла іншую падпісаць мірны дагавор, які істотна абмяжоўваў яе тэрыторыю падзелам напалову. Ні да, ні пасля Рыжскага міру беларуская дзяржава не падпісвала падобнай дамовы з наданнем іншай дзяржаве падобных паўнамоцтваў.

У ліпені – пачатку жніўня 1920 г. падчас наступу Чырвонай арміі на Варшаву прыйшоў час для прыняцця Масквой важных рашэнняў па Беларусі. 15 ліпеня старшыня бюро ЦК КП(б) Літвы і Беларусі І. Смілга прапанаваў ЦК РКП(б) «авясціць Беларускаю рэспубліку (пакуль in abstracto)» [7, с. 141]. Афіцыйнае абвясчэнне незалежнасці ССБР (другое пасля 1 студзеня 1919 г.) адбылося 31 ліпеня 1920 г. У прынятай ВРК ССРБ дэкларацыі разам з канстатацыяй раўнапраўнага характару ўзаемаадносін паміж РСФСР і ССРБ заяўлялася аб перадачы Беларускай рэспублікай «на ўвесь час рэвалюцыйных войнаў» сваіх узброеных сіл у распараджэнне РСФСР і выяўлялася гатоўнасць узгадняць дыпламатычныя выступленні рэспублікі з дзеяннямі РСФСР [4, с. 166]. Так рыхтавалася глеба аб прыняцці беларускімі бальшавікамі рашэнняў аб перадачы ўраду РСФСР паўнамоцтваў на вызначэнне межаў Беларусі на мірных перагаворах з Польшчай.

Упершыню гэтае пытанне разглядалася на пасяджэнні ВРК ССРБ 16 ліпеня, якое пастанавіла дэлегаваць старшыню ВРК А. Чарвякова для ўдзелу ў мірных перагаворах з польскай дэлегацыяй і даць яму неабходныя паўнамоцтвы. А. Чарвякову даручылі праз кожныя тры дні паведамляць ВРК праз кур'ера аб мірных перагаворах, а рэўкам са свайго боку абавязваўся дасылаць яму неабходныя матэрыялы [2, с. 119].

Другі раз пытанне аб прадстаўніку ССРБ на перагаворах і яго паўнамоцтвах (мандаце) разглядалася на пасяджэнні ЦБ КП(б)Б 8 верасня, якое прыняло наступнае рашэнне: «Прымаючы прапанову т. Чычэрына, наркам ССРБ дэлегуе свайго прадстаўніка на мірную канферэнцыю ў асобе т. Ігнатоўскага, якому падрыхтаваць шырокі мандат» [2, с. 126]. Аднак праз дзень 10 верасня на пасяджэнні ВРК ССРБ пытанне аб прадстаўніку рэспублікі на савецка-польскай мірнай канферэнцыі нечакана трансфармавалася ў зусім іншую форму. Прынятая пастанова гучала наступным чынам: «1. Рэспубліка Беларусь выдае РСФСР самы шырокі мандат на вядзенне мірных перагавораў з Польшчай па пытанні, галоўным чынам, аб вызначэнні межаў Беларусі. 2. Для абароны інтарэсаў самастойнасці Рэспублікі Беларусь прызначаецца прадстаўніком ад ССРБ на мірную канферэнцыю т. Ігнатоўскі» [2, с. 127]. Як вядома, У. Ігнатоўскі ў Рыгу не паехаў. А ўяўным, калі можна так сказаць, прадстаўніком

ССРБ на мірных перагаворах з'яўляўся А. Чарвякоў. Хутчэй за ўсё, на больш высокім статусе прадстаўніка беларускага ВРК настаяла Масква.

Такім чынам, у перыяд з 16 ліпеня па 10 верасня пытанне аб прадстаўніку рэспублікі на савецка-польскай мірнай канферэнцыі і яго паўнамоцтвах трансфармавалася ў пытанне аб выдачы РСФСР шырокага мандата на вядзенне мірных перагавораў з Польшчай па пытанні, галоўным чынам, аб вызначэнні межаў Беларусі і аб пасылцы прадстаўніка ВРК на мірную канферэнцыю для абароны інтарэсаў самастойнасці ССРБ [9; 11, с. 156–158, 164–166].

17 жніўня ў Мінску пачалася першая фаза савецка-польскіх мірных перагавораў. Расійска-ўкраінскую дэлегацыю ўзначальваў К. Данішэўскі, заменены да пачатку другой рыжскай фазы перагавораў самым дасведчаным савецкім перагаворнікам, блізкім саратнікам У. Леніна, членам ЦК РКП(б) А. Ёфэ. У склад дэлегацыі ад Украіны ўваходзіў наркам замежных спраў Украінскай ССР Д. Мануільскі. Сярод экспертаў быў гісторык, прафесар Маскоўскага ўніверсітэта, будучы рэктар БДУ У. Пічэта. Прозвішча старшыні ВРК ССРБ А. Чарвякова ў складзе савецкай мірнай дэлегацыі (або расійска-ўкраінскай дэлегацыі), апублікаваным 28 верасня ў прэсе, не згадалася [1, с. 170].

Асновы адносін і будучага пагаднення паміж РСФСР і Польшчай былі выкладзены ў Заяве Усерасійскага цэнтральнага выканаўчага камітэта (УЦВК) ад 23 верасня 1920 г. У ім гаварылася, што, зыходзячы з поўнага прызнання прынцыпу самавызначэння, РСФСР ужо ў 1917 г. прызнала незалежнасць і суверэннасць Польскай рэспублікі, у 1918 г. – незалежнасць і суверэннасць Украіны і Беларусі*, а ў 1920 г. падпісала мірны дагавор з Літоўскай рэспублікай. УЦВК прапаноўваў пакласці ў аснову мірнага пагаднення, па-першае, пацвярджэнне як Польшчай, так і Расіяй незалежнасці Украіны, Літвы і Беларусі і прызнанне незалежнасці Усходняй Галіцыі, па-другое, афіцыйнае прызнанне імі дзяржаўных прадстаўніцкіх устаноў (соймаў, парламентаў, з'ездаў саветаў), створаных у кожнай з гэтых краін [3, с. 204–206].

Польская дэлегацыя палічыла патрабаванне прызнання незалежнасці Украіны і Беларусі асноўнай задачай савецкай дэлегацыі і пагадзілася задаволіць яго пры ўмове прыняцця ёю выгаднай для Польшчы мяжы, што пакідала ў складзе Польшчы чыгунку Роўна – Сарны – Лунінец – Баранавічы. Ёфэ, скарыстаўшы недакладнасць дадзеных яму дырэктывы, уключыў у праект дамовы артыкул, у адпаведнасці з якім урад РСФСР настойваў на прызнанні Польшчай савецкіх рэспублік. 28 верасня савецкі праект быў пададзены на пленарнае пасяджэнне мірнай канферэнцыі. Так пытанне аб прызнанні савецкіх рэспублік Украіны і Беларусі (ў гэтым прэлімінарнага міру ён быў сфармуляваны як прызнанне незалежнасці Украіны і Беларусі) трапіў на стол перагавораў [6, с. 236-237].

Як сведчыць перапіска паміж старшынёй расійска-ўкраінскай дэлегацыі А. Ёфэ і наркамам замежных спраў Г. Чычэрыным, беларускае пытанне паўстала ў кулуарах расійскай дыпламатыі 14 верасня, калі А. Ёфэ накіраваў запыт Г. Чычэрыну аб адносінах РСФСР з урадам В. Ластоўскага. У тэлеграме А. Ёфэ з Рыгі гаварылася: «Мясцовыя беларусы паведамляюць: урад Ластоўскага падчас Балтыйскай канферэнцыі, атрымаўшы польскія грошы, запыаў з палякамі, паабяцаўшы ім 4 або 5 павеаў Гродзенскай губерні. У сваёй ноце Вам ад 7 верасня Ластоўскі патрабуе ўдзелу свайго прадстаўніка на мірнай канферэнцыі**». Відаць, таго ж будуць патрабаваць палякі. У дачыненні да Беларусі і

* Трэба ўдакладніць, што ў 1918 г. РСФСР не прызнавала незалежнасці Беларусі (БНР). Незалежнасць БССР была прызнана РСФСР 31 студзеня 1919 г. пастановай Прэзідыума УЦВК «О признании независимости Белорусской Советской Социалистической Республики». – [4, с. 103–104].

** Гл.: ноту Рады БНР урадам РСФСР і Польшчы па пытанні ўдзелу яе прадстаўнікоў у расійска-польскіх перагаворах ад 20 жніўня 1920 г. – [4, с. 64].

Украіны, відаць, яны будуць лічыць, што не мы іх прадстаўляем. Патрабуецца неадкладна увесць матэрыял і ўсе звесткі [аб] Ваших адносінах з Ластоўскім і яго прадстаўніком у Маскве» [1, с. 157]. У той жа дзень Г. Чычэрын адказаў А. Ёфэ і з яго тэлеграмы станавіліся яснымі як мінімум тры пытанні. Па-першае, Г. Чычэрын прасіў паскорыць прыезд у Рыгу прадстаўніка ССРБ (у сувязі з выступамі В.Ластоўскага), і сюды тэрмінова быў накіраваны А. Чарвякоў. Па-другое, ставілася пад сумнеў падтрымка Польшчай урада В. Ластоўскага, які ў Маскве чамусьці лічылі па-прапольску настроеным. Па-трэцяе, канстатавалася, што Беларусь у Рызе ніхто не будзе падтрымліваць, бо праграма буферных дзяржаў як быццам сябе вычарпала [1, с. 157–158]. Тое, што гэта не так, пацвердзілася праз тры дні (17 верасня), калі А. Ёфэ паведамляў Г. Чычэрыну, што пытанне аб буферных дзяржавах зноў набывае актуальнасць. Польшча вяртаецца да патрабаванняў мяжы 1772 г. пад выглядам самавызначэння Беларусі і Украіны [11, с. 206].

14 верасня Г. Чычэрын, вымушаны рэагаваць на актыўнасць урада БНР, накіраваў тэлеграму члену Рэўаенсавета Заходняга фронту І. Смілгу ў Мінск з патрабаваннем паскорыць прыезд прадстаўнікоў ССРБ на мірныя перагаворы. «Так званы ўрад Ластоўскага ў Рызе заварушыўся, пасылае ноты, патрабуе ўдзелу ў перагаворах. Таму паскарайце прыезд прадстаўнікоў Беларускага Савецкага рэўкама. Гэта вельмі важна, трэба супрацьпаставіць Савецкую Беларусь намерам Ластоўскага» [1, с. 158].

17 верасня наркам замежных спраў РСФСР паведамляў А. Ёфэ аб недапушчальнасці прызнання ўрада БНР, што азначала б непрызнанне законнага савецкага беларускага ўрада [1, с. 161]. На наступны дзень А. Ёфэ пісаў Г. Чычэрыну ў сувязі з атрыманнем ноты ўрада Ластоўскага да рыжскай мірнай канферэнцыі: «Ні з ім, ні з яго кліентамі ніякай працы не варта мець. Іх, відаць, падкупілі палякі» [11, с. 207].

З вышэй пададзенага бачна, што актыўнасць урада і дэлегацыі БНР у Рызе прымусілі расійскі НКЗС ушчыльную займацца беларускім пытаннем, што мела сваім вынікам прыезд А. Чарвякова ў Рыгу, каб супрацьпаставіць яго ўраду В. Ластоўскага. Яшчэ адным вынікам намаганняў урада БНР можна лічыць пастаноўку расійскай дыпламатыяй пытання аб прызнанні незалежнасці Беларусі (ССРБ), што знайшло пазней адлюстраванне ў прэлімінарным мірным дагаворы. На рахунак актыўнасці ўрада БНР верагодна можна аднесці і згаданую вышэй прапагандысцкую фразу з заявы УЦВК ад 23 верасня аб прызнанні ў 1918 г. незалежнасці Беларусі (БНР), чаго фактычна не было.

Аб дзейнасці А. Чарвякова ў Рызе сведчаць яго лісты ў Мінск кіраўніцтву ВРК ССРБ, напісаныя ў перыяд 20 верасня – 3 кастрычніка 1920 г. У першым лісце ён пісаў, што не настойвае на наданні яму права ўдзельнічаць у перагаворах як прадстаўніку Беларусі з разуменнем, што гэтае пытанне выкліча новыя ўскладненні. Ён падкрэсліваў, што застаецца ў Рызе выключна ў сілу партыйнай дысцыпліны. «Горш за ўсё тое, што падзел Беларусі ўжо прадвызначаны і што гэтым маё добрае беларускае імя будзе скампраметавана навекі» [4, с. 197]. Гэтыя словы паказваюць драматызм становішча кіраўніка Савецкай Беларусі, вымушанага падпарадкоўвацца партыйнай дысцыпліне і гуляць ролю пешкі ў савецка-польскай дыпламатычнай гульні. У лісце ад 29 верасня А. Чарвякоў пісаў: «Перш за ўсё аб беларускім прадстаўніцтве на перагаворах і аб маёй ролі. Адзначаю з усёй пэўнасцю, што Беларусь у перагаворах удзелу не прымае ні пад якім выглядам». Свой статус ён вызначаў як інкогніта, які прымае ўдзел у пасяджэннях, але не выконвае ніякай ролі – ні паўнамоцнага прадстаўніка, ні кансультанта [4, с. 200].

Усю складанасць і далікатнасць становішча вакол Беларусі, не прадстаўленай на перагаворах і якая з'яўлялася прадметам закулісных дыпламатычных камбінацый, а затым і адкрытага, цынічнага падзелу, добра разумелі кіраўнікі расійскай дыпламатыі. Г. Чычэрын, патрабаваў ад А. Ёфэ, каб беларусы (А. Чарвякоў) чакалі свайго часу, і прасіў яго, каб яны падалі «паперу, што ўпаўнаважвае нас усталёўваць мяжу Беларусі. Дарэчы прашу Вас

даслаць мне неадкладна тэкст і дату гэтай паперы» (мелася на ўвазе вядомае рашэнне ВРК аб выдачы мандата длегацыі РСФСР) [8, с. 58–59].

Члены дэлегацыі БНР сустрэліся ў Рызе з А. Чарвяковым. Эсэры прызнавалі яго прыхільнасць «беларускай нацыянальнай працы», улічвалі факт супрацоўніцтва з ім падчас перагавораў у Смаленску ў пачатку 1920 г. На сустрэчах выявілася агульнасць пазіцый урадаў БНР і ССРБ у пытанні аб недапушчальнасці падзелу Беларусі і захаванні яе этнаграфічных межаў з Польшчай і Расіяй. Аднак да сумесных дзеянняў справа не дайшла. Ні палякі, ні члены дэлегацыі БНР не лічылі Чарвякова законным прадстаўніком беларускага народа. Польскія сацыялісты – члены мірнай дэлегацыі, не жадалі размаўляць «з маскоўскім чыноўнікам Чарвяковым», а В. Ластоўскі сцвярджаў, што ён можа прадстаўляць толькі Кампартыю Беларусі, але не беларускі народ [8, с. 120–121].

Паводле інфармацыі, якая змяшчаецца ў падрыхтаваным у 1928 г. польскім Генеральным штабам «Кароткім нарысе беларускага пытання», А. Чарвякоў разлічваў на падтрымку Польшчы ў вырашэнні беларускага пытання. У выпадку паспяховага завяршэння перагавораў прадстаўнікоў БНР з палякамі ён павінен быў на мірнай канферэнцыі адкрыта перайсці ў антыбальшавіцкі лагер. Аднак з-за поўнага непрымання польскай дэлегацыяй беларускіх прапаноў уся гэтая канцэпцыя правалілася [5, с. 187].

12 кастрычніка 1920 г. у Рызе быў падпісаны Дагавор аб перамір'і і прэлімінарных умовах міру. Бакі прызнавалі незалежнасць Украіны і Беларусі і ўсталёўвалі ўсходнюю мяжу Польшчы, то бок мяжу паміж Украінай і Беларуссю, з аднаго боку, і Польшчай, з другога. З асуджэннем дагавора выступіла Беларуская нацыянальна-палітычная канферэнцыя, якая сабралася ў Рызе 20 кастрычніка. У прынятай ёю рэзалюцыі выкрывалася «імперыялістычная палітыка» РСФСР і Польшчы, якія «падзялілі па ўзаемнай дамоўце Беларусь на дзве часткі». Адна з іх аддавалася ў бескантрольнае валоданне Польшчы, а іншая, абвешчаная ў прынцыпе як незалежная, перадавалася фактычна ў распараджэнне РСФСР. Рэзалюцыя абвешчала Дагавор аб перамір'і і прэлімінарных умовах міру неабавязковым для беларускага народа, патрабавала абавязковага ўдзелу дэлегацыі ўрада БНР у далейшых перагаворах аб міры паміж РСФСР і Польшчай, прызнавала правільнай дзейнасць урада БНР па абароне яе незалежнасці [4, с. 210–211].

У канцы кастрычніка заслону сакрэтнасці над сваім удзелам у мірных перагаворах прыўзняў старшыня ВРК ССРБ А. Чарвякоў, які распавёў на старонках газеты «Зьвязда», што палякі ў пачатку не жадалі дапусціць прадстаўніка Савецкай Беларусі і стараліся прынізіць значэнне ВРК. Але пры абмеркаванні пытання аб межах польская дэлегацыя прызнала мандат, выдадзены ВРК ССРБ. 27 кастрычніка аб'яднанае пасяджэнне ВРК і Цэнтральнага бюро прафсаюзаў Беларусі, абмеркаваўшы даклад А. Чарвякова аб падпісаных у Рызе прэлімінарных умовах міру, зацвердзіла (ратыфікавала) іх, пра што паведаміла ўрадам РСФСР, УССР і Польшчы [1, с. 218–220].

Пасля падпісання прэлімінарнага міру кіраўнікі ССРБ працягвалі ставіць перад савецкім кіраўніцтвам пытанне аб удзеле прадстаўнікоў рэспублікі ў мірных перагаворах. 8 лістапада на пасяджэнні ЦБ КП(б)Б сакратар ЦБ КП(б)Б В. Кнорын інфармаваў пра сваю паездку ў Маскву, у тым ліку аб размове з сакратаром ЦК РКП(б) М. Красцінскім, які сказаў, што няма неабходнасці ва ўдзеле прадстаўнікоў рэспублікі ў мірных перагаворах [4, с. 214].

Аднак гэтае пытанне не было знята з парадку дня і набыло вастрыню напярэдадні II Усебеларускага з'езда Саветаў, які адбыўся 13–17 снежня 1920 г. у Мінску. 12 снежня Г. Чычэрын паведаміў А. Ёфэ: «На з'ездзе, мабыць, будзе ўзнята пытанне аб пасылцы свайго дэлегата ў Рыгу. Я тэлеграфавалі, што спачатку беларускі савецкі ўрад павінен аформіцца і толькі тады можна распрацоўваць пытанне аб яго міжнародных адносінах» [1, с. 247].

13 снежня паміж В. Кнорыным і Г. Чычэрыным адбылася падрабязная размова па тэлефоне па пытаннях прадстаўніцтва Беларусі на мірных перагаворах і адносін з урадам

БНР. Апошні сказаў, што «асобнае прадстаўніцтва Беларусі ў Рызе, на нашу думку, залішняе. Беларускі рэўкам даў паўнамоцтвы Расійскаму ўраду весці перагаворы і за Беларусь, нам здавалася б пажаданым, калі магчыма, атрымаць пацвярджэнне гэтых паўнамоцтваў З'ездам саветаў, калі ён з гэтым пагодзіцца». На думку Г. Чычэрына, Беларусь (ССРБ) не можа выступаць на перагаворах як чацвёртая дзяржава (маючы на ўвазе ўдзел у іх трох дзяржаў – РСФСР, УССР і Польшчы), бо яе дзяржаўнае жыццё яшчэ не аформілася належным чынам. Расійскі наркам зноў нагадаў аб паўнамоцтвах, нададзеных беларускім рэўкамам ураду РСФСР, і падкрэсліў, што на цяперашняй стадыі перагавораў, пасля падпісання прэлімінарнага міру, нязручна ўносіць змены ў склад удзельнікаў [1, с. 249].

В. Кнорын сказаў, што беларускае кіраўніцтва яшчэ раз пацвярджае перадачу свайго мандата расійскай дэлегацыі. Ён запэўніў, што пытанне аб пацвярджэнні мандата ВРК будзе пастаўлена на з'ездзе і верагодна аднагалосна або пры двух-трох галасах тых, хто ўстрымаўся будзе прынята. В. Кнорын таксама спытаў, ці пажадана зацвярджэнне на з'ездзе прэлімінарнага дагавора. Г. Чычэрын аргументаваў сваю пазіцыю па пытанні надання Беларускаму паўнамоцтваў (мандата) ўраду РСФСР наступным выказваннем: «Увядзенне ў Рыжскую канферэнцыю чацвёртай дзяржавы азначала б неабходнасць для Польшчы неадкладна прызнаць Савецкую Беларусь, гэта рэч сумнеўная, запытаю, аднак Ёфэ. Мандат, які патрабуе пацвярджэння, быў дадзены Беларускаму не дэлегацыі ў Рызе, а Расійскаму Цэнтральнаму Ураду». Ён адзначыў пажаданасць пацвярджэння прэлімінарнага міру з'ездам, асабліва з прычыны спробаў адраджэння буферызма з боку некаторых польскіх дзеячаў [1, с. 250-251].

II Усебеларускі з'езд саветаў прыняў 14 снежня рэзалюцыю «Аб пацвярджэнні мандата РСФСР на заключэнне мірнага дагавора з Польшчай», у якой гаварылася: «II з'езд Саветаў ССРБ як паўнамоцны орган улады Беларусі, разгледзіўшы пытанне аб удзеле ССРБ у мірных перагаворах з Польшчай, пастанаўляе пацвердзіць мандат, выдадзены Ваенна-рэвалюцыйным камітэтам ССРБ ураду РСФСР на права ўстанаўлення ад імя ССРБ межаў, заключэння міру і звязаных з заключэннем міру дагавораў эканамічных, аб абмене ваеннапалоннымі і іншых» [4, с. 223]. З'езд прызнаў правільнасць палітычнай лініі расійска-ўкраінскай дэлегацыі ў справе абароны інтарэсаў Савецкай Беларусі ў ходзе перагавораў з Польшчай.

У апошні раз пытанне аб прадстаўніцтве ССРБ на савецка-польскіх мірных перагаворах было ўзнята ў запіскі Г. Чычэрына ў Палітбюро ЦК РКП(б) 30 снежня 1920 г., дзе ўтрымліваліся прапановы аб перабудове ўзаемаадносін з Беларускаму. Запіска з'явілася ў сувязі са зваротам старшыні СНК ССРБ А. Чарвякова да кіраўніцтва РСФСР, дзе гаварылася аб ненармальным становішчы Беларусі датычна яе адносін з РСФСР. Чарвякоў прапаноўваў прымяніць да Беларусі такую ж сістэму сувязей, якая склалася ў адносінах РСФСР з Украінай, з чым пагадзіўся Чычэрын. Па пытанні ўдзелу ССРБ у мірных перагаворах з Польшчай кіраўнік расійскай дыпламатыі сваю пазіцыю не мяняў. Ён пісаў, што на рыжскай канферэнцыі не варта ўводзіць Беларусь як непасрэднага ўдзельніка, а трэба абмежавацца наяўнай камбінацыяй, г. зн. мандатам ад Беларусі ўраду РСФСР, які быў пацверджаны Беларускаму з'ездам Саветаў. Ісці за межы гэтай дыпламатычнай калькуляцыі немэтазгодна, бо «ў выпадку з'яўлення непасрэдна Беларускай дэлегацыі ў Рызе яна там перакуліць ўсе нашы дыпламатычныя камбінацыі» [1, с. 258]. Пасля падпісання прэлімінарнага міру такія камбінацыі і калькуляцыі, у прыватнасці з рэктыфікацыяй мяжы працягваліся. Савецкая дэлегацыя была вымушана саступіць Польшчы яшчэ каля 3 тыс. вёрст на Палессі ў раёне Тураўскай пушчы [12, с. 152–153, 170–171].

Такім чынам, паўторна абвешчаная па ініцыятыве Масквы ССРБ павінна была выконваць службовую ролю ў знешняй палітыцы РСФСР. Найбольш ярка залежнае становішча Беларускай савецкай рэспублікі выявілася напярэдадні і ў ходзе савецка-польскіх мірных перагавораў. Нададзены ВРК ССРБ ураду РСФСР мандат на вядзенне мірных

перагавораў з Польшчай і вызначэнне межаў Беларусі было сведчаннем крайняй палітычнай слабасці ВРК, яго залежнасці ад Масквы і адначасова нацыянальнага нігілізму шэрагу яго членаў (акрамя А. Чарвякова і У. Ігнатоўскага). Наданне мандату ўвасабляла рэдкі ў гісторыі дыпламатыі выпадак, калі адна дзяржава ўпаўнаважыла іншую падпісаць мірны дагавор, які істотна абмяжоўваў яе тэрыторыю падзелам напалову. Ні да, ні пасля Рыжскага міру беларуская дзяржава не падпісвала падобнай дамовы з наданнем іншай дзяржаве падобных паўнамоцтваў, хоць эпоха падзелаў Беларусі не скончылася ў чаканні наступлення Другой сусветнай вайны [10, с. 228-229; 11, с. 189–190]. Каб паказаць, што мандат быў не выпадковы, П Усебеларускі з'езд Саветаў пацвердзіў яго, як і правільнасць палітычнай лініі расійска-ўкраінскай дэлегацыі ў «адстойванні» інтарэсаў Беларусі. Патрабаванні беларускіх камуністаў аб удзеле ў мірных перагаворах пасля падпісання прэлімінарнага міру, як і пашырэння межаў карлікавай ССРБ, вымусілі савецкае кіраўніцтва прыняць захады па ўпарадкаванні адносін з ёю паводле ўзору федэратыўных адносін з УССР.

Крыніцы і літаратура

1. Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.) : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 4-х т. - Мінск: «Юніпак», 2008. -Т. 1., ч.2. - 393 с.
2. Государственные границы Беларуси: сборник документов и материалов : в 2 т. – Минск: БГУ, 2012. – Т. 1: (март 1917 – ноябрь 1926). – 495 с.
3. Документы внешней политики СССР : в 24 т. – М.: Госполитиздат, 1959. -Т. III: (1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г.). – 724 с.
4. Знешняя палітыка Беларусі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 10 т. – Мінск: БелНДЦДАС, 1997. –Т. 1: (1917–1922 гг.). –395 с.
5. Кароткі нарыс беларускага пытання // Arche-Пачатак. – 2007. – № 11. – С. 104–421.
6. Лазько, Р. Беларускі фронт сусветнай рэвалюцыі ў 1920 г. / Р. Лазько // Да 90-годдзя прыняцця Рыжскага дагавору 1921 г. : матэрыялы з гісторыі польска-беларускіх узаемаадносін у XX ст. : зборнік навуковых прац III міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі. Мінск, 9–10 чэрвеня 2011 г. / Навук. рэд. Е. Расоўска, А. Вялікі. – Мінск: ТАА “Ковчег”, 2011. – С. 219–240.
7. Польско-советская война, 1919–1920 (Ранее не опубликованные документы и материалы) : в 2 ч. – М.: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1994. – Ч. 1. – 215 с.
8. Польско-советская война, 1919–1920 (Ранее не опубликованные документы и материалы) : в 2 ч. – М.: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1994. – Ч. 2. – 435 с.
9. Снапкоўскі, У. Е. Аб мандаце ВРК ССРБ, выданым ураду РСФСР па пытанні вызначэння меж Беларусі / У. Е. Снапкоўскі // Да 90-годдзя прыняцця Рыжскага дагавору 1921 г.: матэрыялы з гісторыі польска-беларускіх узаемаадносін у XX ст. : зборнік навуковых прац III міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі. Мінск, 9–10 чэрвеня 2011 г. / Навук. рэд. Е. Расоўска, А. Вялікі. – Мінск: ТАА “Ковчег”, 2011. – С. 241–255.
10. Снапковский, В. Е. Беларусь, советско-польская война и Рижский мир / В. Е. Снапковский // Забытый мир: Рижский договор 1921 года: Интерпретации и споры / Под ред. С. Дембского, А. В. Мальгина (русское издание). – М.: ЗАО Издательство «Аспект Пресс», 2014. – С. 209–229.
11. Снапковский, В. Е. Белорусский вопрос на советско-польских мирных переговорах 1920-1921 гг. / О. Н. Боровская, В. Е. Снапковский, С. А. Третьяк // Рижский мир в судьбе белорусского народа. 1921–1953 гг. : в 2 кн. -Минск : Беларуская навука, 2014. – Кн. 1. – С. 151–235.
12. Dąbski, J. Pokój ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem, listy z 15 ilustracjami i 1 mapę / J. Dąbski. – Warszawa, 1931. – 225 s.

ПОЛЬШЧА, БЕЛАРУСКАЯ НАРОДНАЯ РЭСПУБЛІКА, РЫЖСКІ ДАГАВОР

У артыкуле разглядаюцца адносіны паміж Польшчай і Беларускай Народнай Рэспублікай ва ўмовах польска-бальшавіцкай вайны. Паказана, што спадзяванні беларускіх дзяячаў на атрыманне польскай дапамогі ў справе стварэння суверэннай беларускай дзяржавы не былі рэалізаваны. Гэта выклікала расчараванне сярод дзяячаў БНР і адыход большасці з іх ад арыентацыі на Польшчу. У час савецка-польскіх мірных перагавораў у Рызе намаганні беларусаў прыняць у іх удзел не знайшлі падтрымкі з боку польскай дэлегацыі.

Адносіны адроджанай у лістападзе 1918 года Польскай Рэспублікі са створанай некалькімі месяцамі раней Беларускай Народнай Рэспублікай уяўлялі сабой вельмі складанае, забытанае яшчэ і ўздзеяннем трэціх дзяржаваў, перапляценне ўзаемадчынненняў. З фармальна-прававога боку яны былі прыведзены ў парадак толькі Рыжскім мірным дагаворам, які закончыў польска-бальшавіцкую вайну. Ён прывёў у парадак міждзяржаўныя адносіны, выступаючы як элемент так званага Версальска-Рыжскага парадку [1]. Пакуль жа такога “ўпарадкавання” не адбылося ў сферы грамадскіх адносін, ва ўмовах падзелу беларускіх зямель паміж Польшчай, Савецкай дзяржавай і Літвой.

Перыяд з моманту ўтварэння дзвюх нацыянальных дзяржаў да сакавіка 1921 года – гэта час надзвычай важны для абедзвюх нацый, палякаў і беларусаў. Гэта час спрэчак аб адносінах беларускіх палітычных эліт да змяняючыхся канцэпцый тэрытарыяльнай і дзяржаўнай арганізацыі на паўночна-заходніх землях былой Расійскай імперыі, да аднаўлення польскай і літоўскай дзяржаўнасці. Адначасова перыяд своеасаблівай гульні польскіх палітыкаў беларускай картай з Германіяй, Літвой, Антантай, Расіяй “белай” і “чырвонай”, а таксама з самімі беларусамі.

З беларускага пункту гледжання гэта гады драматычнага пошуку знешняй падтрымкі для занадта слабых нацыянальных сіл, паступова згасаючай веры ў тое, што дзякуючы гэтай падтрымцы з боку каго-небудзь з суседзяў ажыццявіцца мара аб нацыянальнай дзяржаве, хоць бы – першапачаткова – у форме аўтаноміі, але з прызнаннем суб’ектнасці беларускага народа. Адрасатам гэтых надзей, у адносінах да якога кожны раз фаміраваліся ўсё большыя расчараванні, была, у прыватнасці, Другая Польская Рэспубліка, у такой жа ступені атрымаўшая траўму расійскіх захопаў, а цяпер патэнцыйна найбольш падыходзячая для выканання ролі патрона беларускай незалежнасці.

Польская дзяржава найбольшую заклапочанасць адносна трываласці здабытай незалежнасці звязвала з сітуацыяй на сваіх усходніх рубяжах. Асаблівую заклапочанасць выклікала перасячэнне Чырвонай Арміяй польскай мяжы да падзелаў, уступленне яе войскаў на беларускія, літоўскія і ўкраінскія землі. У адбыўшымся на гэтым фоне абмене нотамі міністр замежных спраў Польшчы Леон Васілеўскі афіцыйна абвінаваціў бальшавікоў у “відавочна агрэсіўнай і імперыялістычнай палітыцы ўрада Савецкай Расіі, чые войскі ўварваліся ў Літву і Беларусь, увёўшы савецкую адміністрацыю ў раёнах, якія ёй не належаць, заваёўваюць народы, адмаўляючы ім у праве самім вызначаць свой лёс і навязваючы чужы палітычны рэжым”. Ён папярэджаў, што польскі ўрад “у бліжэйшы час будзе вымушана абараняць з дапамогай узброенай сілы недатыкальнасць тэрыторый, населеных польскім насельніцтвам супраць уварвання войскаў урада Савецкай Расіі” [2, s. 42–44].

Гэтае і падобныя выступленні не былі раўнасільнымі заяве аб імкненні Другой Польскай Рэспублікі да становішча ўладання ў ўсходзе да 1772 года – першага падзелу Рэчы Паспалітай. Яны мелі на мэце выкрыць хлусню прапаганды бальшавікоў, якія абвясчалі лозунг права народаў на самавызначэнне, і ў той жа час імкнуліся навязаць сілай

“новы лад”, а насамрэч сваё валадаранне беларусам, літоўцам, латышам ці ўкраінцам. Адначасова яны былі прадвесцем актыўнай палітыкі Варшавы ў дачыненні да будучага гэтых зямель, прапановай цеснага супрацоўніцтва ўсходнім суседзям, якім, так жа як і Польшчы, пагражала небяспека большавізму, па прынцеце “вольныя з вольнымі, роўныя з роўнымі” [3, с. 275]. Такім, прынамсі, быў генеральны лозунг, праява імкнення да працяглага аслаблення пагражаючай незалежнасці польскай дзяржавы Расіі (ў любым яе варыянце), а таксама прыцягнення для дасягнення гэтай мэты народаў, якім, як і польскаму, пагражаў расійскі імперыялізм. Рэальнасць аказалася іншай.

Ва ўмовах немагчымасці ўвесці на паўночна-ўсходнія землі польскія войскі, польскія асяродкі пачалі фарміраваць там мясцовыя органы ўлады. Была створана ваенізаваная самаабарона Літвы і Беларусі і Камітэт абароны ўсходніх крэсаў, які ініцыяваў фарміраванне мясцовых узброеных сіл – літоўска-беларускай дывізіі [4, с. 82]. Гэтая актыўнасць выклікала занепакоенасць урада Беларускай Народнай Рэспублікі, які пратэставаў як супраць уводу польскіх войскаў на тэрыторыі, дзе беларускае насельніцтва складала большасць, так і супраць мабілізацыі беларусаў у польскую армію [5, с. 314–319; 6, с. 197–198].

Гэтыя дзеянні не спынілі Чырвоную Армію, заняцце ёю тэрыторыі, вызваленай па ўмовах перамір'я адступаючымі нямецкімі войскамі (Обер-Ост). У першых чыслах снежня 1918 года “чырвоныя” войскі ўвайшлі ў Мінск. У цяжкае становішча трапілі ўлады БНР, якія ў пачатку снежня 1918 года былі вымушаныя эвакуіравацца разам з немцамі ў Вільню, а затым у Гародню.

У канцы года ў Маскве было прынята рашэнне аб абвясчэнні на акупаваных Чырвонай Арміяй беларускіх тэрыторыях Савецкай Рэспублікі [7, с. 73]. Аднак фікцыя Савецкай Беларусі была настолькі відавочная, што стварала для большавіцкіх уладаў рэальную праблему з пункту гледжання менш спрыяльных прагнозаў развіцця сітуацыі. Адсюль і рашэнне аб змяншэнні яе тэрыторыі, уключэнні ў Расійскую СФСР трох усходніх беларускіх губерняў – Смаленскай, Віцебскай і Магілёўскай [4, с. 110–111]. Яго падтэкстам было нявер'е ў захаванне Беларусі як незалежнай Сацыялістычнай Рэспублікі, боязь, каб усе яе зямлі не захапіла адноўленая Польшча. Зменшаную Беларусь было вырашана федэраваць – у першапачатковым варыянце з Расійскай СФСР (3 лютага), а праз некалькі дзён – з Літвой (16 лютага). Гэта адбылося, нягледзячы на пратэсты кіраўніцтва беларускіх большавікоў, якія разам з прэм'ер-міністрам трапілі пад арышт. Такім, між іншым, быў генезіс паўстання 27 лютага так званай Літ-Бел, якое пашырыла на Беларусь і Літву большавіцкую рэвалюцыю.

За гэтымі дзеяннямі большавікоў у Беларусі ўважліва назіралі польскія ўлады. Пытанне адносін да новых савецкіх суб'ектаў, створаных Масквой на мяжуючых з Польшчай тэрыторыях Беларусі, Літвы і Украіны, было закранута ў справаздачы парламенцкага камітэта па пытаннях замежных спраў, якую ў пачатку красавіка 1919 года прадставіў яго старшыня Станіслаў Грабскі. Ён адмаўляў права Савецкай Расіі ўмешвацца ў справы ўсходніх суседзяў Польшчы. Паводле ацэнкі Камісіі, стварэнне Літ-Бел не мела нічога агульнага з свабоднай волей літоўскага і беларускага народаў вырашаць свой лёс, характар іх адносін з Польшчай, а было дэ-факта маніпуляцыяй Масквы. Прымаючы пад увагу даклад Камісіі, 4 красавіка Сейм Польшчы прыняў рэзалюцыю аб усходняй палітыцы дзяржавы, пацвердзіўшы ў ёй права народаў, якія пражываюць на землях былога Вялікага княства Літоўскага, самастойна вырашаць сваю будучыню і адмаўляючы якія-небудзь паўнамоцтвы ў гэтых адносінах як уладаў Літ-Бел, так і створанай немцамі Літоўскай Тарыбы.

У красавіку 1919 г. у пакінуты войскамі Обер-Оста Гродна ўвайшлі польскія войскі, што прадугледжвала сакрэтнае польска-германскае пагадненне ад 5 лютага 1919 г. [2, с. 85–89]. Падышоў да канца кароткі гродзенскі перыяд функцыянавання ўладаў БНР. Раней, 22 сакавіка прэм'ер-міністр Антон Луцкевіч адправіўся ў Парыж на мірную канферэнцыю, а кабінет БНР, чакаючы заняцця горада палякамі, прызнаў у якасці адзінага сапраўднага саюзніка Коўна. Польская армія заняла важныя цэнтры заходняй Беларусі – Слонім і Пінск,

а таксама Баранавічы, Ліду, Навагрудак і Вільню, каб у сярэдзіне красавіка таксама захапіць Гродна. Праз некалькі месяцаў (у пачатку жніўня) авалоданне ёю Мінска азнаменавала сабой канчатковае падзенне Літ-Бел.

Уступленне польскіх войскаў на спрэчныя тэрыторыі павінна было выклікаць контрверсіі, абвінавачванні Варшавы ў імперыялістычных тэндэнцыях. У сувязі з гэтым начальнік дзяржавы не адважыўся на ўвядзенне на занятых тэрыторыях ваеннага, акупацыйнага кіравання, а паступіў спосабам, характэрным для ўсёй яго ўсходняй (беларускай) палітыкі. Ва ўмовах немагчымасці стварэння мясцовага ўрада з удзелам беларускіх і літоўскіх палітыкаў, ён зрабіў крок, які не зачыняў шляху ні да якога рашэння. 22 красавіка быў апублікаваны яго зварот да жыхароў былога Вялікага княства Літоўскага, які тлумачыў дзеянні Польшчы як вызваленне Віленскай зямлі ад акупацыі, а не як яе ўзброены захоп. Зварот абвясціў аб стварэнні часовай цывільнай адміністрацыі да правядзення дэмакратычных выбараў. Ён гарантаваў жыхарам ахопленых гэтай адміністрацыяй тэрыторый права вырашаць свой лёс незалежна ад іх нацыянальнасці або веравызнання.

Пракламацыя Пілсудскага была з прызнаннем прынята міжнароднай супольнасцю, а таксама беларускімі дзеячамі [4, s. 198]. Добрае ўражанне зрабіла неадкладнае ўсталяванне ў Вільні мясцовага цывільнага кіравання, заснаванага на парытэце нацыянальнасцяў. Таксама ў рэзалюцыі Устаноўчага Сейма ад 23 мая 1919 года аб адносінах Польшчы да зямель былога Вялікага княства Літоўскага было заяўлена, што пасля іх вызвалення ад акупантаў Польская Рэспубліка будзе імкнуцца даць пражываючым на гэтых землях народам магчымасць свабодна вызначаць сваю будучыню. Падкрэсліваліся агульныя палітычныя, эканамічныя і культурныя інтарэсы, якія спрыяюць узаемнаму збліжэнню.

Польскі бок, стварыўшы Цывільнае ўпраўленне ўсходніх зямель, не імкнулася, аднак, да наступнага кроку – арганізацыі абвешчанага ў адозве і рэзалюцыі сейма плебісцыту, з часам прыцягваючы нават частку беларускіх дзеячаў для абгрунтавання яго затрымкі [10, s. 66].

Стаўшае наступствам наступлення польскай арміі перамяшчэнне ўладаў БНР у сталіцу Літвы не азначаў спынення іх кантактаў з польскімі ўладамі. У сувязі з адтэрміноўкай выканання абяцанняў з красавіцкай прамовы маршала Пілсудскага, палітыкі БНР вырашылі дабіцца ўмяшання ў гэтае пытанне прэм'ер-міністра ўрада Польшчы Ігнація Падзярэўскага. Яны прадставілі яму прапанову аб стварэнні літоўска-беларускага ўрада, або беларускага – у выпадку адмовы Літвы, з кампетэнцыяй у адміністрацыйнай сферы і арміі, але дзеючага пад пратэктаратам Польшчы [11, s. 245]. Прапанова выклікала вялікую цікавасць у прэм'ер-міністра, які заявіў аб працягу перамоў па гэтым пытанні з дзеячамі БНР [12, s. 67–68]. Аднак у сувязі з супрацьдзеяннем кіраўніка дзяржавы і адсутнасцю падтрымкі з боку Францыі канцэпцыі такой федэрацыі – неабходнай з пункту гледжання беларускіх палітыкаў – перамовы не далі вялікіх вынікаў [6, s. 330–331].

Адначасова адбываліся неспрыяльныя для пытання аб цэласнасці беларускіх зямель змены ў адносінах паміж Варшавай і Масквой. У ліпені ў Белавежы адбыліся таемныя перамовы, на якіх бальшавікі між іншым узнялі пытанне аб магчымым плебісцыце на беларускай і літоўскай тэрыторыях, які разумелі як падставу для рашэння аб іх падзеле паміж Польшчай і Савецкай Расіяй [13, s. 89–93].

Як ужо згадвалася вышэй, у пачатку жніўня 1919 года польскія войскі ўвайшлі ў Мінск, а ў верасні дасягнулі лініі Любань – Барысаў – Дзвінск, узяўшы пад кантроль большую частку беларускіх тэрыторый. У гэтых умовах Рада і ўрад БНР вырашылі вярнуцца з эміграцыі. Гэты крок быў зроблены, нягледзячы на адсутнасць ілюзій адносна польскіх абяцанняў, пры бачанні, аднак, неабходнасці кааперацыі з Польскай Рэспублікай ва ўмовах асноўнай пагрозы, бальшавіцкай [12, s. 77–78].

Для беларускіх дзеячаў трывожным было адсоўванне польскімі ўладамі беларускага пытання на другі план, пазбяганне Варшавай яго палітычнага рашэння ў духу, абвешчаным некалькімі месяцамі раней Юзафам Пілсудскім, і, перш за ўсё, адсутнасць фармальнага

прызнання БНР. Усё больш выразна становілася бачна, што нават магчымае прызнанне Варшавай беларускай дзяржаўнасці можа абмежавацца Міншчынай, не ахопіць карэнныя беларускія землі Віленшчыны і Гарадзеншчыны. На гэтым фоне стаўленне да Польшчы ўсё больш і больш раз'ядноўвала беларускае палітычнае асяроддзе, падштурхоўваючы яго найбольш радыкальную сацыялістычную (сацыял-дэмакратычную) частку ў бок бальшавікоў. Іншая, якая не бачыла рэальнай перспектывы будаўніцтва беларускай дзяржаўнасці, засталася пры канцэпцыі, якая абвясчала неабходнасць абапірацца на Польшчу. Яе ўзначаліў нефармальны консул БНР у Варшаве Лявон Дубейкоўскі [10, s. 77].

19 верасня ў Мінску адбылася сустрэча дэлегацыі Рады БНР і Часовага Беларускага Нацыянальнага камітэта з начальнікам дзяржавы Юзафам Пілсудскім. Дэлегацыя падзякавала польскім ўладам за вызваленне краіны ад расійскага імперыялізму і выказала надзею на адраджэнне з апорай на Польшчу беларускай дзяржаўнасці. Яна прасіла дазволу на паступовае ўсталяванне цывільнай улады з мэтай увядзення на кантраляваных польскімі войскамі тэрыторыях адміністрацыі Беларускай Народнай Рэспублікі, а таксама згоды на фінансавую падтрымку для арганізацыі беларускіх нацыянальных узброеных сіл. Пілсудскі ў прынцыпе станоўча адраагаваў на гэтыя пастулаты, дэклаваў сваю дапамогу ў іх рэалізацыі. Пад уплывам гэтай і падобных дэкларацый большасць вядучых палітыкаў БНР прызнала магчымасць альбо федэрацыі з Польшчай, альбо пабудовы дзяржаўнасці з дапамогай Польшчы [4, s. 233].

Як ужо згадвалася вышэй, пра польска-беларускую федэрацыю гаварылі ў Парыжы палітыкі БНР з прэм'ер-міністрам Ігнаціям Падзярэўскім [11, s. 245]. Для больш падрабязнага абмеркавання гэтых планаў Падзярэўскі запрасіў тады ў Варшаву прэм'ер-міністра БНР Антона Луцкевіча. Наступствы гэтага запрашэння, не ўзгодненага з бэльведэрскімі коламі (лагерам Пілсудскага), выклікалі сур'ёзны крызіс у польска-беларускіх узаемаадносінах. Луцкевіч, які прыбыў у Варшаву, не толькі не сустрэўся з прэм'ер-міністрам, але дэ-факта быў часова інтэрнаваны.

12 лістапада 1919 года Рада БНР склікала ў Мінску сесію, на якой адбылася вельмі рэзкая палярызацыя па пытанні стаўлення БНР да Польшчы. Сацыял-дэмакраты і сацыял-федэралісты зрабілі прапанову аб неадкладным пераходзе да канцэпцыі поўнай незалежнасці і незалежнасці ў этнаграфічных граніцах. Пад ціскам левай часткі Рада прыняла рэзалюцыю аб неадкладным пачатку ўрадам БНР перамоў з Польшчай аб поўным прызнанні дэ-юрэ. У гэтай сітуацыі камісар Мінскай акругі Уладзіслаў Рачкевіч заявіў, што сесія Рады склікана без яго згоды, а значыць, незаконная, і яе рэзалюцыі несапраўдныя па фармальным прычынах. Пасяджэнні сесіі былі прыпынены [14, s. 481–482]. Пачаўся крызіс, які прывёў да глыбокага расколу ў беларускай палітычнай эліце.

У сувязі з напружанасцю вакол перапыненай сесіі Рады БНР 20 лістапада начальнік дзяржавы запрасіў на сустрэчу прэм'ер-міністра Луцкевіча. Даволі бесцырымонна ахарактарызаваў бягучае становішча польскай дзяржавы і прыярытэты яе ўсходняй палітыкі. Ён заявіў, што, нягледзячы на жаданне дапамагчы беларускай справе, павінен лічыцца з фактамі, маргінальнасцю для Польшчы беларускага пытання ў адносінах да іншым важным праблем міжнароднай абстаноўкі. Адзіным сродкам абароны Беларусі ад захопу Савецкай Расіяй ва ўмовах непрызнання яе Антантай Ю. Пілсудскі лічыў шырокую нацыянальна-культурную аўтаномію ў складзе польскай дзяржавы. Пытанне аб магчымай незалежнасці беларускай дзяржавы ён прапаноўваў адкласці да высвятлення пытання аб дзяржаўнасці Украіны і прыбалтыйскіх рэспублік. Ён раіў Луцкевічу, каб беларускія палітыкі перайшлі ад дзейнасці на дзяржаўным узроўні (Рада БНР) да дзейнасці нацыянальнай па сваім характары (Нацыянальная Беларуска-Рада), засяродзіліся не на палітычных пытаннях, а галоўным чынам на нацыянальнай культуры і адукацыі [15, s. 447–453].

Адкуль такі паварот ва ўсходніх планах Пілсудскага? Рэалізацыя федэратыўнай канцэпцыі ў існаваўшых тады ўмовах становілася мала рэальнай. Патрэбна была трывалая нейтралізацыя расійскай небяспекі, як з боку бальшавікоў, якія мелі значную грамадскую

падтрымку у Беларусі, так і, зразумела, колаў імперскіх Расійскай палітычнай рады ў Парыжы, а таксама спрыяльнае развіццё сітуацыі ў рэгіёне. Толькі ва ўмовах стабілізацыі дзяржаўнасці Украінскай Народнай Рэспублікі, у далейшым – поспеху падрыхтоўваемага польскай ваеннай разведкай прапольскага перавароту ў Літве, можна было рэальна імкнуцца да рэалізацыі канцэпцыі федэрацыі, і, такім чынам, на самай справе падтрымаць будаўніцтва нацыянальнай беларускай дзяржавы. Паколькі вышэйпералічаных акалічнасцяў да восені 1919 года не было, то становіцца зразумелай пазіцыя, занятая Пілсудскім. Ён яўна не хацеў зачыняць вароты перад рашэннем, якое прывядзе да падзелу беларускіх зямель паміж Польшчай і Расіяй – будзь то “белая” ці “чырвоная”. Таму ён абмежаваўся тым, што прапанаваў прэм’ер-міністра Луцкевічу толькі саўдзел ва ўпраўленні тэрыторыямі, прызнанымі БНР беларускімі [5, s. 507–509].

Кіраўнік урада БНР выказаў разуменне аргументацыі Пілсудскага. Ён распачаў аперацыю па ператварэнні Рады БНР у нацыянальнае, а не дзяржаўнае прадстаўніцтва [15, s. 482].

Між тым, на адноўленым 12 снежня пасяджэнні Рады справа не толькі не дайшла да ператварэння яе з прадстаўніцтва дзяржаўнага ў нацыянальныя, але ва ўмовах жорсткай палярызацыі ўтварылася нечакана большасць, якая адхіліла прывезеныя з Варшавы Луцкевічам прапановы, што ў выніку прывяло да расколу. Галасамі гэтай большасці была створана новая Народная Рада БНР пад старшынствам Пятра Крэчэўскага і ўрад, кіраўніцтва якім прыняў Вацлаў Ластоўскі, прыбыўшы на сесію з Коўна. Арыентаваўшыся на супрацоўніцтва з Польшчай група Луцкевіча, пасля зыходу з сесіі, стварыла з пяці асобаў Найвышэйшую Раду БНР з Іванам Серадой на чале, якая абавязала Антона Луцкевіча да далейшага выканання функцый прэм’ер-міністра, нягледзячы на факт сфарміравання кабінета Ластоўскага [4, s. 341–346].

Такі далёка ідучы раскол у беларускай палітычнай эліце, несумненна, значна абмежаваў шанцы на поспех далейшых намаганняў па дасягненні суб’ектнасці БНР. Практычна засталася толькі альтэрнатыва: аўтаномія або самакіраванне [10, s. 109].

У беларускіх палітычных колах на гэтым фоне адбылася далёка ідучая палярызацыя. Сацыял-дэмакраты, прызнаючы, што Варшава не адмовіцца ад сваіх імперыялістычных планаў у дачыненні да беларускіх зямель, прынялі арыентацыю на супрацоўніцтва з бальшавікамі – як апошні шанец пабудаваць нацыянальную дзяржаву, хоць і моцна залежную ад Масквы. Услед за гэтым у Смаленску было падпісана пагадненне, згодна з якім бальшавікі падтрымлівалі значнымі фінансавымі сродкамі антыпольскую дзейнасць беларускіх эсэраў [16]. Наадварот, частка беларускай палітычнай эліты, нягледзячы на ўзнікшы крызіс, па-ранейшаму толькі з Польшчай звязвала надзею на рэалізацыю сваіх палітычных планаў. Іншая, даволі істотная, захавала арыентацыю на Літву – дзяржава слабая, але тым не менш пагражала Беларусі дамінаваннем у выпадку федэратыўнага рашэння.

Па ініцыятыве начальніка дзяржавы ў канцы сакавіка 1920 года ў Мінску адбыліся перамовы яго прадстаўнікоў з дэлегацыяй Найвышэйшай Рады БНР, меўшыя на мэце выясненне пазіцый адносна крызісу ва ўзаемных адносінах і выпрацоўку кампрамісу [2, s. 687–689]. Пазіцыі сапраўды праясніліся, але горш было з кампрамісам. У выніку шматдзённага абмену думкамі Леон Васілеўскі і Вацлаў Іваноўскі падпісалі толькі дакумент, які змяшчаў беларускія пастулаты і польскія абавязацельствы. Непрымальнымі для польскага боку з’явіліся палітычныя пастулаты БНР, такія як падпісанне дэкларацыі аб цэласнасці тэрыторыі Беларусі, або згода на стварэнне беларуска-літоўскага ўрада ў Вільні.

Беларускія палітыкі ўсё больш выразна ўсведамлялі, што рэалізацыя іх пастулатаў нацыянальнай дзяржаўнасці і нават аўтаноміі становіцца нерэальнай. Яны сталі засяроджвацца не столькі на праграмных пытаннях, колькі на ўсё больш выразна вырасоўваючайся магчымасці польска-савецкага пагаднення па пытанні аб падзеле беларускіх зямель.

Пры такіх абставінах адбылася, пачынаючы з красавіка 1920 года, эскалацыя ваенных дзеянняў на польска-бальшавіцкім фронце. Пасля першых польскіх поспехаў, між іншым, захопу Кіева, адбылося контрнаступленне Чырвонай Арміі. Ва ўмовах яе хуткага прасоўвання на захад адбыўся першы тур польска-савецкіх перамоў аб перамір'і. Яны пачаліся ў Мінску 17 жніўня 1920 года, у самы цяжкі момант бітвы за Варшаву.

Адной з даволі цвёрда пастаўленых савецкімі перагаворшчыкамі ўмоў было размежаванне на беларускіх тэрыторыях па так званай лініі Керзана, на што ўвесь час рабіла націск Антанта [4, s. 519–521]. Польскі бок адмовіўся пагадзіцца на гэтую ўмову, лічачы, што гэта прадвырашыла б падзел Беларусі, узамен пастулюючы правядзенне плебісцыту насельніцтва на спрэчных тэрыторыях [17, s. 42–43, 57–59]. Як вынікае з закрытых дакументаў, савецкі бок не збіраўся шукаць у гэтым пытанні пагаднення, а толькі гуляў на зацягванне часу і магчымы прывал хацеў зваліць на польскі бок [18, s. 4–5].

Пасля рэзкага павароту ў вайне ў выніку перамогі ў Варшаўскай бітве, пачалося контрнаступленне польскіх войскаў, якія неўзабаве занялі значную частку беларускіх зямель. У верасні адбылося змяненне месца працягу польска-савецкіх мірных перамоў. Па патрабаванні дэлегацыі Польшчы іх перавялі з Мінска ў нейтральную Рыгу.

У новай перамоўнай сітуацыі паўстала пытанне аб прадстаўленні на перагаворах беларускага боку, да чаго прыклалі намаганні як улады БНР, так і Беларускай ССР. Урад Ластоўскага звярнуўся па гэтым пытанні таксама ў Прэзідыум мірнай канферэнцыі ў Парыжы, рэзка пратэстуючы супраць абмеркавання бакамі на перамовах у Рызе беларускай тэматыкі ва ўмовах адсутнасці прадстаўнічай дэлегацыі беларусаў, якія “даўно ўжо самавызначыліся і выбралі законныя ўлады” [5, s. 896–898].

Яшчэ да аднаўлення польска-савецкіх перамоў у Рызе недвухсэнсоўна негатыўна выказваўся аб допуску да пасяджэнняў мірнай канферэнцыі якой-небудзь беларускай дэлегацыі Юзаф Пілсудскі [19, s. 72]. Паколькі польская дэлегацыя пад уплывам ціску бальшавікоў дала згоду на “самастойны” ўдзел у перамовах прадстаўнікоў Украінскай ССР, яе магчымасці манёўру ў блакаванні доступу да іх прадстаўніцтва Беларускай ССР былі абмежаваныя.

Аднак і савецкая дэлегацыя не рашалася ставіць гэтае пытанне рашучым чынам, як у выпадку з Украінскай ССР. Гэта было звязана галоўным чынам з тым, што нават Масква разумела, што беларуская дзяржаўнасць толькі будуюцца, а тэрыторыя яе далёкая ад дакладнага вызначэння. У рэшце рэшт спыніліся на ўключэнні прадстаўніка Беларусі ў дэлегацыю Савецкай Расіі – і, такім чынам, на беспрэцэдэнтны крок у міжнароднай практыцы [4, s. 530–554]. Гэты прадстаўнік, старшыня рэвалюцыйнага ваеннага савета Заходняга фронту Аляксандр Чарвякоў, дэ-факта прадстаўляў партыйную ўладу рэспублікі (згодна мандату), а не яе адміністрацыйную ўладу. У выніку ён не атрымаў ніякага афіцыйнага статусу, не быў ні сябрам дэлегацыі, ні яе дарадцам, а толькі экспертам, да таго ж, неафіцыйным [20, s. 271]. Як ён сам гэта ацэньваў, быў толькі статыстам пры ажыццяўляемым бальшавікамі і палякамі падзеле Беларусі, які з самага пачатку перагавораў быў у прыцыпе прадвызначаны [21, s. 198–199].

У пытанні аб самавызначэнні беларусаў дэлегацыя Польскай Рэспублікі стала на пазіцыю, што яго можна разглядаць толькі ў будучыні, пасля правядзення плебісцыту насельніцтва па ўсёй Беларусі, ва ўмовах вываду польскіх і савецкіх войскаў ад яе заходняй і ўсходняй этнаграфічных межаў на 25 вёрст [17, s. 110]. Старшыня расійска-ўкраінскай дэлегацыі Адольф Ёфе цынічна тлумачыў спрабуючаму сумнявацца Чарвякову “беларускі кампраміс” такім чынам, што гэтае рашэнне мае толькі характар двухбаковы, расійска-польскі, а, значыць, пакідае беларусам свабоду рук на будучыню [21, s. 202].

Прэлімінарная дамова, падпісаная 12 кастрычніка 1920 г. у Рызе, зафіксавала падзел беларускіх зямель паміж Польшчай і Савецкай Расіяй. Камуністам з кіраўніцтва КП(б)Б не заставалася нічога іншага, як прыняць гэтыя далёкія ад іх чаканняў рашэнні і падоўжыць паўнамоцтвы свайго прадстаўніка на заключны этап пасяджэнняў мірнай канферэнцыі [22, s. 247].

Яны адначасова адмовіліся, пасля рашучай рэакцыі народнага камісара замежных спраў РСФСР Георгія Чычэрына, ад спробы атрымаць на гэтым заключным этапе перагавораў іх прадстаўніком Чарвяковым афіцыйны статус [4, s. 683].

Стаўленне польскай дэлегацыі ў Рызе да беларускага пытання выклікала велізарны гарач у дзеячаў БНР. На іх думку, менавіта палякі пазбавілі магчымасці дэлегацыю БНР быць дапушчанаю да пасяджэнняў канферэнцыі, на што Ёфе быў гатовы пагадзіцца, і, акрамя таго, палякі пагадзіліся на ўдзел у канферэнцыі Чарвякова, які прадстаўляў толькі беларускіх камуністаў. Яны прадалі бальшавікам як Найвышэйшую Раду БНР, так і саюзную Украінскую Народную Рэспубліку Сымона Пятлюры [5, s. 915]. Палітыкі БНР расцанілі форму прэлімінарыя як паражэнне нацыянальнай беларускай справы [22, s. 209–210]. Адбыўшаяся ў Рызе беларуская нацыянальна-палітычная канферэнцыя вызначыла Рыжскія прэлімінарыі як неабавязковыя для беларускага народа, і ў чарговы раз паўтарыла патрабаванне аб допуску дэлегацый БНР на мірныя перамовы [4, s. 623–625].

З падпісаннем у Рызе папярэдняга міру, лёс Беларусі быў практычна прадвызначаны. Апазіцыя незалежніцкіх беларускіх палітыкаў Рыжскай дамове найбольш выразна выявілася на першай беларускай нацыянальна-палітычнай канферэнцыі ў Празе ў верасні 1921 года. Усе прадстаўленыя на ёй партыі і палітычныя колы падпісаліся пад рэзалюцыяй, якая вызначала Рыжскі дагавор як беззаконне [5, s. 1224–1225].

У гэтым кантэксце варта адзначыць, што трактоўка праблем Беларусі ў выніковых дакументах Рыжскай мірнай канферэнцыі, у завяршыўшым яе канчатковым дагаворы была далёка не адназначнай [2, s. 595]. Можна адстойваць як пазіцыю, што літара дагавора датычылася выключна Беларусі ў геаграфічным сэнсе, так і тое, што яна датычылася дзяржавы з такой назвай. Дакумент, несумненна, звязваў рэспубліку з Расійскай СФСР і Украінскай ССР, а па прэзумпцыі і з Беларускай ССР, хоць Варшава і пасля ратыфікацыі мірнага дагавора не мела з Мінскам дыпламатычных адносін. У Рызе дэлегацыя РСФСР абвясціла, што выступае і ад імя БССР, чаго польская дэлегацыя не аспрэчвала.

Факт застаецца фактам: у Рызе польская дэлегацыя нават не зрабіла жэст, каб спрыяць удзелу ў канферэнцыі хаця б сімвалічнай дэлегацыі Беларускай Народнай Рэспублікі. Такі жэст не мог мець вялікага ўплыву на зыход перагавораў, але яго сімвалічнае значэнне для польска-беларускіх адносін у будучыні, несумненна, было б важным.

Крыніцы і літаратура

1. Ład wersalsko-ryski w Europie Środkowo-Wschodniej (1921–1939) : Studia z polityki międzynarodowej / pod red. M. Kornata i M. Satory. – Kraków: Lettra-Graphic, 2013. – 292 s.
2. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich (dalej – DIM) : w 11 t. / oprac. W. Gostyńska [i inni]. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1961. – T. 2: listopad 1918 – kwiecień 1920. – 678 s.
3. Polskie dokumenty dyplomatyczne. 1918 listopad-grudzień / oprac. S. Dębski, P. Długołęcki. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. – 452 s.
4. Węzeł polsko-białoruski 1918–1921. Dokumenty i materiały / oprac. W. Materski, U. Snapkouski. – Warszawa: ISP PAN, 2018. – 859 s.
5. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі / рэд. С. Шупа : у 2 т. – Вільня – Нью-Ёрк – Менск – Прага: Беларускі інстытут навукі й мастацтва, Таварыства беларускага пісьменства, Наша ніва, 1998. – Т. 1, кн. 2. – 1721 с.
6. Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991) : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 4 т. – Мінск : «Юніпак», 2008. – Т. 1, ч. 1. – 540 с.
7. Государственные границы Беларуси : сб. документов и материалов : в 2 т. / сост. В. Е. Снапковский [и др.]. – Минск: БГУ, 2011. – Т. 1: (март 1917 – ноябрь 1926). – 495 с.
8. Piłsudski, J. Pisma zbiorowe / J. Piłsudski : w X t. / oprac. K. Świtalski. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. – Т. VI. – 217 s.

9. Kumaniecki, W. Odbudowa państwowosci Polskiej / W. Kumaniecki. – Warszawa – Kraków: Gebethner i Wolff, 1924. – 784 s.
10. Gomółka, K. Między Polską a Rosją. Białoruś w koncepcjach polskich ugrupowań politycznych 1918–1922 / K. Gomółka. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza «Gryf», 1994. – 264 s.
11. Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego : w 6 t. / oprac. W. Stankiewicz, A. Piber. – Wrocław: Wydaw. PAN, 1974. – T. 2: 1919–1921. – 700 s.
12. Лазько, Р. Лісты Антона Луцкевіча з часу Парыжскай мірнай канферэнцыі // Arche-Пачатак. – 2006. – № 10 (50). – С. 54–81.
13. Tajne rokowania polsko-radzieckie w 1919 r. : materiały archiwalne i dokumenty / oprac. W. Gostyńska. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1986. – 412 s.
14. Michaluk, D. Białoruska Republika Ludowa. U podstaw białoruskiej państwowości / D. Michaluk – Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2010. – 597 s.
15. Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność / red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk. – Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1996. – 136 s.
16. Krótki zarys zagadnienia białoruskiego. – Warszawa: Sztab Generalny, 1928. – 410 s.
17. Dąbski, J. Pokój ryski. Wspomnienia, pertratacje, tajne układy z Joffe / J. Dąbski. – Warszawa : Druk. Krajowa, 1931. – 224 s.
18. Польско-советская война (Ранее не опубликованные документы и материалы) : в 2 ч. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – Ч. 2. – 234 с.
19. Baranowski, W. Rozmowy z Piłsudskim 1916–1931 / W. Baranowski. – Warszawa: Wyd. Zebra, 1990. 141 s.
20. Ленин, В. И. Полн. собр. соч. : в 55 т / В. И. Ленин. – М.: Издат. полит. литерат., 1981. – Т. 51. – 573 с.
21. Знешняя палітыка Беларусі : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 10 т. / склад.: У. М. Міхнюк, У. К. Ракашэвіч, Я. С. Фалей, А. В. Шарапа, С. А. Шупа – Мінск: БелНДЦДАС, 1997. – Т. 1: 1917–1922 гг. – 398 с.
22. Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1918–1920 гг.) : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 4 т. – Мінск : «Юніпак», 2008. – Т. 1, ч. 2. – 394 с.

УДК 94:327((47+57)+438)"192":929*В. И. Ленин

Г. Ф. Матвеев
МГУ им. М. В. Ломоносова
Е. Ю. Матвеева
ИНИОН РАН

КАК В. И. ЛЕНИН ПЛАНИРОВАЛ «ПОМОЧЬ ПРОЛЕТАРИАТУ И ТРУДЯЩИМСЯ МАССАМ ПОЛЬШИ ОСВОБОДИТЬСЯ ОТ ПОМЕЩИКОВ И КАПИТАЛИСТОВ»

Успехи Красной армии на польском фронте, особенно в Беларуси в июле 1920 г., заставили Польшу просить державы Антанты склонить РСФСР к безотлагательным переговорам о перемирии. В. И. Ленин увидел в ноте Д. Керзона от 11 июля уникальный шанс одновременно решить две внешнеполитические задачи: помочь установлению в Польше социалистического строя, не доведя при этом дело до вооруженного конфликта с Западом и возобновления международной изоляции РСФСР. С этой целью им был разработан соответствующий план, не исполненный из-за поражения РККА под Варшавой.

Одним из подходов новейшей польской историографии к изучению польско-советской войны 1919–1920 гг. является ее представление как вооруженного конфликта, в

котором РСФСР – это агрессор, стремящийся экспортировать революцию в Европу и попутно завоевать Польшу, Украину, Беларусь и Прибалтику, а Польша – защитница «цивилизованного мира», преградившая путь русскому экспансионизму. Такой сценарий не только обедняет, но и искажает подлинную картину войны, в частности, представляет ее не как сложный процесс, отдельные этапы которого принципиально отличались друг от друга по преследуемым сторонами целям, а как линейное явление, в котором определенные временные отрезки разнились лишь степенью проявления русской агрессивности. Например, утверждается, что в конце 1919 – середине 1920 г. советской политики мирного наступления как таковой не было, это было только пропагандистское прикрытие готовящегося советского наступления в Беларуси, упрежденного Ю. Пилсудским с помощью наступления на Украине. Нам уже приходилось писать на основании архивных документов о мирном наступлении Москвы [1, с. 235–248], заметим только, что при такой трактовке этой политики игнорируется столь важное событие, как налаживание именно в это время политического диалога РСФСР с Великобританией.

Еще один трактуемый упрощенно этап датируется 12 июля – 23 сентября 1920 г. Он начинается с получения в РСФСР ноты Д. Керзона от 11 июля, завершается принятием ВЦИК решения о безотлагательном заключении перемирия и прелиминарного мира с Польшей. Не вдаваясь в историографию вопроса, отметим только, что в Польше поход РККА на Варшаву в июле-августе трактуется как попытка РСФСР экспортировать социалистическую революцию *в Европу*, а Польша этому помешала. Вслед за британским дипломатом Э. Д'Аберноном, победу под Варшавой в 1920 г. поляки называют не иначе как 18-й решающей битвой в истории человечества.

Попробуем разобраться, выдерживает ли такая трактовка сопоставление с источниками, и начнём с вопроса, был ли это особый этап в истории войны. С нашей точки зрения, основанной на изучении документов из АВП РФ следует, что до получения 12 июля ноты Керзона, узкое советское руководство (а не командующий Западным фронтом М. Н. Тухачевский, политических решений не принимавший) ожидало получения от поляков предложения о начале мирных переговоров [2, с. 350]. Обращение Керзона по поручению Верховного совета Антанты к СНК РСФСР с предложением посредничества в заключении мира с Польшей В. И. Ленин оценил как «крупный переворот в истории польской войны, который на деле оказался поворотом мира», суть которого заключалась в том, что Советская Россия окрепла настолько, что могла сказать западным державам «а мы посмотрим, кто сильнее в войне ... и на каждую вашу попытку наступления мы будем отвечать контрнаступлением, чтобы вы знали..., что за каждое ваше наступление будет расширяться область Советской республики» [2, с. 372–375].

Даже если проигнорировать очевидный факт, что советское контрнаступление было спровоцировано наступлением поляков, то и тогда польский тезис об агрессии не имеет достаточно веских оснований. Обратимся к ленинским документам, не предназначенным для публичного использования, как наиболее достоверно отражающим советскую политику на польском направлении.

Первым и основным документом, определившим смену оборонительной войны на наступательную, стали решения пленума ЦК РКП(б) от 16 июля 1920 г. Их первый пункт гласил: «Помочь пролетариату и трудящимся массам Польши и Литвы освободиться от их буржуазии и помещиков» [2, с. 354]. В этом пункте главная смысловая нагрузка сделана на глаголы «помочь» и «освободиться». Они предполагают соучастие советской стороны в освобождении польским пролетариатом и трудящимися массами самих себя, но не их освобождение Красной Армией и последующее установление ею в Польше советской власти. Если бы не так, то тогда в секретном решении не был бы нужен глагол «помочь». Это очень важный нюанс, на котором была основана ленинская политика в отношении Польши после 12 июля.

Есть убедительное доказательство того, что тактику оказания помощи пролетариату и трудящимся массам Польши Ленин определил еще до пленума. 15 июля он послал секретную телеграмму председателю РВС Западного фронта, в которой просил сообщить оценку такой тактики: «1. Мы заявляем очень торжественно, что обеспечиваем польским рабочим и крестьянам границу восточнее той, которую дает Керзон и Антанта.

2. Мы напрягаем все силы, чтобы добить Пилсудского.

3. Мы входим в собственно Польшу лишь на кратчайший срок, чтобы вооружить рабочих, уходим оттуда тотчас» [2, с. 354].

Таким образом, Ленин ставит задачу не оккупации Польши (от этого настойчиво предостерегали польские коммунисты [3, с. 349–350]), а создания условий для вооружения рабочих (показательно, что не трудящихся масс, т. е. крестьянства), после чего РККА тут же покинет Польшу. Ничего не говорит он и о последующем походе в Европу. Получается, что II Речь Посполитая спасала только себя, а не Польшу как таковую. Ведь после войны должна была возникнуть Советская Польша, а не Привислинский край.

Почему Ленин не вспомнил мировую революцию? Ответ прост, в июле 1920 г. советское руководство подобную задачу перед собой не ставило. В ходе обмена мнениями между его первыми лицами, проведенного накануне пленума, определились две первоочередных цели: 1) победить буржуазно-помещичью Польшу и *создать благоприятные условия* для установления в ней советской власти; 2) не допустить вооруженного конфликта с державами Антанты и новой международной изоляции советских республик [4, с. 235–248]. Не случайно, что вторым вопросом, решавшемся на пленуме 16 июля, было утверждение кандидатуры руководителя советской делегации на переговоры с Д. Ллойд Джорджем [3, с. 350]. О том, что в планах советского руководства была только Польша, а не Европа, свидетельствуют принятое 19 июля 1920 года II конгрессом Коминтерна обращение к рабочим всех стран с призывом к солидарности с Советской Россией в войне с «белогвардейской Польшей, твердыней мировой капиталистической реакции». В нем трудящиеся стран Согласия призывались не к революции, а к организации блокады поставок в Польшу вооружения, а рабочие Германии – к недопущению набора наемников. Для Польши же рисовался революционный сценарий: «Волна стачек подымается в Польше; польские рабочие стараются воспользоваться поражением своих эксплуататоров, чтобы нанести последний удар озлобленному классовому врагу, чтобы соединиться с русским рабочим для совместной борьбы за освобождение. Блокада Польши... при помощи освободительной борьбы польских рабочих – это путь к ... тому, чтобы она сделалась независимой республикой польских рабочих и крестьян» [5, с. 169].

Только на первый взгляд совмещение двух настолько противоположных задач было невозможным. Ведь Польша была союзницей Антанты и членом Лиги наций, и, казалось бы, ее безопасность была не только ее собственной заботой, но и должна была гарантироваться этой международной организацией. Но только в том случае, если бы Польша подверглась неспровоцированной агрессии. А польский премьер В. Грабский 9 июля на конференции Верховного совета Антанты в Спа признал вину Польши в развязывании войны с РСФСР и дал согласие на восточную границу по декабрьской 1919 г. линии Антанты [5, с. 138]. О каком-либо военном вмешательстве Антанты на стороне Польши в войну на конференции речи не шло, Великобритания не отказывалась от ранее намеченных переговоров с РСФСР.

Для решения обеих задач одновременно Москве нужно было должным образом составить собственные мирные предложения Польше на предстоящих переговорах об остановке войны. Их готовили Реввоенсовет Республики и НКВД. 31 июля ЦК РКП(б) принял за основу предложенный РВСР и дополненный Чичериным проект договора о перемирии и некоторых условиях прелиминарного мира. Чисто военные статьи были аналогичны тем, которые победившая Антанта навязала побежденным, а также подготовленным в марте – апреле Польшей для предъявления Советской России [6, с. 619–625]: сокращение польской армии до 50 тыс. человек, передача советской стороне

тяжелого вооружения и ликвидация военной промышленности. Требования безоговорочной капитуляции Польши не выдвигались, стороной переговоров назывались актуальные на тот момент правительство и военное командование.

Реализации ленинской тактики должен был служить 4 пункт советских предложений, предусматривавший создание параллельного существующим института власти в виде вооруженной рабочей милиции из городских и промышленных рабочих численностью в 100 тыс. человек. Комиссия НКВД предлагала, чтобы коммунисты составляли в ней 40 %, левые социалисты – 60 %. Переговоры о перемирии следовало вести без остановки наступления РККА [7, с. 526–529].

Советская сторона не держала в тайне своего проекта мирных соглашений, глава советской делегации на переговорах в Лондоне Л. Б. Каменев познакомил с ними еще до начала минских мирных переговоров с Польшей Д. Ллойд Джорджа, и тот не согласился только с 4 пунктом [8]. Окончательно этот ключевой для ленинского плана пункт был снят им только 25 августа [2, с. 366], когда военное счастье улыбнулось Польше.

Параллельно с подготовкой к мирным переговорам развернулась работа по подготовке политического переворота в Польше после победы РККА. 19 июля ЦК РКП(б) утвердил состав специального бюро при ЦК РКП(б) для руководства партийной работой на занятых Красной армией этнических польских территориях во главе с Ф. Э. Держинским, а также план мобилизации всех поляков-коммунистов в советских республиках [9, с. 144–146]. 23 июля ЦК РКП(б) образовал Временный революционный комитет в Польше под председательством Ю. Мархлевского, в отличие от Ф. Держинского не занимавшего государственных постов в РСФСР. Польбюро вело свою деятельность до вступления Красной Армии в Польшу, а после вступления в том же составе объявило себя Польским временным революционным комитетом (Польревком). Польревком помимо организационной, политической и пропагандистской работы должен был провозгласить создание Польской Социалистической Республики Советов, а после взятия Варшавы РККА передать власть в Польше руководству КПРП [9, с. 153]. Было начато и строительство польской Красной Армии. После проигранного Варшавского сражения Польревком покинул Польшу и еще некоторое время продолжал свое существование как структура, пока не был отменен план Ленина в отношении Польши

Таким образом, разработанный В. И. Лениным после 12 июля 1920 г. польский план был продиктован не его мечтаниями о мировой революции, а прагматическим желанием устранить последний источник угрозы Советской России с запада путем содействия польским коммунистам в создании Советской Польши, и при этом избежать втягивания РСФСР в вооруженный конфликт с державами Антанты.

Источники и литература

1. Матвеев, Г. Ф. Польское направление советского мирного наступления. Январь – апрель 1920 года / Г. Ф. Матвеев // Да 90-годдзя прынця Рыжскага мірнага дагавору 1921 г. Матэрыялы з гісторыі польска-беларускіх узаемаадносін у XX ст. : зборнік навуковых прац III міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі. Мінск, 9–10 чэрвеня 2011 г. – Мінск: Изд-во ТАА "Ковчег", 2012. – С. 63–89.

2. Ленин В. И. Известные документы. 1891–1922. 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2017. – 671 с.

3. Преображенский, Е. А. Архивные документы и материалы : в 2 ч. / Е. А. Преображенский. – М.: Изд-во Главархива Москвы, 2006. – Ч. II: В годы революции и гражданской войны: 1917–1920 гг. – 721 с.

4. Матвеев, Г. Ф. Перелом в политике Москвы на польском направлении в июле 1920 года / Г. Ф. Матвеев // Międzycywilizacyjny dialog w świetle słowiańskim w XX i XXI wieku. Historia – religia – kultura – polityka. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2012. – S. 235–248.

5. Документы и материалы по истории советско-польских отношений : в 8 т. – М.: Изд-во Наука, 1965. – Т. III: Апрель 1920 г. – март 1921 г. – 607 с.
6. Документы и материалы по истории советско-польских отношений : в 8 т. – М.: Изд-во Наука, 1964. – Т. II: Ноябрь 1918 г. – апрель 1920 г. – 719 с.
7. Матвеев, Г. Ф. Подготовка советской стороны к мирным переговорам с Польшей в 1920 году / Г. Ф. Матвеев // Славянский мир: в поисках идентичности. Серия «Историки-слависты МГУ». Книга 8. – М.: Институт славяноведения РАН, 2011. – С. 526–539.
8. Советско-польские отношения в 1918–1945 гг. : сборник документов : в 4 т. – М.: Аспект пресс, 2017. – Т. 1: 1918–1926. – 627 с.

УДК 94(476)

А. М. Вабішчэвіч
Брэсцкі дзяржаўны
ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна

ЗАХОДНЕБЕЛАРУСКАЯ КУЛЬТУРА 1921–1939 ГАДОЎ: СТАН, ДАСЯГНЕННІ, ПРАБЛЕМЫ

Аўтар на падставе ўласных даследаванняў прадставіў абагуленую навуковую карціну стану, дасягненняў і праблем беларускай культуры ў складзе Польскай дзяржавы ў 1921–1939 гг. Раскрыты асноўныя асаблівасці асветы (непісьменнасць і малапісьменнасць; нешматлікасць інтэлігенцыі; дзейнасць беларускіх культурна-асветніцкіх арганізацый; заняпад адукацыі), развіццё тэатральнай і музычнай самадзейнасці, выяўленчага мастацтва ва ўмовах палітыкі паланізацыі на тэрыторыі Заходняй Беларусі.

У перыяд паміж Першай і Другой сусветнымі войнамі беларуская нацыя была падзелена насуперак яе волі. Паводле Рыжскага мірнага дагавора ад 18 сакавіка 1921 г. Заходняя Беларусь увайшла ў склад Польшчы і знаходзілася там да верасня 1939 г.

Драматычным быў лёс заходнебеларускай інтэлігенцыі. Польскія ўлады праводзілі ў дачыненні да беларусаў палітыку нацыянальнай (дзяржаўнай) асіміляцыі. Польская мова павінна была стаць пануючай ва ўсіх установах, органах самакіравання, школах. Умоў для пашырэння шэрагаў заходнебеларускай інтэлігенцыі не было. У 1925/1926 навучальным годзе з 7 тысяч настаўнікаў беларусы складалі каля 1 тысячы (15 %), якія атрымалі адукацыю яшчэ ў дарэвалюцыйны час. У 1932 г. у Палескім ваяводстве з 8204 прадстаўнікоў інтэлігенцыі палякаў было 75,5 %, яўрэяў – 9,5 %, беларусаў – 2,6 %, украінцаў – 2,5 % [1, с. 144].

Вельмі вострай сацыяльнай праблемай у Заходняй Беларусі была непісьменнасць і малапісьменнасць. У 1931 г. 43 % яе насельніцтва заставалася непісьменным. З 514 беларускіх пачатковых школ, якія дзейнічалі ў Заходняй Беларусі да 1921 г., да 1923 г. засталіся толькі 32. Хоць прыняты польскім сеймам 31 ліпеня 1924 г. “Закон аб мове і арганізацыі школьнай справы для нацыянальных меншасцей” фармальна дазваляў ствараць дзяржаўныя беларускія школы, аднак была адкрыта толькі нязначная колькасць польска-беларускіх школ.

З усталяваннем ў 1926 г. рэжыма “санацыі” Ю. Пілсудскага пачала праводзіцца палітыка дзяржаўнай асіміляцыі. Некаторыя ўступкі неўзабаве змяніліся на адміністрацыйна-паліцэйскія меры. З 25 беларускіх і 49 польска-беларускіх школ у 1928 г. засталася да 1938 г. толькі 5 польска-беларускіх. Польскія ўлады закрылі 8 беларускіх гімназій, 2 настаўніцкія семінары. Адзіная беларуская гімназія ў Вільні была пераўтворана ў філіял польскай гімназіі. Летам 1939 г. беларускіх школ фактычна ўжо не засталася.

Школьная рэформа пачатку 1930-х гг. яшчэ больш абмежавала доступ заходнебеларускай моладзі да сярэдняй і вышэйшай адукацыі. Сярод студэнтаў Віленскага ўніверсітэта С. Баторыя беларусы складалі не больш за 3 %. Не было забяспечана ўсеагульнае навучанне нават у пачатковых польскіх школах. У 1938/1939 навучальным годзе ў Заходняй Беларусі не наведвалі заняткі больш 100 тыс. дзяцей [2, с. 98]. У многіх паветах былі “бясшкольныя акругі”. У 1939 г. каля 35 % насельніцтва заставалася непісьменным.

Дыскрымінацыйнае становішча заходнебеларускай інтэлігенцыі прадвызначыла яе грамадска-палітычную актыўнасць, змаганне за змену існуючага стану. Вызначальную ролю ў абароне нацыянальных правоў заходнебеларускага насельніцтва сыгралі культурна-асветніцкія арганізацыі – Таварыства беларускай школы, Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры. У вытокаў стварэння ТБШ былі Б. Тарашкевіч, А. Луцкевіч, С. Рак-Міхайлоўскі, А. Станкевіч і іншыя заходнебеларускія дзеячы. У першай палове 1920-х гг. таварыства займалася пераважна пытаннямі ўтрымання беларускіх гімназій, пачатковых школ. Пад уплывам Грамады ТБШ з 1926 г. пераўтварылася ў масавую культурна-асветніцкую арганізацыю. У 1930 г. у яе 12 акруговых управах налічвалася больш 500 гурткоў (звыш 15 тыс. чалавек). ТБШ займалася ліквідацыяй непісьменнасці, самаадукацыяй дарослых, навучаннем і выхаваннем у беларускіх пачатковых школах, гімназіях, а таксама пазашкольнай асветай. Таварыства праводзіла кампаніі па збору подпісаў за адкрыццё беларускіх школ. Да 1928 г. было пададзена больш за 30 тыс. заяў на 1229 школ. Аднак большасць з іх не была задаволена польскімі ўладамі. Акрамя таго, ТБШ наладзіла кнігадрукарскую справу, распаўсюджвала вучэбную літаратуру, перыядычныя выданні, утрымлівала бібліятэкі-чытальні, стварала самадзейныя мастацкія калектывы і інш. Асветніцкая праца праводзілася ў святліцах, бібліятэках, хатах-чытальнях, народных дамах.

Пад уздзеяннем рэпрэсій польскіх улад адбыўся заняпад дзейнасці ТБШ. Восенню 1932 г. захавалася 150 гурткоў (каля 4 тыс. чалавек), а вясной 1934 г. была забаронена адзіная акруговая ўправа ў Беластоку, амаль спынілася існаванне гурткоў. Адмоўны ўплыў аказвалі сталінскія рэпрэсіі, ахвярамі якіх сталі лідары ТБШ Б. Тарашкевіч, Я. Гаўрылік, І. Дварчанін, П. Мятла, С. Рак-Міхайлоўскі і інш.

БІГіК быў створаны Беларускай хрысціянскай дэмакратыяй у 1926 г. як альтэрнатыўная ТБШ культурна-асветніцкая арганізацыя. Асноўнымі формамі яе культурна-асветніцкай дзейнасці былі лекцыі, урачыстыя “акадэміі” і інш. У 1934–1935 гг. налічвалася больш за 80 яго гурткоў (каля 1,2 тыс. чалавек) [1, с. 58]. Амаль пры кожным гуртку БІГіК працавала бібліятэка-чытальня. У лютым 1936 г. было заключана пагадненне паміж ТБШ і БІГіК аб адзінстве дзеянняў у школьнай справе. Сумесны Школьны сакратарыят праводзіў кампанію за адкрыццё беларускіх школ. Аднак у снежні 1936 г. была забаронена дзейнасць гэтых арганізацый. Польскія ўлады актывізавалі дзеянні па далейшай паланізацыі Заходняй Беларусі.

Нешматлікая заходнебеларуская інтэлігенцыя прыкладала намаганні ў справе навуковага даследавання гісторыі, культуры. Найперш гэтым займалася Беларускае навуковае таварыства ў Вільні, якое распрацоўвала беларускую навуковую тэрміналогію, рыхтавала і выдавала вучэбную, навукова-папулярную літаратуру, папулярызавала гістарычныя веды. Пры БНТ ў 1921 г. заснавалі Віленскі беларускі гісторыка-этнаграфічны музей імя І. Луцкевіча. БНТ не змагло стаць цэнтрам каардынацыі ўсёй навукова-даследчыцкай работы ў Заходняй Беларусі, аднак настойліва займалася навукова-асветніцкай дзейнасцю [3, с. 39–40].

Асноўным цэнтрам выдавецкай справы была Вільня. Перыёдыка выходзіла падпольна ці ў прыватных друкарнях і ў Беластоку, Гродне, Брэсце і іншых гарадах. Заходнебеларускі друк знаходзіўся ў даволі складаных умовах. У 1926–1928 гг. выдаваўся прагрэсіўны сатырычны часопіс “Маланка”, у 1934 г. – “Асва”. Дзеячы беларускага хрысціянска-дэмакратычнага руху выдавалі газету “Крыніца” (“Беларуская крыніца”), часопісы “Хрысціянская думка”, “Шлях моладзі” і інш. У 1935–1939 гг. выдаваўся літаратурна-

навуковы і грамадскі часопіс “Калоссе” – саліднае беларускае культуралагічнае выданне, дзе змяшчаліся творы аўтараў розных ідэйна-палітычных поглядаў. З-за фінансавых цяжкасцей, цензуры і ганенняў польскіх улад, непісьменнасці насельніцтва і іншых праблем адбывалася згортванне дзейнасці беларускіх кнігавыдавецтваў.

Заходнебеларуская літаратура працягвала дэмакратычныя і адраджэнскія традыцыі. У. Жылка аб’ядноўваў у сваёй паэзіі ідэі сацыяльнага і нацыянальнага адраджэння. Прыродаапісальнай, інтымнай была ранняя лірыка Н. Арсенневай. На нацыянальныя, агульначалавечыя каштоўнасці, апалітычны эстэтызм арыентаваліся Х. Ільяшэвіч, Ф. Грышкевіч і інш. Выразнай была рэвалюцыйна-дэмакратычная плынь літаратуры (М. Танк, М. Васілёк, А. Салагуб, П. Пястрак, В. Таўлай, М. Машара, М. Засім і інш.). Яркай старонкай публіцыстыкі былі выступленні Б. Тарашкевіча ў польскім сейме. Высокім узроўнем публіцыстыкі вызначаўся У. Самойла.

У мастацкім жыцці ў асноўным былі самадзейныя формы музычна-тэатральнай дзейнасці. Агульнадаступнасць, дэмакратызм, нацыянальна-культурная арыентацыя надавалі папулярнасць самадзейным творчым калектывам. У 1922 г. была заснавана ў Вільні аматарская тэатральная студыя – Беларуская драматычная майстроўня. Шырокую папулярнасць музычна-тэатральная дзейнасць набыла ў ТБШ, БГіК, Беларускім студэнцкім саюзе (БСС), беларускіх гімназіях. Створаныя пры гуртках ТБШ калектывы мастацкай самадзейнасці ставілі п’есы пераважна сацыяльнай тэматыкі беларускіх, рускіх, украінскіх, польскіх драматургаў. Сярод іх былі “Паўлінка” і “Прымакі” Я. Купалы, “Модны шляхцюк” К. Каганца, “Збянтэжаны Саўка” Л. Родзевіча, “Мікітаў лапаць” М. Чарота і іншыя творы. Асаблівую вядомасць атрымалі хоры гурткоў ТБШ у Вілейцы, Навагрудку, Заполлі Навагрудскага павета, Вялікіх Грынках Ваўкавыскага павета, Ярэмічах, Старым і Новым Сержані Стаўбцоўскага павета і інш. У маі 1926 г. быў створаны Беларускі народны тэатр, які неўзабаве быў пераўтвораны ў Вандроўны беларускі народны тэатр пры Віленскім аддзеле БГіК. У мастацкай самадзейнасці БГіК пераважаў беларускамоўны рэпертуар нацыянальна-дэмакратычнай арыентацыі, вострыя сацыяльныя праблемы не закраналіся, у жанравых адносінах вылучаліся камедыі, вадэвілі – “Хам” Э. Ажэшкі, “Залёты” В. Дуніна-Марцінкевіча, “Паўлінка” Я. Купалы, “Заручыны Паўлінкі” Ф. Аляхновіча і іншыя.

Вельмі папулярным у Заходняй Беларусі быў хор Беларускага Студэнцкага Саюза ў Вільні пад кіраўніцтвам Р. Шырмы. Вялікі рэзананс мелі яго сумесныя выступленні з беларускім оперным спеваком М. Забэйда-Суміцкім, асабліва ў час яго канцэртаў у Вільні падчас Дзён беларускай культуры 13 снежня 1936 г. і ў маі 1937 г. Наогул, самадзейная тэатральная і музычная творчасць у Заходняй Беларусі аказвала моцны нацыятворчы, культурна-асветніцкі і эстэтычна-выхаваўчы ўплыў [4, с. 61].

У выяўленчым мастацтве Заходняй Беларусі арганічна спалучалася прафесійная і самадзейная (інсітная) творчасць, пашыралася нацыянальна-рамантычная і мадэрнісцкая плыні, назіралася разнастайнасць відаў і жанраў, тэматыкі і сюжэтаў. Сярод таленавітых выпускнікоў былі беларускія мастакі П. Сергіевіч, М. Сеўрук, якія ўваходзілі ў Віленскае таварыства незалежных мастакоў. З Вільняй звязана таксама творчасць Я. Горыда, П. Жынгеля, В. Пракаповіч, К. Чурыла і іншых беларускіх мастакоў. З мастацкай студыі Віленскай беларускай гімназіі выйшлі жывапісцы Р. Семашкевіч, М. Васілеўскі, В. Сідаровіч і іншыя.

Палотны Я. Драздовіча гістарычнай тэматыкі (“Скарыніяна” і інш.) вылучаліся рамантычнымі матывамі. У яго творчасці наватарскі характар мела касмічная тэма, адлюстраваная ў цыклах карцін “Жыццё на Марсе”, “Жыццё на Сатурне”, “Жыццё на Месяцы”. Вялікую сацыяльную значнасць мела палатно П. Сергіевіча “Шляхам жыцця” (“Падарожныя”). Своеасаблівым гімнам чалавеку зямлі была кампазіцыя М. Сеўрука “Жніво”. Заходнебеларускае выяўленчае мастацтва ўдала спалучала як традыцыйныя, так і наватарскія тэматычна-сюжэтныя напрамкі [5, с. 100].

У цэлым, заходнебеларуская культура ў 1921–1939 гг. знаходзілася ў складаных абставінах. Адмоўна ўплывала неспрыяльнае сацыяльна-эканамічнае развіццё, палітыка паланізацыі, што праводзілася польскімі ўладамі і рознымі грамадскімі арганізацыямі. Нягледзячы на ідэалагічныя размежаванні, нацыянальная інтэлігенцыя самаахварна захоўвала і памнажала духоўныя і матэрыяльныя каштоўнасці, народныя традыцыі.

Крыніцы і літаратура

1. Вабішчэвіч, А. М. Нацыянальна-культурнае жыццё Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.): манаграфія / А. М. Вабішчэвіч. – Брэст: Выд-ва БрДУ, 2008. – 319 с.
2. Вабішчэвіч, А. М. Асвета ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.): манаграфія / А. М. Вабішчэвіч. – Брэст: Выд-ва БрДУ, 2004. – 116 с.
3. Вабішчэвіч, А. М. Беларускае навуковае таварыства ў Вільні (1918–1939 гг.) / А. М. Вабішчэвіч // Беларускі гістарычны часопіс. – 2009. – № 6. – С. 35–40.
4. Вабішчэвіч, А. М. Беларускае тэатральнае і музычнае жыццё ў Польшчы ў 20–30-я гг. XX ст. / А. М. Вабішчэвіч // Веснік Гродзенскага дзярж. ун-та імя Я. Купалы. Серыя 1. Гісторыя, філасофія, паліталогія, сацыялогія. – 2009. – № 2. – С. 56–62.
5. Вабішчэвіч, А. М. Выяўленчае мастацтва Заходняй Беларусі 1920–1930-х гг.: спроба гісторыка-культуралагічнага аналізу / А. М. Вабішчэвіч // Ян Булгак і культура заходнебеларускага рэгіёну ў канцы XIX ст. і да Другой сусветнай вайны : зб. навук. артыкулаў / Гродзенскі дзярж. ун-т імя Я. Купалы; рэдкал.: В. В. Швед (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна: ГрДУ імя Я. Купалы, 2009. – С. 96–105.

УДК 94:327(438:(47+57))"192/193"

М. М. Мязга
Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны

ПОЛЬСКА-САВЕЦКІЯ АДНОСІНЫ ВА ЎМОВАХ ПЕРАХОДУ АД ВАЙНЫ ДА МІРУ

У артыкуле ахарактарызаваны польска-савецкія адносіны ў першыя месяцы пасля заключэння Рыжскага дагавора. Паказана, што пераход да мірнага суіснавання паміж РСФСР і Польшчай быў складаным. Адносіны паміж дзвюма краінамі былі пранізаны вострымі супярэчнасцямі, звязанымі з неадназначным стаўленнем у Маскве і Варшаве да Рыжскага дагавора і розным успрыняццём Версальскай сістэмы. Тым не менш, перавагу атрымала тэндэнцыя да захавання міру.

Рыжскі дагавор азнаменаваў пераход у савецка-польскіх адносінах ад вайны да міру. Гэты працэс аказаўся складаным, суправаджаўся шэрагам вострых канфліктаў і крызісаў у адносінах паміж Масквой і Варшавай у першыя месяцы пасля падпісання дагавора. Дадзеная сітуацыя шмат у чым тлумачыцца тым, што ў Маскве і Варшаве стаўленне да Рыжскай дамовы было не адназначным. У кіраўніцтве Савецкай Расіі панавалі пункт гледжання, што пры падпісанні дадзенага пагаднення савецкія рэспублікі зрабілі Польшчы вялікія саступкі. Моцная апазіцыя ў бальшавіцкім кіраўніцтве праявілася яшчэ ў момант падрыхтоўкі дагавора. У. Ленін успамінаў, што яму давялося вытрымаць “жорсткі бой”, каб былі прыняты цяжкія для Савецкай Расіі ўмовы міру [1, с. 19]. Сярод кіраўнікоў бальшавіцкай партыі ўкараніўся пункт гледжання, што Рыжскі дагавор з’яўляўся вынікам часовай слабасці Савецкай Расіі і быў навязаны ёй сілай.

Польскае грамадства і палітычныя колы неадназначна сустрэлі Рыжскую дамову. У яе было дастаткова шмат праціўнікаў. Пры падпісанні Рыжскага дагавора Польшча адмовілася ад федэралісцкай канцэпцыі Ю. Пілсудскага. Вынікам стала тое, што на ўсходзе яна атрымала мяжу не з літоўска-беларускай і ўкраінскай дзяржавамі, стварэнне якіх прадугледжвала канцэпцыя федэрацыі, і якія аб'ектыўна здольныя былі адыгрываць ролю польскіх саюзнікаў, а з варожымі савецкімі рэспублікамі і Літвой, якія імкнуліся да рэвізіі польскіх усходніх граніц. Негатыўнае стаўленне да Рыжскага міру было характэрна перш за ўсё для польскіх вайскоўцаў і палітыкаў, якія былі цесна звязаны з Ю. Пілсудскім. Варта пагадзіцца з пунктам гледжання, выказваемым і ў польскай гістарыяграфіі, што для іх названы дагавор азначаў кароткачасовую перадышку, пераход ад вайны афіцыйнай да вайны неафіцыйнай, мэтай якой з'яўлялася аслабленне, а, магчыма, і расчлянненне Расіі [2, s. 26]. Па словах блізкага паплечніка Ю. Пілсудскага Л. Васілеўскага, маршал не верыў “у трываласць дагавора з бальшавікамі і прадбачыў новую вайну”. Рыжскую дамову ён разглядаў толькі як паўзу ў барацьбе за панаванне на прасторы Усходняй Еўропы паміж Расіяй і Польшчай [3, s. 224]. Нават міністр замежных спраў Польшчы М. Сейда, выступаючы ў камісіі сейма па замежных справах па пытанні ратыфікацыі прэлімінарай Рыжскай дамовы, паставіў пад сумненне магчымасць мірнага пагаднення з бальшавіцкай Расіяй у прынцыпе [4, s. 113].

У польскай палітычнай эліце і польскім грамадстве было шырока распаўсюджана меркаванне аб кампрамісным характары Рыжскага дагавора. З часам перспектыва перагляду на карысць савецкіх рэспублік усталяванай у Рызе мяжы станавілася ўсё больш рэальнай. Як справядліва адзначае сучасны польскі гісторык В. Матэрскі, Рыжскі дагавор быў дакументам моманту і адлюстроўваў суадносіны сіл на карысць Польшчы ў час яго падпісання [5, с. 12]. На працягу 1920-х – 1930-х гадоў суадносіны сіл паміж Польшчай і Савецкай Расіяй / СССР змяняліся на карысць апошняй дзяржавы, што ставіла пад сумненне трываласць сістэмы міжнародных адносін, створанай Рыжскім дагаворам.

Улічваючы гэтыя абставіны, польскае кіраўніцтва імкнулася да аслаблення Расіі, што памяншала б яе шанцы на рэвізію Рыжскага дагавора. Яшчэ восенню 1920 г. Ю. Пілсудскі заявіў, што “пакуль шматлікія народы будуць заставацца ў расійскім ярме, да таго часу мы не можам глядзець у будучыню спакойна” [6, с. 28]. Такім чынам, забеспячэнне бяспекі Польшчы начальнік дзяржавы звязваў з адарваннем ад Расіі нацыянальных ускраін. Гэта мела на ўвазе падтрымку з боку Польшчы сепаратысцкіх рухаў на расійскіх ускраінах, выкарыстанне супраць бальшавікоў фармаванняў С. Пятлюры і Б. Савінкова, якія дзейнічалі на тэрыторыі Польшчы.

Імкненне польскіх ваенна-палітычных колаў, галоўным чынам блізкіх да Ю. Пілсудскага, выкарыстоўваць для аслаблення Савецкай Расіі антысавецкія арганізацыі стала адным з важных фактараў у шэрагу тых, што стваралі напружанасць у савецка-польскіх адносінах. Ужо 11 красавіка 1921 г. савецкі ўрад накіраваў ураду Польшчы ноту, у якой выказаў пратэст у сувязі з дзейнасцю на польскай тэрыторыі контррэвалюцыйных фармаванняў. Польскія ваенныя ўлады абвінавачваліся ў забеспячэнні іх зброяй [7, с. 62]. Са свайго боку, польскі ўрад у ночце ў адказ ад 19 красавіка высунуў абвінавачванне ў адрас Савецкай Расіі ў арганізацыі падрыўной дзейнасці на польскай тэрыторыі з мэтай адарваць памежныя паветы ад Польскай Рэспублікі і “далучыць іх да Савецкай Расіі і Савецкай Беларусі” [8, с. 17–18]. У нотах ад 3 мая і 4 ліпеня савецкі ўрад паўтарыў абвінавачванні ў адрас Польшчы аб падтрымцы антысавецкіх фармаванняў на яе тэрыторыі [7, с. 96–98, 203–208]. У Маскве пагроза з боку гэтых фармаванняў успрымалася як цалкам рэальная. У ліпені 1921 г. намеснік старшыні Усерасійскай надзвычайнай камісіі І. Уншліхт накіраваў у ЦК РКП(б) дакладную запіску, у якой адзначалася імкненне С. Пятлюры і Б. Савінкава, якія знаходзяцца на тэрыторыі Польшчы, захапіць, адпаведна, Украіну і Беларусь [9, с. 55]. В. А. Круталевіч паказаў у сваіх даследаваннях, што ў БССР актыўна дзейнічала антысавецкае падполле, якое атрымлівала падтрымку з тэрыторыі Польшчы. Прычым, савецкае кіраўніцтва мела інфармацыю аб гэтай падтрымцы [10, с. 98–99]. 25 верасня

ў разгар крызісу ў польска-савецкіх адносінах у Львове адбылася нарада афіцэраў польскага Генеральнага штаба і прадстаўнікоў С. Пятлюры, прысвечаная падрыхтоўцы ўзброеных акцый у дачыненні да УССР. Польскі бок пагадзіўся з прапановай украінцаў аб правядзенні ўзброенага рэйду на тэрыторыю Савецкай Украіны [11, с. 80–81].

З іншага боку, савецкае кіраўніцтва звярталася да партызанска-дыверсійных дзеянняў, каб аслабіць пазіцыі Польшчы на тэрыторыі Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны. Гэтыя дзеянні атрымалі афіцыйную назву “актыўная разведка”. Масква зыходзіла з таго, што лепшы спосаб процідзейнічаць актыўнай знешняй палітыцы Польшчы ва ўсходнім напрамку – гэта аслабляць яе пазіцыі на “ўсходніх крэсах”. Такую палітыку перад НКЗС адстойвалі паўпрад ў Варшаве Л. Абаленскі і дарадца прадстаўніцтва І. Лоранц [12, л. 48]. Ужо ў маі 1921 г. ва ўсходніх ваяводствах Польшчы была раскрыта арганізацыя “Паўстанне на Беларусі”. Яна павінна была летам падняць антыпольскае паўстанне, у падрыхтоўцы якога прымалі ўдзел прадстаўнікі Рэўваенсавета Заходняга фронту [13, с. 103].

Дзеянні нерэгулярных фармаванняў на савецка-польскай граніцы стваралі перадумовы для аднаўлення вайны паміж Польшчай і Савецкай Расіяй. Тым больш, што паміж імі працягвалася барацьба за перавагу ва Усходняй Еўропе. Савецкае кіраўніцтва пасля заключэння Рыжскага міру працягвала разглядаць Польшчу як найбольш верагоднага праціўніка ў патэнцыяльным ваенным канфлікце з капіталістычнымі краінамі. У. Ленін адзначаў у гэтай сувязі: “Калі на якую-небудзь з дзяржаў, якія захоўваюць буржуазны лад і мяжуюць з Расіяй, можа разлічваць Антанта ў надоўга складзеным плане ваеннага ўмяшання, то толькі на Польшчу” [14, с. 19]. Польшча разглядалася ў Маскве як найважнейшы бастыён Версальскай сістэмы ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе. У. Ленін у выступленні 22 верасня 1920 г. на IX усерасійскай канферэнцыі РКП(б) адзначаў: “Набліжэнне нашай арміі да Варшавы бяспрэчна даказала, што дзесьці блізка да яе ляжыць цэнтр сусветнага імперыялізму, які трымаецца на Версальскім дагаворы. Польшча ... з’яўляецца настолькі магутным фактарам гэтай сістэмы, што, калі Чырвоная Армія паставіла гэты аплот пад пагрозу, захісталася ўся сістэма” [15, с. 282]. Версальская сістэма разглядалася бальшавікамі ў пачатку 1920-х гадоў як найважнейшая перашкода на шляху да сусветнай рэвалюцыі, і ліквідацыя Польшчы як апоры гэтай сістэмы ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе павінна была стаць важнейшым крокам на шляху знішчэння дадзенай перашкоды. У. Ленін гаварыў яшчэ падчас падрыхтоўкі Рыжскага дагавора: «Асноўная наша палітыка застаецца такая ж. Мы выкарыстаем любую магчымасць, каб перайсці ад абароны да наступлення. Мы ўжо надарвалі Версальскі дагавор і дарвем яго, як толькі прадставіцца зручны момант» [6, с. 31].

Вясной 1921 г. Масква не выключала магчымасці аднаўлення ваеннага канфлікту з Польшчай. Пра гэта сведчыць рашэнне Палітбюро ЦК РКП(б) ад 5 красавіка, якое прадугледжвала абавязковае пакіданне 1 Коннай арміі на тэрыторыі Украіны ў тыле Заходняга фронту [16]. У інструкцыі наркама замежных спраў паўпраду ў Літве С. Аралаву 28 красавіка адзначалася, што краіны Антанты падштурхоўваюць Польшчу да антысавецкай палітыкі і стварэння антысавецкай кааліцыі [7, с. 84–88]. Пры гэтым Масква ўсё ж не лічыла вайну з Польшчай непазбежнай. 27 красавіка палітбюро падтрымала просьбу М. Фрунзе аб скарачэнні Чырвонай Арміі ў бліжэйшыя 2 месяцы на 200 тыс. чалавек [17]. Савецкі ўрад імкнуўся да нармалізацыі адносін з капіталістычнымі краінамі дзеля гаспадарчага аднаўлення краіны. 21 чэрвеня палітбюро прыняло на сваім пасяджэнні дырэктыву, якая абавязвала камуністаў Эстоніі, Латвіі і Літвы праўляць абачліваць ва ўнутранай і знешняй палітыцы, прыняўшы пад увагу “ўказанне ЦК РКП(б) аб тым, што ў цяперашні момант не можа быць і гаворкі аб ваеннай дапамозе ім з боку РСФСР”. У. Ленін у той час лічыў прыярытэтнай задачай эканамічнае аднаўленне Савецкай Расіі, і вырашэнню гэтай задачы неабходна было падпарадкаваць знешнюю палітыку краіны [18, с. 447–449]. На X з’ездзе РКП(б) адзначалася, што “магчымасць новых, заснаваных на дагаворах і пагадненнях, адносін паміж Савецкай Рэспублікай і капіталістычнымі краінамі павінна быць выкарыстана, у першую чаргу, для ўзняцця прадукцыйных сіл Рэспублікі, для паляпшэння становішча галоўнай прадукцыйнай сілы – рабочага класа” [19, с. 611].

Аднак, курс на наладжванне стасункаў з капіталістычнымі краінамі сустракаў супраціўленне часткі кіраўніцтва бальшавіцкай партыі. 25 ліпеня У. Ленін накіраваў запіску Г. Чычэрыну, у якой у сувязі са складанай міжнароднай сітуацыяй прапаноўваў узмацніць разведку і апублікаваць “грознае інтэрв’ю” Леніна або Троцкага, якое змяшчала б папярэджанне адносна ваеннага ўварвання ў РСФСР. М. Тухачэўскі павінен быў здзейсніць паездку ў Мінск “таксама з пагрозай і помпай”. У запісцы ў адказ ад 26 ліпеня Г. Чычэрын выказаўся супраць прапаноў У. Леніна. Ён лічыў, што названыя старшыней СНК крокі паслужылі б пацвярджэннем пазіцыі праціўнікаў Савецкай Расіі, якія сцвярджаюць, што “ў парыве адчаю для свайго выратавання савецкі ўрад кінецца на сваіх суседзях” [18, с. 459–460]. У кіраўніцтве РСФСР перавагу ўсё ж атрымала прапанаваная Г. Чычэрыным лінія на тое, каб пазбягаць абвастрэння адносін з капіталістычнымі краінамі, якое магло прывесці да ваеннага канфлікту, у прыватнасці, з Польшчай. 2 ліпеня палітбюро ўхваліла прапанову наркама замежных спраў прыступіць да перадачы каштоўнасцяў Польшчы ў рамках выканання Рыжскага дагавора [20]. 10 жніўня Г. Чычэрын звярнуўся з нотай да ўрадаў суседніх з Расіяй еўрапейскіх дзяржаў, у тым ліку, Польшчы. У ёй выказвалася просьба аказаць дапамогу ў барацьбе з голадам. У прыватнасці, агучвалася пажаданне, каб Польшча паскорыла прыём бежанцаў, якія жадаюць вярнуцца на яе тэрыторыю, прычым пераважна з раёнаў, ахопленых голадам [7, с. 258–259]. Як бачым, летам 1921 г. цяжкае ўнутранае становішча вымушала Маскву дэманстраваць міралюбства, у тым ліку, і на польскім напрамку.

Кіруючыя колы Польшчы ўлавілі міралюбную тэндэнцыю ў савецкай палітыцы. Калі вясной 1921 г. Ю. Пілсудскі не выключаў, што вайна з Савецкай Расіяй адновіцца [21, с. 276–277], то летам 1921 г. польскі Генеральны штаб прыйшоў да высновы, што савецкае кіраўніцтва развіталася з думкай аб узброенай барацьбе з Польшчай і больш увагі будзе надаваць прапагандысцкім акцыям [22, л. 70]. Са свайго боку польскія кіруючыя колы бачылі галоўную задачу знешняй палітыкі краіны ў тым, каб захаваць тыя пазіцыі на міжнароднай арэне, якія Польшча атрымала ў выніку падпісання Версальскага і Рыжскага дагавораў. Лічылася неабходным пазбягаць канфліктаў, якія маглі б гэтыя пазіцыі падарваць. На гэта ўказвае, у прыватнасці, інструкцыя для польскіх дыпламатычных прадстаўніцтваў за мяжой міністра замежных спраў К. Скірмунта ад 3 жніўня 1921 г. У ёй адзначалася, што Польшча імкнецца да падтрымання нармальнага стасункаў з Савецкай Расіяй шляхам ляяльнага выканання Рыжскай дамовы, неўмяшання ва ўнутраныя справы Расіі і адмовы “ад антыбальшавіцкіх акцый, калі такія яшчэ маюцца на польскай мяжы” [23, с. 179].

Літаральна адразу пасля падпісання Рыжскага дагавора ў адносінах паміж Савецкай Расіяй і Польшчай паўстала шмат праблем, звязаных з яго выкананнем. Адна з іх – абмен дыпламатычнымі прадстаўніцтвамі. 5 красавіка палітбюро зацвердзіла паўпрадам ў Варшаве Л. Карахана [16]. Аднак польскі ўрад выказаўся за прызначэнне не пасланнікаў, а толькі павяраных у справах. Масквой гэта расцэнвалася як адмова ад аднаўлення паўнаважных дыпламатычных адносін, а менавіта гэта Савецкая Расія лічыла першай умовай выканання ўсіх іншых пастаноў Рыжскага дагавора [11, с. 121–122]. 25 мая савецкі ўрад звярнуўся да польскага ўраду з просьбай прыняць у Варшаве ў якасці паўнамоцнага прадстаўніка РСФСР у Польшчы Л. Карахана [11, с. 139]. Першапачаткова на пасаду польскага прадстаўніка ў Маскве меркавалася кандыдатура Л. Дароўскага, і расійскі ўрад у пачатку чэрвеня пагадзіўся з ёй. Дадзены польскі палітык быў вядомы як русафіл і ў Масквы былі падставы вітаць яго прызначэнне. Аднак 30 чэрвеня прэм’ер-міністр Польшчы В. Вітас і міністр замежных спраў К. Скірмунт звярнуліся да начальніка дзяржавы Ю. Пілсудскага з прапановай прызначыць у якасці пасланніка ў РСФСР Т. Філіповіча, пасля чаго начальнікам дзяржавы быў выдадзены дэкрэт аб адпаведным прызначэнні [11, с. 28]. Гэтыя кадравыя перастаноўкі, а таксама ўвязка польскім бокам пытання аб дыпламатычных прадстаўніцтвах з пачаткам працы Змяшанай разліковай камісіі, прывялі да таго, што толькі ў пачатку жніўня Л. Карахан прыбыў у Варшаву, а Т. Філіповіч у Маскву.

Важным для савецка-польскіх адносін з’яўлялася пытанне аб правядзенні на мясцовасці граніцы, усталяванай Рыжскім дагаворам. Гэтая задача была ўскладзена на

Змешаную пагранічную камісію. У працэсе правядзення граніцы перыядычна ўзнікалі спрэчныя моманты, у тым ліку і выкліканыя зваротамі мясцовага насельніцтва з просьбай аб уваходжанні пэўнага населенага пункта ў тую ці іншую дзяржаву. Напрыклад, 31 кастрычніка савецкае кіраўніцтва накіравала ноту Польшчы, у якой звярнула ўвагу на зацягванне працы Пагранічнай камісіі. Пры гэтым польскі бок абвінавачваўся ў тым, што ён падштурхоўвае мясцовае насельніцтва патрабаваць перадачы тых ці іншых населеных пунктаў у склад Польшчы насуперак лініі граніцы, усталяванай Рьжскай дагаворам [11, с. 463–464].

Яшчэ адной важнай праблемай у польска-савецкіх адносінах пасля падпісання Рьжскага міру стала пытанне аб правах нацыянальных меншасцяў, якія пражываюць на тэрыторыі ўдзельнікаў пагаднення. Аслаблення, а магчыма, і ліквідацыі буржуазнай Польшчы як апоры Версальскай сістэмы, савецкае кіраўніцтва разлічвала дасягнуць, у тым ліку, і выкарыстоўваючы шматнацыянальны характар польскай дзяржавы. Масква была зацікаўлена ў тым, каб пастаянна падтрымліваць незадаволенасць нацыянальных меншасцяў у Польшчы, спрабавала выступаць, разам з урадамі УССР і БССР, у ролі абаронцы праў беларусаў і ўкраінцаў у Польшчы. 21 жніўня ўрад БССР накіраваў ноту польскаму ўраду, у якой прыводзіліся факты парушэння польскімі ўладамі праў насельніцтва Заходняй Беларусі [7, с. 289–290]. Абмен нотамі па пытанні праў нацыянальных меншасцяў будзе перыядычна адбывацца паміж савецкімі рэспублікамі і Польшчай і ў далейшым. З яго відаць, што кожны з бакоў шукаў падставы, каб абвінаваціць апанента ў невыкананні палажэнняў Рьжскага дагавора, які датычыліся праў нацыянальных меншасцяў. Кіруючыя колы Польшчы найбольш надзейным сродкам інтэграцыі Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны ў яе склад лічылі ў той момант палітыку нацыянальнай асіміляцыі. У дакладной запісцы начальніка 2-га аддзела польскага Генеральнага штаба І. Матушэўскага (красавік 1921 г.) наступным чынам вызначалася задача польскай палітыкі на “ўсходніх крэсах”: “Павінна стаць (польская дзяржава – М. М.) пры разумнай унутранай палітыцы дзяржавай этнаграфічна польскай” [24, с. 29–31]. Савецкае кіраўніцтва, як ужо адзначалася вышэй, рознымі шляхамі імкнулася не дапусціць умацавання пазіцыі польскай дзяржавы на “ўсходніх ускраінах”. У выніку Заходняя Беларусь ператваралася ў важны ўчастак польска-савецкага супрацьстаяння, у якое ўцягвалася мясцовае насельніцтва.

У канцы лета 1921 г. праблема выканання Рьжскага дагавора ў савецка-польскіх адносінах асабліва абвастралася. Галоўным чынам гэта былі артыкулы, звязаныя з дзейнасцю узброеных атрадаў, якія мелі падтрымку з сумежнай тэрыторыі, і выкананнем матэрыяльных абавязацельстваў. 22 жніўня Л. Троцкі звярнуўся ў палітбюро з прапановай здзейсніць паездку членаў РВС Рэспублікі на заходнюю граніцу. Ён тлумачыў неабходнасць такой інспекцыі “пагражаючай небяспекай” з боку заходняй мяжы, пад чым мелася на ўвазе дзейнасць антысавецкіх арганізацый на тэрыторыі Польшчы. Ва ўмовах нарастання напружанасці ў адносінах з Польшчай 24 жніўня палітбюро падтрымала гэтую прапанову [25]. У ночце ўрада РСФСР польскаму ўраду ад 9 верасня Польшча абвінавачвалася ў падтрымцы антысавецкіх арганізацый, якія дзейнічаюць на яе тэрыторыі. У адказ савецкі бок пагражаў не выконваць іншыя палажэнні Рьжскага дагавора [7, с. 312–320]. Зразумела, тут меліся на ўвазе перш за ўсё матэрыяльныя абавязацельствы Савецкай Расіі.

У пачатку восені 1921 г. далейшае развіццё атрымаў канфлікт, звязаны з працай Змешанай разліковай камісіі і Спецыяльнай змешанай камісіі, якія павінны былі займацца перадачай Польшчы матэрыяльных і культурных каштоўнасцяў у адпаведнасці з Рьжскім дагаворам. Савецкі бок доўга не даваў згоды на прыезд польскай часткі камісій у Маскву, хоць польскі ўрад яшчэ 17 чэрвеня ў адпаведнай ночце заявіў пра гатоўнасць накіраваць сваю частку камісій у сталіцу Расіі і прыступіць да працы [8, с. 73]. 10 жніўня польская частка Змешанай разліковай камісіі ўсё ж прыбыла ў Маскву, але памяшканне для яе працы прадастаўлена не было, прызначэнне савецкай часткі камісіі не адбылося да сярэдзіны верасня [8, с. 52].

Вынікам наяўнасці шэрагу вострых нявырашаных праблем у савецка-польскіх адносінах стала тое, што ў верасні 1921 г. гэтыя адносіны сутыкнуліся з глыбокім крызісам.

10 верасня блізка да Ю. Пілсудскага дарадца польскага пасольства ў Маскве Р. Кноль накіраваў аналітычную запіску пасланніку Т. Філіповічу. У ёй была выказана ідэя ўручэння ультыматуму РСФСР у сувязі з невыкананнем Рыжскага дагавора. Улічваючы палітычную блізкасць Кноля да Пілсудскага, можна выказаць меркаванне, што польскі дыпламат агучваў не толькі сваю асабістую пазіцыю. Адзначыўшы, што Польшча не мае іншых магчымасцяў аказаць ціск на РСФСР у сувязі з невыкананнем Рыжскай дамовы, акрамя пагрозы разрыву дыпламатычных адносін, Р. Кноль прапаноўваў прад'явіць савецкаму ўраду ультыматум па пытанні перадачы матэрыяльных каштоўнасцяў Польшчы, пагражаючы разрывам дыпламатычных адносін [11, с. 63–64]. 14 верасня была накіравана нота польскага ўрада савецкаму кіраўніцтву. У ёй гаварылася, што па віне савецкага боку не выканана палажэнне Рыжскага дагавора, згодна з якім праз 6 тыдняў пасля яго падпісання павінна была пачаць сваю дзейнасць Змешаная разліковая камісія, закліканая вырашаць пытанні перадачы Польшчы матэрыяльных каштоўнасцяў. У ночце польскія ўлады вылучылі тры асноўныя патрабаванні: 1) вызваліць і даставіць да “польскай мяжы ўсіх польскіх закладнікаў, грамадзянскіх і ваеннапалонных, якія знаходзяцца ў лагерах і турмах”, і дакладна выконваць надалей пастановы пагаднення па рэпатрыяцыі; 2) аплаціць Польшчы “ўзнос у сілу пастановы аб рээвакуацыі чыгуначнай маёмасці”; 3) неадкладна павінны пачаць працу Рээвакуацыйная (разліковая) і Спецыяльная змешаная камісіі, і расійскія ўлады павінны спыніць распродаж маёмасці, якая падлягае перадачы Польшчы. Пры гэтым палякі пагражалі разрывам дыпламатычных адносін [8, с. 51–52].

Савецкае кіраўніцтва пастаралася прадставіць польскую ноту як спробу справакаваць ваенны канфлікт. 15 верасня было апублікавана паведамленне Народнага камісарыята замежных спраў РСФСР. У ім Францыя абвінавачвалася ў імкненні ўцягнуць Польшчу і Румынію ў вайну супраць Савецкай Расіі [7, с. 334–335]. 15 верасня ў “Известиях” быў надрукаваны артыкул, у якім паведамлялася, што Польшча спрабавала высветліць у Германіі, коштам якіх саступак мог быць забяспечаны германскі нейтралітэт у выпадку новай польска-савецкай вайны [26, с. 181]. 21 верасня РВС Рэспублікі прыняў рашэнне ў сувязі з польскім ультыматумам прыпыніць дэмабілізацыю Чырвонай Арміі, узмацніць заходнія акругі палітработнікамі за кошт мабілізацыі камуністаў, падрыхтаваць мабілізацыю прызыўнікоў 1900 і 1901 гадоў нараджэння. 22 верасня Савет працы і абароны апавясціў усіх камандуючых ваеннымі акругамі аб прыпыненні дэмабілізацыі [27, с. 138].

Пры гэтым Масква не была настроена на тое, каб абвастраць сітуацыю. Ужо ў ночце ад 17 верасня савецкім урадам было заяўлена пра гатоўнасць выканаць тры пункты польскіх патрабаванняў, і змяшчалася просьба даць ім больш дакладную фармулёўку. Польскі ўрад у ночце ад 18 верасня сфармуляваў палажэнні будучага пагаднення, якое павінна было ўрэгуляваць польскія патрабаванні ад 14 верасня. Прадугледжвалася, у прыватнасці, унясенне Савецкай Расіяй выдаткаў па арт. XIV Рыжскага дагавора, звязаных з перадачай Польшчы чыгуначнай маёмасці. РСФСР па-ранейшаму звязвала перадачу каштоўнасцяў з выдаленнем з тэрыторыі Польшчы антысавецкіх арганізацый. У ночце ад 22 верасня Г. Чычэрын заявіў, што выплата першага ўзносу ў адпаведнасці з арт. XIV Рыжскага дагавора будзе праведзена савецкім бокам толькі пасля таго, як на тэрыторыі Польшчы спыніцца дзейнасць антысавецкіх арганізацый. У дадзенай ночце РСФСР выказала згоду пачаць працу Рээвакуацыйнай і Спецыяльнай камісіі [8, с. 60–64].

На наш погляд, у той момант ні Польшча, ні Савецкая Расія не імкнуліся да ваеннага канфлікту. Палітыка К. Скірмунта, які заняў у чэрвені 1921 г. пасаду міністра замежных спраў, была нацэлена на захаванне статус-кво, які склаўся ў выніку заключэння Версальскага і Рыжскага дагавораў. Пра гэта сведчыць ужо ўзгадваўшаяся інструкцыя міністра замежных спраў польскім прадстаўніцтвам за мяжой ад 3 жніўня 1921 г. [23, с. 126]. Савецкае кіраўніцтва таксама імкнулася не даводзіць канфлікт да ваеннай фазы. Яшчэ 19 верасня, нягледзячы на абвастрэне адносін з Польшчай, палітбюро зацвердзіла прапановы Камісіі па дэмабілізацыі Чырвонай Арміі, якія прадугледжвалі паскарэнне гэтага працэсу і памяншэнне колькасці войскаў да 15 кастрычніка да 1,6 млн. чалавек [28]. Затым адхіліла прапанову Л. Троцкага, які ў сувязі з польскім ультыматумам прапаноўваў прыпыніць дэмабілізацыю Чырвонай Арміі [29].

Супраць якіх-небудзь мер ваеннай дэманстрацыі рашуча выступаў наркамат замежных спраў [30]. Як справядліва адзначае расійскі гісторык В. Зубачэўскі, менавіта Г. Чычэрыну належала галоўная роля ў згладжванні ўзнікшага канфлікту з Польшчай [31, с. 213].

Да пачатку кастрычніка намецілася паслабленне напружанасці ў савецка-польскіх адносінах. 1 кастрычніка ў 2-гі аддзел польскага Генеральнага штаба камандаванне 2-га корпуса накіравала інфармацыю аб тым, што ніякіх змен у дыслакацыі войск савецкага Заходняга фронту не назіраецца, новыя вайсковыя часткі не прыбывалі [32, л. 40]. З 30 верасня ў Варшаве праходзілі перамовы паміж паўнамоцным прадстаўніком РСФСР Л. Караханам і віцэ-міністрам замежных спраў Польшчы Я. Донбскім, якія завяршыліся падпісаннем пратакола 7 кастрычніка. Ён прадугледжваў пачатак працы з 8 кастрычніка Рээвакуацыйнай і Спецыяльнай змешаных камісій, да 20 кастрычніка 14 кіруючых дзеячаў антысавецкіх арганізацый павінны былі пакінуць тэрыторыю Польшчы. Да гэтай жа даты РСФСР павінна была ажыццявіць першы ўнёсак у якасці выплаты Польшчы па Рыжскаму дагавору за чыгуначную маёмасць [7, с. 394–396].

Пасля вырашэння вераснёўскага крызісу ў савецка-польскіх адносінах па-ранейшаму заставалася шмат вострых праблем. Аднак ён прадэманстраваў, што абодва бакі ўсё ж аддаюць перавагу мірнаму вырашэнню існаваўшых паміж імі супярэчнасцяў і імкнуцца пазбегнуць ваеннага канфлікту. Базай для развіцця канструктыўных адносін паміж РСФСР і Польшчай магло стаць добрасумленнае выкананне Рыжскага дагавора. Але ўжо першыя месяцы пасля яго падпісання паказалі, што абодва бакі ў гэтым плане добрай волі не праяўляюць. Савецкая Расія ўвогуле з самага пачатку ўзяла курс на рэвізію ў перспектыве Рыжскага дагавора і пачала рыхтаваць для гэтага ўмовы. Такае стаўленне Масквы і Варшавы да Рыжскага дамовы, карэннае адрозненне іх пазіцый у адносінах да Версальскай сістэмы прывялі да таго, што пераход ад вайны да міру ў савецка-польскіх адносінах праходзіў вельмі складана і вясной – восенню 1921 г. існавала патэнцыйная пагроза аднаўлення ваеннага канфлікту паміж Савецкай Расіяй і Польшчай. Галоўнай перашкодай на шляху яе практычнай рэалізацыі сталі эканамічныя цяжкасці, якія ў той момант перажывалі дзве дзяржавы.

Крыніцы і літаратура

1. Воспоминания о В. И. Ленине : в 5 т. – Москва: Издательство политической литературы, 1969. – Т. 5. – 494 с.
2. Jurkewicz, J. Niektóre problemy stosunków polsko-radzieckich w okresie międzywojennym 1918–1939 / J. Jurkewicz // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa: Inst. Wyd. Pax., 1986. – Т. 2. – С. 18–38.
3. Białokur, M. Myśl społeczno-polityczna Joachima Bartoszewicza / M. Białokur. – Toruń: Adam Marszałek, 2005. – 246 s.
4. Stawecki, P. Ratyfikacja umowy preliminaryjnej i Traktatu ryskiego przez sejm ustawodawczy / P. Stawecki // Traktat ryski 1921 roku po 75 latach : studia / pod red. M. Wojciehowskiego. – Toruń: Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998. – С. 111–126.
5. Materski, W. Traktat Ryski – potencjalna baza regionalnego systemu bezpieczeństwa / W. Materski // Да 90-годдзя прыняцця Рыжскага дагавора 1921 г. : матэрыялы з гісторыі беларуска-польскіх узаемаадносін у XX ст. : зборнік навуковых прац III міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі. Мінск, 9–10 чэрвеня 2011 г. / навук. рэд. Е. Расоўская, А. Вялікі. – Мінск: Ковчег, 2012. – С. 10–22.
6. Лазько, Р. Р. Перад пагопам. Еўрапейская палітыка Польшчы (1932–1939) / Р. Р. Лазько. – Мінск: БДУ, 2000. – 354 с.
7. Документы внешней политики СССР : в 24 т. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т. 4. – 838 с.
8. Советская Россия и Польша. – М.: Издательство Народного Комиссариата по Иностранним делам, 1921. – 121 с.
9. Симонова, Т. М. «Прометеизм» во внешней политике Польши. 1919–1924 гг. / Т. М. Симонова // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 47–63.

10. Круталевич, В. А. От войны к миру. (Польско-советские отношения в 1920–1921 гг.) / В. А. Круталевич. – Мн.: Право и экономика, 2006. – 152 с.
11. Документы и материалы по истории советско-польских отношений: в 14 т. – М.: Наука, 1966. – Т. 4. – 559 с.
12. Архіў знешняй палітыкі Расійскай Федэрацыі. – Ф. 04. – Воп. 32. – П. 211а. – Спр. 133.
13. Кузьмич, В. Н. Характер, численность и методы деятельности вооруженных формирований на белорусском участке советско-польской границы. 1921–1926 гг. / В. Н. Кузьмич // Берасцейскі хранограф : зб. навук. прац / Брэсцкі дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна; рэд. рада: М. Э. Часноўскі [і інш.]. – Брэст: Альтэрнатыва, 2004. – Вып. 4. – С. 97–115.
14. Ленин, В. И. Полн. собр. соч. : в 55 т. / В. И. Ленин. – М.: Издат. полит. литерат., 1981. – Т. 42. – 606 с.
15. Ленин, В. И. Полн. собр. соч. : в 55 т. / В. И. Ленин. – М.: Издат. полит. литерат., 1981. – Т. 41. – 696 с.
16. Пратакол пасяджэння Палітбюро ЦК РКП(б) № 9 ад 5 красавіка 1921 г. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=58252;tab=img0074,0075>. – Дата доступу : 26. 05. 2018.
17. Пратакол пасяджэння Палітбюро ЦК РКП(б) № 18 ад 27 красавіка 1921 г. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=14694;tab=img0073>. – Дата доступу : 14. 04. 2018.
18. В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2000. – 607 с.
19. Десятый съезд РКП(б): стенографический отчет. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. – 916 с.
20. Пратакол пасяджэння Палітбюро ЦК РКП(б) № 46 ад 2 чэрвеня 1921 г. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=58747;tab=img0035>. – Дата доступу : 20. 12. 2017.
21. Матвеев, Г. Ф. Пилсудский / Г. Ф. Матвеев. – М.: Молодая гвардия, 2008. – 474 с.
22. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (ДАБВ). – Ф. 67. – Воп. 1. – Спр. 36.
23. Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1938 : w 2 t. – Warszawa: Inst. Wyd. Pax., 1989. – Т. 1. – 540 с.
24. Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.) : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 4 т. – Мінск: «Юніпак», 2012. – Т. 2. – 480 с.
25. Пратакол пасяджэння Палітбюро ЦК РКП(б) № 24 от 18–24 жніўня 1921 г. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=14694;tab=img0044,0045>. – Дата доступу : 21. 09. 2018.
26. История Польши : в 3 т. – М.: Изд. Ак. Наук СССР, 1958. – Т. 3. – 674 с.
27. Мельтюхов, М. И. 17 сентября 1939 г. Советско-польские конфликты 1918–1939 / М. И. Мельтюхов – М.: Вече, 2009. – 624 с.
28. Пратакол пасяджэння Палітбюро ЦК РКП(б) № 61-а ад 18–20 верасня 1921 г. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=14744;tab=img0046,0047>. – Дата доступу : 01. 06. 2018.
29. Пратакол пасяджэння Палітбюро ЦК РКП(б) № 62-а ад 22 верасня 1921 г. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=59047;tab=img0020>. – Дата доступу : 10. 06. 2018.
30. Запіска калегіі НКЗС РСФСР у Палітбюро ЦК РКП(б) ад 21 верасня 1921 г. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <http://sovdoc.rusarchives.ru/#showunit&id=14746;tab=img0087>. – Дата доступу : 20. 05. 2018.
31. Зубачевский, В. А. Политика России в Центрально-Восточной Европе (первая треть XX века): Геополитический аспект / В. А. Зубачевский. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2018. – 396 с.
32. ДАБВ. – Ф. 67. – Воп. 4. – Спр. 29.

**НАЙВЫШЭЙШАЯ РАДА БНР І ЗАРАДЖЭННЕ ПАЛАНАФІЛЬСКОЙ ПЛЫНІ
БЕЛАРУСКАГА РУХУ Ў ГАДЫ ПОЛЬСКА-САВЕЦКАЙ ВАЙНЫ**

У артыкуле аналізуюцца ўмовы ўтварэння Найвышэйшай Рады БНР у перыяд польска-савецкай вайны – адной з першых паланафільскіх структур у беларускім нацыянальным руху. Раскрываюцца адносіны польскіх улад да гэтай арганізацыі і беларускай актыўнасці ў цэлым. Аўтар прыходзіць да высновы, што менавіта падчас польска-савецкай вайны быў пакладзены пачатак паланафільскай плыні беларускага нацыянальнага руху.

На рубяжы XIX–XX стст. у грамадска-палітычным жыцці беларускіх земляў назіраецца актыўнае развіццё нацыянальнага руху беларусаў і станаўленне першых беларускіх палітычных структур. Частка беларускіх нацыянальных актывістаў ужо ў першай палове XX ст. мела пэўныя сімпатыі да польскага палітычнага асяроддзя. Тым не менш, прапольскія настроі некаторых беларусаў не мелі палітычнага ўвасаблення і былі хутчэй вынікам асабістых перажыванняў. Аднак падчас польска-савецкай вайны, калі геапалітычны выбар стаў для беларусаў вельмі важным стымулам для рэалізацыі ідэі ўласнай дзяржаўнасці, прапольская арыентацыя паступова пачала афармляцца ў асобную плынь беларускага нацыянальнага руху. Адным з выразных прамоўтэраў беларускага паланафільства, якое зараджалася ў канцы 1919 г., стала Найвышэйшая рада БНР.

Пасля заняцця Мінска польскімі войскамі на парадак дня было выстаўлена пытанне аднаўлення дзейнасці Рады БНР як прадстаўнічага органа беларусаў на акупіраваных Польшчай беларускіх землях. У прыватнасці, гэтага актыўна дамагаўся старшыня ўрада БНР А. Луцкевіч [1, с. 79]. 19 верасня 1919 г. т. зв. “сеньёрэн-канвент” (савет старэйшын) Рады БНР на чале з Я. Лёсікам звярнуўся да Ю. Пілсудскага з дэкларацыяй, у якой прасіў згоды польскіх улад на “аднаўленне чыннасці дзяржаўных органаў Беларускай Народнай Рэспублікі” і паступовую перадачу цывільнай улады беларускаму ўраду. Пілсудскі заявіў, што пытанне беларускай дзяржаўнасці ўзнімаць рана па прычыне неспрыяльнай міжнароднай абстаноўкі і прапаноўваў беларускім прадстаўнікам пакуль звярнуць увагу на выбары ў органы мясцовага самакіравання на акупіраваных землях. Адначасова польскае кіраўніцтва дало дазвол на правядзенне пасяджэння Рады БНР у Мінску і нават абяцала выдаткаваць ёй каля 1 млн марак на падрыхтоўку да мясцовых выбараў, разлічваючы на тое, што Рада зможа прызнаць суверэнітэт Польшчы над беларускімі тэрыторыямі [2, с. 433–435, 439]. Аднак 12 лістапада 1919 г. падчас першага пасяджэння выявілася адсутнасць адзінства членаў Рады па пытанні будучыні беларускіх земляў і іх палітычнага статуса. Унутры Рады назіраўся раскол на тых дзеячаў, якія прапаноўвалі абапірацца на Польшчу і тых, хто заклікаў весці з ёй барацьбу. Апошні кірунак найбольш актыўна прадстаўлялі беларускія эсэры [2, с. 488–489; 3, с. 86, 90].

Неабходна заўважыць, што прапольскі кірунак беларускага руху ўжо ў перыяд свайго палітычнага станаўлення не карыстаўся шырокай падтрымкай насельніцтва і грамадскіх актывістаў. У першую чаргу гэта было абумоўлена тым, што польскія ваенныя і цывільныя ўлады ўсталявалі на беларускіх тэрыторыях жорсткі акупацыйны рэжым [4, с. 206–208]. Акрамя гэтага, восенню 1919 г. польскія ўлады больш разгорнута вызначылі сваё стаўленне да “беларускага пытання”. Праграмныя заявы ў гэтым кірунку былі зроблены падчас сустрэч старшыні ўрада БНР А. Луцкевіча з Ю. Пілсудскім у Варшаве. Так, падчас першай сустрэчы ў верасні 1919 г. Пілсудскі на просьбу Луцкевіча вызначыць форму беларуска-польскіх узаемаадносін даў наступны адказ: “Для таго каб паміж мной і прадстаўнікамі беларускага руху ўсталяваўся кантакт..., неабходна цалкам прызнаць польскую дзяржаву,

падпарадкавацца польскім уладам і перастаць гаварыць аб незалежнасці Беларусі. Незалежнасць Беларусі – блеф, прынамсі, у цяперашні час... Задача беларускіх дзеячаў заключаецца ў тым, каб, арыентуючыся на захад, на заходнюю культуру, пад пратэктаратам Польшчы ліквідаваць усе сляды ўплыву рускай культуры” [5, с. 229]. 20 лістапада 1919 г. адбылася другая сустрэча Луцкевіча з Пілсудскім, на якой апошні параіў беларускім дзеячам устрымацца ад значных палітычных выступленняў і заняцца арганізацыйнай працай у культурна-асветніцкім кірунку дзеля стварэння т. з. “беларускага П’емонта” пад апекай Польшчы [2, с. 509]. Фактычна гэтая заява Пілсудскага стварыла ідэалагічныя падставы для кансалідацыі тых дзеячаў беларускага руху, якія бачылі сваю дзейнасць у памяркоўна-канструктыўным рэчышчы і адмаўляліся ад радыкальнай барацьбы.

Канчатковае размежаванне прыхільнікаў і праціўнікаў збліжэння з Польшчай адбылося 13 снежня 1919 г. падчас наступнага пасяджэння Рады БНР. Наяўнасць значнай колькасці прадстаўнікоў антыпольскай плыні і пагроза разгону пасяджэння польскімі ўладамі прымусіла памяркоўных дзеячаў у колькасці 37 асоб, у тым ліку А. Луцкевіча, Я. Лёсіка, А. Смоліча і інш., не з’явіцца ў памяшканні Рады, а на прыватнай кватэры А. Уласава арганізаваць уласны сход. На ім было вырашана стварыць Найвышэйшую Раду БНР у складзе 5 чалавек – І. Серада (старшыня), Я. Лёсік, С. Рак-Міхайлоўскі, А. Уласаў, К. Цярэшчанка, якім фактычна быў прадастаўлены статус “дырэктары” з неабмежаванымі палітычнымі правамі. Найвышэйшая Рада выразіла давер кабінету міністраў А. Луцкевіча і заклікала яго працягваць сваю працу. Паралельна з гэтым каля 40 членаў Рады БНР, якія засталіся на пасяджэнні, у пераважнасці прыхільнікі партыі беларускіх эсэраў і сацыялістаў-федэралістаў, “рэвалюцыйным парадкам” распачалі ўласны сход, прынялі рэзалюцыю супраць польскай акупацыі беларускіх земляў і абралі Народную раду БНР на чале з П. Крэчэўскім і новы кабінет міністраў БНР на чале з В. Ластоўскім. Тым не менш, дадзены сход не быў прызнаны польскімі ўладамі, а некаторыя з яго ўдзельнікаў, у тым ліку В. Ластоўскі, былі арыштаваны на нядоўгі тэрмін альбо апынуліся ў падполлі [2, с. 530–536; 6, с. 416–418]. Гэтыя падзеі засведчылі канчатковае адасабленне прапольскай (паланафільскай) плыні ад астатніх кірункаў тагачаснай беларускай грамадска-палітычнай думкі.

Не маючы ў сваёй палітычнай праграме канкрэтных заклікаў да саюза з Польшчай, Найвышэйшая Рада БНР, аднак, была схільна абапірацца на польскія ўлады ў вырашэнні праблем беларускага нацыянальнага жыцця. У дакументах утрымліваюцца сведчанні аб магчымых кантактах некаторых прадстаўнікоў Найвышэйшай Рады з кіраўніком Мінскай акругі ЦУУЗ У. Рачкевічам [2, с. 537]. Адзін з членаў Найвышэйшай Рады К. Цярэшчанка падкрэсліваў, што вакол гэтай структуры аб’яднаны ў пераважнасці “культурныя работнікі”, якія стаяць “на грунце мірнага выкарыстання палякаў” у адрозненне ад эсэраў [6, с. 419]. У адным з рапартаў польскіх акупацыйных улад аб беларускай справе адзначалася, што прадстаўнікі Нацыянальнай Рады лічаць у дадзены момант ідэю самастойнасці Беларусі нерэальнай, а іх праграмай-мінімум з’яўляецца дамаганне аўтаноміі беларускіх земляў у складзе Польшчы [7, с. 835]. Нягледзячы на падобныя ацэнкі, дзеячы Найвышэйшай Рады не адмаўляліся ў цэлым ад лозунга незалежнасці Беларусі, аднак звязвалі яго практычнае ўвасабленне з Польшчай і яе кіраўніцтвам [2, с. 575].

Першапачаткова польскія ўлады сустрэлі дзейнасць Найвышэйшай Рады даволі стрымана, пра што сведчаць заявы Пілсудскага на трэцяй сустрэчы з Луцкевічам [2, с. 575]. Аднак пашырэнне антыпольскай партызанскай барацьбы, актыўнае супрацоўніцтва беларускіх эсэраў з савецкімі ўладамі і пачатак афіцыйных савецка-польскіх перамоваў аб міры прымусілі кіраўніцтва Польшчы звярнуць пэўную ўвагу на “беларускае пытанне” з мэтай заручыцца сімпатыямі дадатковай часткі беларускіх палітычных дзеячаў. Таму ў лютым 1920 г. Ю. Пілсудскі пагадзіўся правесці польска-беларускую канферэнцыю ў Мінску для ўрэгулявання ўзаемных дачыненняў [8, с. 209].

Польска-беларускія перамовы ў Мінску адбыліся 20–24 сакавіка 1920 г. Беларускі бок на іх прадстаўлялі В. Іваноўскі, Ф. Абрантовіч, А. Смоліч і 5 членаў Найвышэйшай Рады

БНР. Польская дэлегацыя складалася з Л. Васілеўскага, У. Рачкевіча, С. Ваявудскага, К. Стаміроўскага. Беларусы выставілі польскаму боку 25 патрабаванняў, 15 з якіх былі адхілены, у тым ліку патрабаванні ў палітычнай сферы: прызнаць незалежнасць БНР, вырашыць лёс беларускіх земляў згодна з воляй мясцовага насельніцтва, дапусціць беларускую дэлегацыю на Парыжскую мірную канферэнцыю і іншае. Дзесяць патрабаванняў, у асноўным у культурна-асветніцкай сферы, былі прыняты, аднак аказаліся значна абмежаваныя па змесце. Такім чынам, канферэнцыя яшчэ раз пацвердзіла імкненне польскага кіраўніцтва ігнараваць справу беларускай дзяржаўнасці і абмяжоўваць нацыянальныя дамаганні беларусаў толькі прадастаўленнем пэўнай культурнай аўтаноміі на тэрыторыі Міншчыны [9, с. 101–106].

Перамовы ў Мінску дазволілі польскім уладам заручыцца пэўнай падтрымкай Найвышэйшай Рады і некаторых прапольскіх дзеячаў, аднак не прывялі іншыя беларускія палітычныя групы да супрацоўніцтва з палякамі. Мясцовае насельніцтва па-ранейшаму негатыўна ставілася да акупацыйнай адміністрацыі. Некаторыя з беларускіх палітыкаў зразумелі, што апора на Польшчу ў будаўніцтве незалежнай беларускай дзяржавы надалей не будзе мець ніякага практычнага выніку. “Мы, каго нашы праціўнікі называлі паланафіламі, сталі банкрутамі” – заявіў журналісту польскай газеты “Robotnik” адзін з набліжаных да Найвышэйшай Рады беларускіх дзеячаў [10, с. 2].

Ліпеньскае наступленне Чырвонай Арміі, заняцце Мінска і другое абвяшчэнне БССР рэзка змянілі палітычную сітуацыю на беларускіх землях. Лідары Найвышэйшай Рады Я. Лёсік і І. Серада засталіся ў савецкай Беларусі і прызналі новую ўладу. У далейшым Найвышэйшая Рада не магла выконваць функцыю прадстаўнічага органа, бо страціла ўплыў і арганізацыйную структуру. У ліпені 1921 г. двое былых членаў Найвышэйшай Рады К. Цярэшчанка і С. Рак-Міхайлоўскі заявілі, што гэты орган даўно спыніў сваё існаванне, а ўсе выступленні ад яго імя трэба лічыць самавольнымі [11, с. 60]. Такім чынам скончылася гісторыя структуры, якая адной з першых увасобіла ў сабе спробу часткі беларускіх актывістаў зрабіць стаўку на Польшчу з мэтай дасягнуць дзяржаватворчых інтарэсаў. Пасля Рыжскага міру 1921 г. паланафільская плынь беларускага руху зойме сваю нішу ў грамадска-палітычным жыцці Заходняй Беларусі, аднак не будзе мець значнай падтрымкі беларускага насельніцтва.

Крыніцы і літаратура

1. Czarniakiewicz, A. Kształtowanie się ośrodka polonofilskiego w białoruskim ruchu narodowym (listopad 1918–grudzień 1919) / A. Czarniakiewicz // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2008. – Т. 29. – S. 23–90.
2. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі : у 2 т. / уклад., падрыхт. тэксту, уступ. арт., камент., пер., паказ. С. Шупы. – Вільня; Нью-Ёрк; Менск; Прага: Беларускі інстытут навукі й мастацтва, Таварыства беларускага пісьменства, Наша ніва, 1998. – Т.1, Кн. 1. – 850 с.
3. Кароткі нарыс беларускага пытання. – Мінск: Логвінаў, 2009. – 396 с.
4. Луцкевіч, А. Барацьба за вызваленне / А. Луцкевіч. – Беласток; Вільня: Беларускае гістарычнае таварыства, Інстытут беларусістыкі, 2009. – 649 с.
5. Показания А. И. Цвикевича от 15 декабря 1930 г. // Маладосць. – 1993. – № 1. – С. 225–231.
6. Чарнякевіч, А. “Вырваць, што можна...”. Стварэнне Найвышэйшай Рады Беларускай Народнай Рэспублікі як досвед беларускага “мірнага выкарыстання палякаў” / А. Чарнякевіч // Arche. – 2011. – № 11. – С. 406–421.
7. Czarniakiewicz, A. “Inwestycja w lojalność”: Próby finansowania przez polskie instytucje rządowe białoruskiego ruchu narodowego / A. Czarniakiewicz // Przegląd Wschodni. – 2013. – Т. XII, z. 4. – S. 825–862.

8. Туронак, Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі / Ю. Туронак. – Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2006. – 877 с.
9. Гамулка, К. Паміж Польшчай і Расіяй: Беларусь у канцэпцыях польскіх палітычных фарміраванняў, 1918–1922 / К. Гамулка. – Вільня: Выдавецтва ЕГУ, 2008. – 255 с.
10. Ziemięcki, B. Kierunki polityczne wśród Białorusinów / B. Ziemięcki // Robotnik. – 1922. – № 14. – S. 1–2.
11. Ляхоўскі, У. Кузьма Цярэшчанка: acta non verba / У. Ляхоўскі, А. Чарнякевіч // Arche. – 2011. – № 11. – С. 23–64.

УДК 93/94

И. И. Родионов
Смоленский государственный
университет

ПОЛЬСКО-СОВЕТСКАЯ ВОЙНА И ПОЛОЖЕНИЕ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ЛАГЕРЯХ ПОЛЬШИ И РОССИИ¹

В статье сравниваются положение польских военнопленных в лагерях советской России с условиями пребывания военнопленных красноармейцев в польских лагерях в 1919–1922 гг. Материально-бытовые условия, медицинское обслуживание, питание в концлагерях и в специально создаваемых лагерях военнопленных соответствовали международным стандартам и соглашениям. Польских военнопленных, как и пленных красноармейцев в Польше, использовали на принудительных работах. Труд польских пленных оплачивался по тем же нормам, что и для местного населения. Репатриация польских военнопленных была осуществлена в кратчайшие сроки после подписания соответствующего межгосударственного соглашения: в течение марта-октября 1921 г.

Проблема военнопленных польско-советской войны остаётся одним из самых дискуссионных вопросов в современной российской и польской историографии. За последнее десятилетие по данной теме издано немало работ как в Польше, так и в России [1]. Однако не менее важным аспектом в рамках означенной проблематики является, с нашей точки зрения, сравнение положения польских военнопленных в лагерях Советской России с условиями пребывания военнопленных красноармейцев в польских лагерях в 1919–1922 гг. Первым среди российских специалистов проблемой польских военнопленных в советском плену стал заниматься И. И. Костюшко [2]. История советских концентрационных лагерей, в которых находились польские военнопленные, затрагивается в трудах некоторых российских исследователей. Так, в сфере научных интересов А. Ф. Гавриленкова история Рославльского концентрационного лагеря Смоленской области [3]. Документы по теме исследования с разной степенью информативности имеются как в региональных (в Смоленске, Рославле, Брянске, Орле, Калуге, Туле), так и в федеральных архивах (ГАРФ, РГАСПИ, РГВА).

До второй половины февраля 1919 г. на западном театре военных действий – от Эстонии на правом фланге до Беларуси на левом – было сосредоточено несколько советских армий. Приказ о занятии территорий по линии Понежеж – Вильно – Лида – Барановичи –Пинск

¹ Статья подготовлена при поддержке РФФИ, проект № 19-09-00091/19 «Польские военнопленные в лагерях Центральной России, 1919–1922 гг.»

советская Западная армия получила 12 декабря 1918 г. Его выполнение не составило большого труда, поскольку армия просто следовала за эвакуирующимися отсюда немецкими войсками. 5 января 1919 г. части Западной армии заняли город Вильно, который после его оставления немцами взяли под свой контроль отряды местной польской самообороны. К 15 февраля Западная армия достигла заданного рубежа [4, с. 31]. 13 февраля 1919 г. в окрестностях Барановичей произошло столкновение польских и советских войск. Этот момент рассматривается многими историками как начало польско-советской войны. Первым знаковым моментом войны было занятие польскими войсками 19 апреля 1919 г. Вильно. В августе 1919 г. польская армия заняла Минск, вышла на линию Березины [4, с. 31, 33].

Первые документы, относящиеся к попавшим в плен польским солдатам, датируются весной 1919 г, когда боевые действия между польской и Красной армиями в Беларуси и в районе Вильно приняли постоянный характер. Сводки Западного фронта (оперативного управления штаба, полевого штаба), которые составлялись на основе данных командиров воинских подразделений, дают довольно полное представление о взятых в плен польских военнослужащих в 1919 г. В начале года численность военнопленных была незначительной, к ноябрю она увеличилась в 10 раз, а в конце года приток военнопленных пошёл на спад. Всего на Западном фронте за период с февраля по декабрь 1919 г. было пленено 1431 военнослужащих польской армии. По данным И. И. Костюшко, всего за 1919 г. было пленено около 1500–2000 человек [5, с. 4]. В категорию пленных зачислялись те, кто принимал непосредственное участие в боевых действиях в составе польской армии и перебежчики. В приказах советского военного командования к пленным и раненым противника требовалось проявлять великодушное отношение [5, док. № 8, 11, 22]. В 1920 г. с польскими военнослужащими нередко попадали в плен и петлюровцы, и балаховичевцы, и представители других сил, действовавшие на стороне польских войск.

В 1920 г. с нарастанием военного конфликта увеличился приток военнопленных. 25 апреля 1920 г. началось польское наступление на Украине, развивавшееся столь стремительно, что уже 7 мая Красная Армия оставила Киев. В конце мая Красная Армия перешла в наступление на Украине, завершившееся прорывом фронта и выходом 1-й конной армии С. М. Будённого в тылы польско-украинских войск. Началось польское отступление на Украине. 4 июля 1920 г. советские войска перешли в наступление в Беларуси с последующим поспешным отступлением польских войск [4, с. 38]. В конце июля 1920 г. Красная Армия вступила на территорию этнической Польши. 12 августа началось Варшавское сражение с последующим отступлением вначале войск Западного, а в сентябре – и Юго-Западного фронта. 12 октября были подписаны перемирие и прелиминарные условия будущего мирного договора, а спустя шесть дней перемирие вступило в силу, и военные действия были приостановлены, [4, с. 40]. В итоге в период с 1 января до середины октября 1920 г. на Западном фронте было захвачено в плен, по разным сведениям, от 12 358 до 19 682 польских военнослужащих, войсками Юго-Западного фронта «на польском фронте» – 12 139 человек [5, с. 4]. В документах также отмечалось, что число военнопленных польских легионеров увеличивалось в связи с частыми добровольными перебежками [8, л. 44]. Возможно, это было связано с тем, что польские солдаты были мобилизованы, как в Польше, так и на оккупированных польскими войсками территориях.

Обе стороны закладывали основы по делам пленных в начале 1919 г. В то же время, в Польше система создавалась более централизованной (отдел-Инспектура в подчинении военного министерства), в то время как в Советской России в 1919 г. она была децентрализована, так как она состояла из не соподчинённых ведомств, которые выполняли отдельные функции. В Советской России только с сентября 1920 г. передали польских военнопленных в ведение 1 ведомства (ГУПР), в то время как в Польше пленные красноармейцы были в 1919–1921 гг. в подчинении военного министерства и Верховного командования польской армии. Обе стороны в 1920 г. создали ведомства, которые координировали работу с пленными: в Советской России с сентября 1920 г. работала

межведомственная комиссия, в Польше – с февраля 1920 г. Центральное информационное бюро. С апреля 1921 г. Польша передала пленных в ведение министерства иностранных дел, а в Советской России – систему дополнила должность уполномоченного по делам пленных.

В Польше была использована уже созданная сеть лагерей в то время, как в Советской России (особенно в её центральной части) систему лагерей создавали с нуля. В целом советской администрации удалось в короткие сроки создать сеть вполне обустроенных лагерей для польских военнопленных, что особенно выделалось на фоне общей инфраструктурной разрухи времён Гражданской войны и интервенции. Нормативная база для работы лагерей, что в Польше, что и Советской России, была окончательно сформирована ко второй половине 1919 г. Первые пленные красноармейцы попали в лагеря в Польше в феврале 1919 г., а в Советской России пленные поляки поступали в лагеря с конца 1919 г. Помещения для лагерей ни в Польше, ни в Советской России не были типизированы: в Польше – использовали здания германских и австро-венгерских лагерей (казармы и бараки) и приспособляли другие здания для размещения военнопленных красноармейцев (конюшни, крепости и бастионы), сооружали землянки; в Советской России – использовали здания бывших казарм и бараки, также переоборудовали помещения (бывшие монастыри, складские помещения), реже использовали для размещения пленных поляков тюремные помещения. В Польше большая часть лагерей была ликвидирована в течение 1921 г. (с 10 августа по 7 сентября), отдельные лагеря проработали до 1923–1924 гг. В Советской России лагеря военнопленных были закрыты весной-летом 1921 г. Из концлагерей последние партии пленных поляков были отправлены в конце 1921 г. В связи с изменением пенитенциарной политики концентрационные лагеря были ликвидированы в центральной части Советской России к 1923 г.

В целом польские военнопленные были рассеяны группами по 200–300 человек по лагерям Центральной России. Это позволяло обеспечивать достаточно приемлемые для того времени послевоенной разрухи условия жизни военнопленным. В польских же лагерях пленных красноармейцев к концу 1919 г. находилось от 1000 до 2800 человек [6, № 28. с. 96–97], в лагере пленных № 1 Стшалково на 9 марта 1920 г. было около 10,5 тысяч [6, № 58. с. 176]. А осенью 1920 г. в польских лагерях число пленных красноармейцев составляла 3000–5000 человек, а в Стшалково на 25 ноября 1920 г. было 16 700 красноармейцев. Польские власти не обеспечили должные условия размещения военнопленных в соответствии с международными соглашениями и стандартами. Для сравнения, в Польше пленные красноармейцы инструкцией Министерства военных дел от 3 сентября 1920 г. делились на семь категорий, при этом в основном по национальному признаку [7, с. 87.]. То есть, в Советской России военнопленных польской армии не делили по национальности, в то время как в Польше это была узаконенная практика.

Медико-санитарное обслуживание польских военнопленных проводилось военно-санитарным ведомством наравне с красноармейцами. Больные пленные лечились в околотках, госпиталях, больницах, были команды выздоравливавших [5, с. 9]. В лагерях Центральной России в случае болезни пленных либо размещали в лагерном околотке, либо направляли в лечебные учреждения губернии (города, где размещались лагеря) или в лечебные учреждения ведомств (госпитали военного комиссариата, Губэвака). Пленных направляли сначала в околоток лагеря, но по мере заполнения его, врач подавал на имя коменданта записку, в которой предлагал отправить больного в лечебное учреждение. В Смоленском лагере военнопленных в околотке помещалось до 12 больных, а на лечении вне лагеря находилось 30 человек [9, л. 309]. Средний процент умерших польских военнопленных от общей массы, содержащихся в лагерях – 5 %. В лагерях процент умерших колеблется от 3 до 7 % от общей массы. Г. Ф. Матвеев предполагает, что могло умереть от 25 до 28 тысяч человек (18 %).

«Мобилизацией» военнопленных частично закрывался дефицит рабочей силы в регионах. Труд польских военнопленных оплачивался и по нормальным расценкам, по снабжению их приравнивали к красноармейцам и т. д. В Польше в пленных красноармейцах видели трудовой ресурс. Отличием от Советской России было то, что в Польше в 1919 г. при дивизиях использовали «дикие» трудовые отряды, которые стояли из пленных. Ещё одним

отличием является деление пленных красноармейцев на 3 категории по здоровью для определения их на работу. Сходство было в том, что пленные по большей части, что в Советской России, что в Польше использовались на неквалифицированной работе (железнодорожное строительство, погрузка и разгрузка и т. п.). Польша изначально организовывала пленных в трудовые отряды/дружины, в то время как в Советской России идею организации пленных поляков в трудовые дружины стали развивать с августа 1920 г.

В Советской России в польских военнопленных видели возможных союзников, в то время как в Польше в пленных красноармейцах видели лишь ресурс для пополнения солдат в антисоветских формированиях. Такое отношение и формировало агитационную работу с пленными: в Советской России этому вопросу уделили большое внимание и тратили на это ресурсы, в Польше же – власти не были заинтересованы в массовой агитационной работе. Деятельность Польбюро и Польского отдела ПУР способствовали самоорганизации пленных и приобщению их к коммунистическим идеям, повышению культурного уровня и информированности относительно взаимоотношений Польши и Советской России. Также можно утверждать, что политическая работа не способствовала массовому превращению польских военнопленных в сторонников советской власти. Это показывает, что идея о сторонниках в реальности показала, что большей части пленных была присуща инертность.

Репатриация польских военнопленных строилась на основе соглашения о репатриации между РСФСР, УССР и Польшей, подписанного 24 февраля 1921 г. Согласование репатриационных мероприятий началось уже в начале марта 1921 г. В соответствии с разработанной нормативной документацией, перед отправкой польские военнопленные подвергались санитарной обработке (помывка в бане, стрижка), им выдавалось белье и обмундирование, они обеспечивались горячей пищей и продовольственным пайком на период следования, с ними производился полный расчет на местах их принудительной работы. Больных военнопленных отправляли специальными эшелонами или в отдельных санитарных вагонах в сопровождении медицинского персонала. Первые эшелоны с польскими военнопленными начали «уходить» в Польшу в марте 1921 г. Основная масса пленных красноармейцев (более 60 тысяч человек) покинула Польшу к 1 октября 1921 г., в Советской России же массовая репатриация завершилась к лету 1922 г. В дальнейшем репатриация будет касаться лишь отдельных лиц и имела персональный характер. Всего в Польшу было отправлено почти 35 тысяч военнопленных, включая пленных 5-й польской дивизии армии А. В. Колчака, а также с других фронтов гражданской войны, помимо польско-советской войны 1919–1920 гг.

Источники и литература

1. Симонова, Т. М. «Поле белых крестов»: русские военнопленные в польском плену / Т. М. Симонова // Родина. – 2001. – № 4. – С. 53; Симонова, Т. М. Русские пленные в польских лагерях. 1919–1922 гг. / Т. М. Симонова // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 2. – С. 60–63; Матвеев, Г. Ф. О численности красноармейцев во время польско-советской войны 1919–1920 годов / Г. Ф. Матвеев // Вопросы истории. – 2001. – № 9. – С. 120–126; Матвеев, Г. Ф. Ещё раз о численности красноармейцев в польском плену в 1919–1920 годах / Г. Ф. Матвеев // Новая и новейшая история. – 2006. – № 3. – С. 47–56; Матвеев, Г. Ф. «Комиссаров живыми наши не брали вообще». Красноармейцы в польском плену / Г. Ф. Матвеев, В. С. Матвеева // Родина. – 2011. – № 2. – С. 113–119; Трошина, Т. И. Советско-польская война и судьба красноармейцев, интернированных в Германии в 1920–1921 годах / Т. И. Трошина // Новая и новейшая история. – 2014. – № 1. – С. 76–91; Karpus, Z. Stosunki polsko-ukrainskie w okresie ksztaltowania sie polsko-ukrainskiej granicy wschodniej w latach 1918–1921 / Z. Karpus // Torunskie Studia Miedzynarodowe. – 2009. – № 1 (2) – S 5–18; Olszewski, W. Jency i intemowani zmarli w obozie Strzałkowo w latach 1915–1921 / W. Olszewski. – Warszawa: Rytm, 2012. – 346 s.

2. Костюшко, И. И. К вопросу о польских пленных 1920 г. / И. И. Костюшко // «Славяноведение» – 2000. – № 3. – С. 42–63; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://inslav.ru/page/slavyanovedenie-podshivka-nomerov-1992-2012-gody>. – Дата доступа : 25.12.2020 г.; Костюшко, И. И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И. И. Костюшко / Отв. ред. А. Ф. Носкова; Рос. акад. наук. Ин-т славяноведения. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2001. – 222, [1] с.

3. Гавриленков, А. Ф. Рославльский концентрационный лагерь принудительных работ (1920–1921) / А. Ф. Гавриленков // Край Смоленский. – 2000. – № 5–6. – С. 64–69; Гавриленков, А. Ф. Рославльский концентрационный лагерь принудительных работ (1920–1921 гг.): история создания и структура / А. Ф. Гавриленков // Край Смоленский. – 2015. – № 10. – С. 46–50; Гавриленков, А. Ф. Система концентрационных лагерей в Смоленской губернии в период советско-польской войны 1920–1921 гг. / А. Ф. Гавриленков // *Studia internationalia* : Материалы IV международной научной конференции «Западный регион России в международных отношениях. X–XX вв.» (1–3 июля 2015 г.). – Брянск, БрГУ 2015. – С. 191–195.

4. Белые пятна – черные пятна: Сложные вопросы в российско-польских отношениях: Научное издание / Под общ. ред. А. В. Торкунова, А. Д. Ротфельда. Отв. ред. А. В. Мальгин, М. М. Наринский. – М.: Аспект Пресс, 2017. – 823 с.

5. Польские военнопленные в РСФСР, БССР и УССР (1919–1922 годы) : Документы и материалы / Публикацию подготовил И. И. Костюшко. – М.: Институт славяноведения РАН, 2004. – 404 с.

6. Красноармейцы в польском плену в 1919–1922 гг. : сборник документов и материалов. – М.: СПб.: Летний сад, 2004. – 912 с.

7. Матвеев, Г. Ф. Польский плен: Военнослужащие Красной армии в плену у поляков в 1919–1921 годах / Г. Ф. Матвеев, В. С. Матвеева. – М.: ООО «Родина-медиа», 2011. – 174 с.

8. Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 63. – Оп. 1. – Д. 107.

9. Государственный архив Смоленской области. – Ф. Р-136. – Оп. 1. – Д. 117.

УДК 94(439) «1920»

О. Г. Казак
Белорусский государственный
экономический университет

СЛОВАЦКИЙ ВЕКТОР ПОЛЬСКО-ВЕНГЕРСКИХ ОТНОШЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ ПОЛЬСКО-СОВЕТСКОЙ ВОЙНЫ

В статье рассматривается деятельность Ф. Йеглички и его соратников в Польше в период польско-советской войны. Словацкие политики пытались добиться широкой автономии Словакии в составе Венгрии, рассчитывая при этом на поддержку Будапешта и Варшавы. Однако по ряду причин (изменение внешнеполитической обстановки, недоверие Будапешта к словацким политикам как к потенциальным сепаратистам, нежелание Варшавы выстраивать чрезмерно близкие отношения с Венгрией) данный проект оказался нежизнеспособным.

Молодые государства, возникшие после окончания Первой мировой войны на осколках империй, практически сразу же заявили территориальные претензии друг другу. Одним из объектов национально-территориального конфликта стали словацкие земли, до 1918 г. входившие в венгерскую часть Габсбургской монархии. Словакия, вошедшая в состав Чехословакии, рассматривалась руководством Венгрии во главе с регентом М. Хорти как «временно утраченная территория». Венгерские власти нашли естественного союзника в

лице Польши, которая также имела территориальные претензии к Праге. Словацкий вопрос виделся одним из важных векторов античехословацкой политики, проводимой двумя странами.

Успехи польской армии в войне с Советской Россией позволяли Варшаве разрабатывать планы дальнейшего усиления своего влияния в Центральной Европе. Кроме того, для польских властей было важно максимально ослабить Чехословакию, пресса которой в это время активно изобличала «замаскированный империализм Варшавы». Неудивительно, что Ю. Пилсудский и его окружение в первой половине 1920 г. позитивно воспринимали претензии Будапешта на Словакию и Подкарпатскую Русь. В мае 1920 г. поляки обещали способствовать созданию общей польско-венгерской границы [1, с. 71]. В это время заместитель военного министра К. Соснковский писал Ю. Пилсудскому, что Венгрия при польской поддержке готовит в Словакии выступление местных венгров [2, с. 128]. При финансовой помощи Венгрии весной – летом 1920 г. на территории Польши проходило формирование словацко-венгерских легионов для участия в боевых действиях [3, 66. old.].

Представитель венгерского правительства в Польше И. Чеконич (позже он стал посланником Венгрии в этой стране) поддерживал активные контакты и оказывал финансовую помощь представителям словацкой политической эмиграции, по разным мотивам оказавшимся в этой стране [4, s. 22]. Одним из наиболее ярких словацких политиков, действовавших в Польше в 1920 г., стал доктор богословия, бывший депутат чехословацкого парламента Ф. Йегличка. 17 апреля 1920 г. он создал в Кракове Словацкий Национальный Совет (СНС), которому отводилась роль временного правительства после «освобождения» Словакии [1, с. 69].

Наиболее информативным материалом о деятельности Ф. Йеглички в 1920 г. является запись беседы (состоялась в Кракове 2 декабря 1920 г.) одного из лидеров СНС Ф. Унгера с провенгерским русинским политиком А. Штефаном. Данный документ был направлен русинскими активистами премьер-министру Венгрии П. Телеки. Ф. Унгер сообщал, что Ф. Йегличка прибыл в Польшу весной 1920 г. с подготовленным и одобренным Советом министров Венгрии проектом автономии Словакии в составе Венгрии. Данный документ был сдержанно оценен представителями словацкой политической эмиграции, так как в нем отсутствовали гарантии обеспечения автономии со стороны Будапешта. Доработать проект согласились преподаватель Краковского университета Яворский, а также венгерский филолог и историк словацкого происхождения М. Кмошко, который в то время читал лекции в университетах Польши [5].

В июне 1920 г. дополненный проект автономии был передан через Д. Шинтиниша в Будапешт министру по делам национальных меньшинств Я. Блейеру. В сопроводительном письме к проекту Ф. Йегличка обрисовал свое видение настроений в среде словацких политиков, находившихся в тот момент в Польше. В письме политик весьма откровенно говорил о цели своей «польской миссии»: «Моя цель – освободить Словакию от чехов и решить словацкий вопрос, насколько это возможно, в венгерско-словацком духе. Я убежден, что венгры без польской помощи, которая в любом случае необходима, не смогут начать античешское наступление. Не нужно бессмысленных спекуляций, ситуация очевидна и понятна». Ф. Йегличка утверждал, что значительная часть польской элиты не поддерживала идею «возвращения» Словакии в состав Венгрии и выступала за создание независимого словацкого государства под протекторатом Польши. В частности, подобные планы разрабатывались польскими военными. Главным сторонником данной идеи, которая находила некоторый положительный отклик и в самой Словакии, являлся словацкий журналист Ш. Многель, По мнению Ф. Йеглички, нейтрализации подобных настроений способствовало бы принятие венгерским правительством доработанного проекта широкой автономии Словакии. Согласно проекту, в Словакии должен был быть создан автономный законодательный орган, следовало отказаться от идеи учреждения должности словацкого губернатора, подконтрольного Будапешту. Предоставление Будапештом широкой автономии

Словакии изменило бы настроения словацкой элиты на провенгерские. При этом Ф. Йегличка прекрасно осознавал сложность сложившейся ситуации: «Если мы провозгласим, что хотим вернуться к венграм, то чешская антиакция будет иметь для нас печальные последствия». Идеальная комбинация представлялась словацкому политику следующим образом: «Мы сделаем так, что окончательное решение примет словацкий парламент и все поддержат следующую позицию: Словакия становится автономией в составе Венгрии, а Венгрия образует федерацию с Польшей. Если на тот момент большинство в парламенте будут иметь глинковцы, мы обнародуем проект автономии, подписанный М. Хорти и венгерским парламентом». Красной нитью через все письмо проходила идея необходимости расширения автономии Словакии в составе Венгрии, а также вера в помощь Польши: «Поляки как нация, тесно связанная родственными узами со словаками, не только имеет право, но и обязана оказать помощь слабейшей братской нации» [6].

19 июля 1920 г. Ф. Йегличка обратился с письмом к представителю венгерского правительства в Польше И. Чеконицу. Словацкий политик просил увеличить финансирование своего издания (в Закопане в это время выходил журнал «Словак», редакторами которого являлись Ф. Йегличка и Ф. Унгер), утверждая, что оно стало объектом жестких нападок со стороны чешских изданий. При этом словацкий политик как бы оправдывался перед венгерским дипломатом за недостаточный провенгерский курс своих публицистических работ: «Вы можете видеть, что о Венгрии мы всегда пишем с большой симпатией, и так будет продолжаться и дальше. Но нам нужно помнить и о словаках, которые не готовы сразу принять идею венгерского решения. Информация подается дозированной, но эти дозы будут все больше и больше» [7]. В это же время (июль 1920 г.) Ф. Йегличка через курьера передал А. Глинке – лидеру Словацкой народной партии и всего словацкого автономного движения в Чехословакии – меморандум СНС, который предусматривал план действий в случае победы венгерских войск. Планировалось провозглашение власти СНС в случае оккупации Словакии венгерской армией. В течение трех месяцев должны были пройти выборы в Национальное собрание, цель которого – определить дальнейшую судьбу словацкой нации (присоединение к Венгрии, Польше или провозглашение независимости). Если Национальное собрание приняло бы решение о присоединении словацких земель к Венгрии, Словакия должна была быть предоставлена широкая автономия. Венгрия должна была получить гарантии возврата территорий с преимущественно венгерским населением. СНС должен был стать основным институтом, решающим политические, военные и административные вопросы [8, р. 50–51]. Информации о реакции А. Глинки на письмо Ф. Йеглички нет.

Период наибольшей активности Ф. Йеглички совпал с удачным контрнаступлением Красной Армии на польском фронте. Ситуация резко изменилась: Польша уже не претендовала на роль главного участника территориальных переустройств в Центральной Европе и сама нуждалась в помощи для защиты своей государственности. Этим попыталась воспользоваться Венгрия. Из запасов на заводе М. Вайса на Чепеле польской армии были переданы 890 тыс. патронных комплектов и даны указания администрации завода в течение 14 дней выпускать боеприпасы исключительно для Польши. Но польские власти даже в близкой к критической ситуации не пошли на чрезмерное сближение с Будапештом, несмотря на реальную помощь последнего. 10 июля 1920 г. И. Чеконич направил в Будапешт пространное донесение о беседе с новым министром иностранных дел Польши Е. Сапегой. Последний утверждал, что союз Венгрии и Польши мог стать реальностью только в долгосрочной перспективе, ибо, по его мнению, должно было пройти не менее 10 лет до момента установления устойчивого равновесия в Восточной Европе [9, с. 223]. Провал «польского похода» Красной Армии и вовсе нивелировал фактор возможной военной помощи Польше со стороны Венгрии.

В это время деятельность Ф. Йеглички получает негативное освещение в европейской прессе. Так, Венгерское телеграфное агентство в октябре 1920 г. зафиксировало

информационную кампанию в австрийских средствах массовой информации по обличению «подрывной работы Хорти, нарушающей мир между народами». Ф. Йегличка трактовался как деятель, ответственный за координацию «античешской пропаганды, организованной правительствами Венгрии и Польши». Австрийская пресса публиковала программные требования группы Ф. Йеглички. По ее информации, словацкие политики в Польше рассчитывали на совместную оккупацию словацких земель армиями Венгрии и Польши. Этому должны были способствовать внутренние волнения в Словакии. М. Хорти должен был гарантировать полную независимость Словакии и поддержать создание независимой словацкой армии. Позже планировалось создание венгеро-польско-словацкого военного союза, направленного против Чехии. Эти требования якобы были переданы И. Чеконичу. Представитель венгерского правительства в Варшаве во время аудиенции с лидерами словацкой политической эмиграции заявил, что в тот момент не было возможности не только провозгласить независимость Словакии, но и добиться ее автономного статуса. И. Чеконич рекомендовал своим собеседникам «отказаться от требований, касавшихся словацкой независимости, и действовать в полном соответствии с указаниями и инструкциями Хорти». Данные заявления «довели словацких автономистов до крайнего отчаяния». Кроме того, по информации австрийских изданий, Ф. Йегличка и его сторонники в Польше получали денежные средства от своих единомышленников, проживавших в Словакии, через курьера. Сообщалось также о подготовке венгерских военных для диверсионных действий в Словакии (речь шла о событиях весны – лета 1920 г.): «Венгерские офицеры концентрируются вдоль польской границы. На курорте Закопане, которые находятся на чехословацко-польской границе, можно услышать только венгерскую речь. Вся эта территория заполнена офицерами венгерской армии. ... Отряд в Закопане состоит из достаточного количества экипажей под руководством 16 офицеров Венгерской национальной армии во главе с К. Борнемисса. Крупные отряды расположены также в Новы-Тарг и Мушина. Расходы на эту военную организацию и разветвленную шпионскую сеть покрывает правительство Венгрии, частично – через графа И. Чеконича, частично – через посольство в Вене» [10]. Неизвестно, насколько информация австрийских средств массовой информации соответствовала действительности. Однако пристальный интерес Венгерского телеграфного агентства к подобного рода публикациям и отсутствие опровержений по существу изложенного заставляет внимательно отнестись к данному историческому источнику.

Внешнеполитические обстоятельства (подписание Трианонского мирного договора с Венгрией в июне 1920 г., поражение Красной Армии в советско-польской войне и снижение угрозы распространения коммунизма в Центральной и Восточной Европе, подписание договора между Чехословакией и Югославией) вынудили Венгрию отказаться от военного варианта «возвращения» Словакии. Ф. Йегличка, недовольный фактом игнорирования Будапештом его предложений, стал пропагандировать идею независимой Словакии в тесной связи с Польшей. Варшава, однако, также отказалась ввязываться в сомнительную военную авантюру ради удовлетворения словацких интересов. Позже Ф. Йегличка проживал в США и странах Европы, где весь межвоенный период занимался пропагандой необходимости самоопределения Словакии и критиковал национальную политику Праги.

Источники и литература

1. Пеганов, А. Чехословацкое направление внешней политики Венгрии в 1918–1920 годах / А. Пеганов // Палітычная сфера. – 2013. – № 20. – С. 54–75.
2. Зубачевский, В. А. Политика России в Центрально-Восточной Европе (первая треть XX века): геополитический аспект / В. А. Зубачевский. – М.: Политическая энциклопедия, 2019. – 278 с.

3. Pomichal, R. Csehszlovákia és Magyarország viszonyaaaz 1920-as években / R. Pomichal // A (Cseh)Slovákiai magyar irodalom oktatása. Konferencia az irodalomktatásról, Nyitrán, 2006. szeptember 29-én / ed. G. Csanda. – Somorja, 2006. – 63–85. old.

4. Romportlová, M. Vztah k Polsku jako specifikum maďarské zahraniční politiky meziválečného období 1918–1938 / M. Romportlová // Sborník prací filozofické fakulty Brněnské university – 1985. – № 32. – S. 19–28.

5. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (далее – MNL OL). – Fond K 64. 1. csomó. 1919–1920. 7. tétel. 1920.12.03.

6. MNL OL. – Fond K 64. 1. – Csomó. 1919–1920. 7. – Tétel. 1920.06.12.

7. MNL OL. – Fond K 64. 1. – Csomó. 1919–1920. 7. – Tétel. 1920.07.19.

8. Janek, I. František Jehlička and his Activity in Support of the Hungarian Revision in Czechoslovakia in 1919–1938 / I. Janek // Dvacáté století = The Twentieth Century. – 2015. – № 7. – P. 43–55.

9. Пушкаш, А. И. Внешняя политика Венгрии. Ноябрь 1918 – апрель 1927 гг. / А. И. Пушкаш. – М. : Наука, 1981. – 373 с.

10. MNL OL. – Fond K 428. 1437. – Csomó. 1920. 10. – Tétel. 1920.10.15.

УДК 94(47) 084.3+94(438) 083.2

М. В. Брянцев

Брянский государственный
университет им. акад. И. Г. Петровского, Россия

СОВЕТСКАЯ ПРОВИНЦИАЛЬНАЯ ПЕЧАТЬ О ПОЛЬСКО-СОВЕТСКОМ ПЕРЕМИРИИ 1920 ГОДА

В статье даётся анализ сообщений провинциальной печати о процессе взаимоотношений Польши и России по вопросу перемирия. Советские газеты на всем протяжении этого процесса создавали образ Советской России, как страны, стремящейся к мирному строительству нового общества. Однако все ее попытки наладить отношения с капиталистическими государствами и, в частности с Польшей, разбивались об ее агрессивную сущность. Польша стремилась быть «санитарным кордоном» между Европой и большевистской Россией, в чем ей активно помогала Франция и другие страны капитализма. Весь переговорный процесс был сопряжен с политикой этих стран в отношении Польши и успехами, и неудачами на фронтах польско-советской войны.

История советско-польских отношений находится под пристальным вниманием исследователей самых разных стран. Не только польские и российские, но и белорусские ученые активно исследуют самые разные аспекты этих отношений [1; 2; 3].

Целью данной статьи является анализ сообщений советских провинциальных газет о процессе подготовки советско-польского перемирия 1920 г. С этой целью были подвергнуты анализу материалы газет: «Красный Север» (Вологда), «Советская Сибирь» (Новосибирск) и «Тверская Правда» (Тверь), «Коммуна» (Самара).

В конце января 1920 г. СНК РСФСР адресовал свои мирные предложения правительству Польши. Одновременно ВЦИК, подтвердив эти предложения, обратился к польскому народу, возложив всю ответственность за возможную войну на Польшу [4]. Ответным шагом польского правительства стало обвинение России во вмешательстве во внутренние дела Польши. Польский министр иностранных дел С. Патек в беседе с журналистами заявил, что предложения РСФСР являются положительно конкретными и лишь манифест ВЦИК к польским рабочим заставляет усомниться в искренности мирных намерений Советского правительства [5; 6].

Выжидательная позиция польского правительства, со ссылкой на французскую «Тан», объяснялась советскому читателю необходимостью для поляков снестись с Верховным союзным советом [7; 8]. Некоторые из стран Совета, как Англия, прозрачно намекали польской стороне о необходимости заключения соглашения с Советской Россией [9]. Как писала «Тверская Правда», и Франция склонялась к миру с Россией, преследуя «свои шкурные интересы» [10].

В противовес польским утверждениям о том, что основным посылом для мира с Советской Россией является независимость Латвии и Литвы, Беларуси и Украины, советские газеты сообщали своим читателям, что поляки мечтают о том, что их флаги уже весной будут развиваться в Пскове, Смоленске, Киеве и Одессе и убеждали, что буржуазные правительства обманывают своих рабочих мирной риторикой, на самом деле идет лихорадочная подготовка нового нападения и главными застрельщиками теперь выступают Польша, Латвия и Грузия [11; 12]. О нежелании примириться с Россией говорил, в частности Патек, заявивший, что Польша не примет предложений Советской России и будет воевать «пока не достигнет своих целей» [13].

Таким образом, в позиции Польши вполне очевидным было стремление оставаться оплотом борьбы с большевизмом, несмотря на внешнее и внутреннее давление. Однако на заседании конференции союзных премьеров в Лондоне 13 февраля было высказано мнение о необходимости заключения мира с Советской Россией окранными государствами, во избежание могущих быть осложнений, главным образом, на границах Польши [14]. Советская печать восприняла эти шаги как понимание со стороны Антанты возможного поражения Польши в предстоящей войне. Кроме того, страны Антанты нуждались в русском хлебе и сырье. Да и ситуация в самой Польше выглядела не самым лучшим образом. Польша была занята спорами с Литвой и Германией, польский пролетариат грозил всеобщей забастовкой [15; 16].

Вероятно, все эти события заставили польское правительство прислушаться к голосу разума. По сообщению варшавских газет, оно намеревалось в ближайшее время сообщить России свои условия мира. Однако, стремление польской стороны к переделу границ и требование созыва Россией «для ратификации мирного договора» «буржуазного парламента» никак не могли способствовать переговорному процессу [17; 18; 19]. Не случайно самарская «Коммуна» польские требования назвала бредом «валаамских ослиц», отметив, что «польские белогвардейцы готовы (!) отказаться от своих первоначальных требований, то есть относительно границ до первого раздела» [20]. Эту податливость польской стороны объяснил проект мирного договора с Советской Россией, предложенный Пилсудским, где было заявлено, что «Польша вступает в мирные переговоры потому, что чувствует недостаток моральной и материальной поддержки со стороны союзников» [21].

Амбициозность польских планов и нежелание смириться с необходимостью мирных переговоров, вело к затяжке начала переговоров [22; 23; 24]. Понимая причины в задержке переговоров, Г. Чичерин обратился с радиотелеграммой к министрам иностранных дел Англии, Франции, Италии и к американскому госсекретарю по иностранным делам. Назвав причины разногласий второстепенными, он отметил, что все предложения в качестве места переговоров – одного из эстонских городов, Петрограда, Москвы или Варшавы – были отклонены польским правительством [25]. Так советская сторона пыталась показать союзникам Польши ее истинные намерения.

В условиях польского наступления советские газеты стали уверять читателей, что Советская Россия сделала все возможное, чтобы заключить мир с Польшей, которая эту возможность не использовала. Россия неохотно, но все же вынуждена была принять вызов и взяться за оружие, «дабы защитить миллионы жизней рабочих и крестьян Украины, Белоруссии, на которых покушается панская Польша» [26].

Уже в середине мая наметились первые успехи Красной Армии в войне с Польшей, что повлекло за собой разговоры о мире в стане противников Советской России. Однако

Польша продолжала надеяться на своих союзников, которые, особенно после освобождения Киева советскими войсками, стали открещиваться от помощи Польше [27; 28; 29].

На волне поражений польской армии иностранные газеты стали получать из Варшавы сведения о намерении Польши предложить Советской России мир. Но у советской стороны уже сформировалось стойкое представление, что любое перемирие поляки будут использовать для оттяжки времени, захватывая новые территории и подготавливая новые удары [30; 31; 32]. Чтобы спасти Польшу от поражения, в дело вмешались англичане, предложившие Советской России свои посреднические услуги, которые советская сторона нашла странными, так как польское правительство само могло обратиться к России с мирными предложениями [33; 34; 35]. В целом нота Англии была расценена как вмешательство во внутренние дела России.

Поспешил предложить сторонам конфликта свое видение перемирия и Ф. Фош, разработавший условия перемирия, согласно которым Польша и Россия должны остановиться на той линии, на которой они находились к моменту перемирия. Общим сторонам запрещалось вести какую-либо пропаганду [36; 37].

Поражение на фронтах и позиция важнейших союзников, осознавших вероятность поражения Польши, заставили ее уже 22 июля предложить советской стороне заключить немедленное перемирие и открыть мирные переговоры. Однако, несмотря на согласие России и прибытие 30 июля в Барановичи польской делегации с полномочиями начать переговоры только о перемирии, советское правительство отнеслось недоверчиво к этой инициативе поляков. Советские газеты писали, что таким образом поляки хотят получить возможность для восстановления своих сил для того, чтобы вновь обрушиться на Россию. Советское правительство дало понять польской делегации, что оно согласится на переговоры только с условием гарантий мира в целом [38; 39; 40].

Желание Советской России говорить о перемирии только в контексте мирного договора и отказ от посреднической роли Англии привели к перерыву в англо-русских торговых переговорах. Как сообщали советские газеты, Ллойд Джордж увязывал торговые переговоры с необходимостью перемирия с Польшей [41; 42]. Жесткая позиция советской стороны заставила министра иностранных дел Англии Дж. Керзона в заявлении от 20 июля сообщить, что Англия не настаивает на своем непосредственном участии в переговорном процессе и советует Польше немедленно начать переговоры. Последовавшее мирное предложение Польши в России было встречено настороженно. Действительно, Польша предложила начать переговоры о мире, но она не наделила полномочиями своих представителей.

29 июля Керзон выдвинул новое требование: в переговорный процесс Польша – Россия должны быть включены окраинные государства, не заключившие с Россией мира, грозя, в противном случае вмешательством союзников [43; 44; 45; 46].

Польша, в свою очередь, предложила условия перемирия, которые сводились: «1) к гарантии независимости Польши; 2) невмешательство во внутренние дела; 3) Польша ни в коем случае не согласится на разоружение, даже и частичное своей армии; 4) пограничная линия принимается предложенная Ллойд Джорджем; 5) поляки сохраняют право установить другую линию» [47]. Причем позиция поляков была весьма бескомпромиссной. И. Дашинский в беседе с французским журналистом заявил, что об уступке Вильно и Восточной Галиции России не может быть и речи. В крайнем случае, Вильно может стать столицей Литовско-Белорусской федерации при обязательном участии Польши.

Таким образом, новое польское правительство намерено проводить Великопольскую программу, положив ее в основу русско-польских переговоров, руководителем которых по все вероятности будет Дашинский, писала «Тверская Правда» [48].

Советское правительство выдвинуло свои условия перемирия с Польшей: численность польской армии не должна превышать 50 000, а командный состав 10 000. «Кроме того вооружаются городские и промышленные рабочие Польши, состоящие в профсоюзах, под

контролем комиссии из представителей рабочих и профессиональных организаций РСФСР, Польши и Норвегии. Демобилизация военной промышленности. Польша обязуется не пропускать и не помогать враждебные РСФСР силы. Предметы военного снаряжения польской армии передаются РСФСР и УССР. Окончательная граница в основном совпадает с линией лорда Керзона, но Польша получает несколько большую территорию в районе Белостока и у Холма» [49; 50]. Все это происходило уже в условиях, когда Красная Армия с трех сторон окружила Варшаву. Советские войска оказались, заняв Млаву, в 60 вёрстах от Алленштайна, где на германской границе стояли войска Антанты. В этих условиях в Англии стали рассматривать Советскую Россию, как равного партнера. «Русское правительство фактически является признанным», – заявлял лондонский печатный орган Ллойд Джорджа [51].

17 августа в Минске начались мирные переговоры между делегатами РСФСР и УССР, с одной стороны, и делегатами польского правительства – с другой. 19 августа состоялось второе заседание мирной конференции в Минске. Польские представители заявляли, что «Польша не хотела войны (?). Польские войска занимали землю, соединенную некогда с польской республикой, лишь желая свободного решения самими народами своих судеб. Вступив в Вильно, Пилсудский опубликовал воззвание, предлагающее населению бывшего Литовского княжества самому решить свою судьбу.

Россия же старается силой ввести в Польшу советский строй. Польские условия мира заключаются в полной ненарушимости польской республики и невмешательства во внутренние дела».

Русско-украинская делегация предложила более обширный перечень своих условий, состоящий из 15 пунктов. Глава советской делегации, К. Данишевский, выступил с протестом против оттяжки переговоров польской стороной, возложив на нее все возможные последствия [52].

20 августа войска Красной Армии начали отступление. Советские газеты обозначали это как «частичный отход наших войска на новые позиции в Ногогеоргиевском, Варшавском и Брест-Литовском районах», отмечая высокую боеготовность польской армии. «Конечно, все вместе взятое несколько не значит, что Варшава останется в панских руках. Нет! Варшава будет советской, – заявляла «Тверская Правда» [53].

23 августа состоялось третье заседание польской и русско-украинской делегации по мирным переговорам. На этом заседании председатель польской делегации высказался по поводу основных положений мирного договора, предложенных советским правительством, признав, в общем, эти предложения неприемлемыми. Особенно раздражало поляков требование создания рабочей милиции [54].

Таким образом, длительный процесс подхода к переговорному процессу сопровождался стремлением сторон к достижению своих целей. Польша, как сообщали советские газеты, пыталась действовать с позиции силы по отношению к Советской России. Заметным фактором этого являлась позиция союзников Польши, прежде всего, Англии и Франции. В период польско-советской войны сильнейшее влияние на позиции сторон в переговорах оказывали успехи и неудачи на фронтах войны.

Советская сторона, по газетным сообщениям, рисовалась как страна, стремящаяся к миру ради социалистического строительства. Однако в отдельных публикациях проскальзывало стремление расправиться с панской Польшей и видеть ее советской. Не менее показательным были и условия, выдвигаемые советской стороной и, прежде всего, требование вооружения пролетариата, вызвавшее резкое неприятие не только Польши, но и ее союзников, понимавших последствия этого требования.

Источники и литература

1. Бабенко, О. В. Польша в системе международных отношений (1919–1939 гг.). Аналитический обзор / О. В. Бабенко. – М.: ИНИОН РАН, 2011. – 82 с.

2. Россия и Беларусь: история и культура в прошлом и настоящем : Материалы международной научной конференции «Польско-советская война 1919–1920 гг.: эволюция историографических оценок (к 100-летию начала войны)» (Смоленск, 10–11 октября 2019 г.). – Смоленск: Издательство СмолГУ, 2019. – Выпуск пятый – 370 с.

3. Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны : зборнік навуковых артыкулаў. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2020. – Выпуск 7. – 165 с.

4. Красный Север. – 1920. – 8 февраля.
5. Тверская Правда. – 1920. – 12 февраля.
6. Коммуна. – 1920. – 7 февраля.
7. Тверская Правда. – 1920. – 11 февраля.
8. Коммуна. – 1920. – 11 февраля.
9. Коммуна. – 1920. – 7 февраля.
10. Тверская Правда. – 1920. – 25 февраля.
11. Коммуна. – 1920. – 11 февраля.
12. Красный Север. – 1920. – 28 января.
13. Тверская Правда. – 1920. – 5 февраля.
14. Красный Север. – 1920. – 17 февраля.
15. Тверская Правда. – 1920. – 19 февраля.
16. Красный Север. – 1920. – 22 февраля.
17. Тверская Правда. – 1920. – 18 февраля.
18. Тверская Правда. – 1920. – 20 февраля.
19. Коммуна. – 1920. – 3 марта.
20. Коммуна. – 1920. – 5 марта.
21. Коммуна. – 1920. – 14 марта.
22. Советская Сибирь. – 1920. – 4 апреля.
23. Советская Сибирь. – 1920. – 9 апреля.
24. Коммуна. – 1920. – 10 апреля.
25. Коммуна. – 1920. – 14 апреля.
26. Красный Север. – 1920. – 1 мая.
27. Красный Север. – 1920. – 12 июня.
28. Тверская Правда. – 1920. – 13 июня.
29. Советская Сибирь. – 1920. – 15 июня.
30. Советская Сибирь. – 1920. – 22 июня.
31. Тверская Правда. – 1920. – 26 июня.
32. Тверская Правда. – 1920. – 3 июля
33. Советская Сибирь. – 1920. – 20 июля.
34. Коммуна. – 1920. – 23 июля.
35. Красный Север. – 1920. – 10 августа.
36. Коммуна. – 1920. – 28 июля.
37. Советская Сибирь. – 1920. – 4 августа.
38. Тверская Правда. – 1920. – 4 августа.
39. Тверская Правда. – 1920. – 5 августа.
40. Красный Север. – 1920. – 6 августа.
41. Тверская Правда. – 1920. – 6 августа.
42. Красный Север. – 1920. – 6 августа.
43. Красный Север. – 1920. – 10 августа.
44. Советская Сибирь. – 1920. – 8 августа.
45. Советская Сибирь. – 1920. – 6 августа.
46. Советская Сибирь. – 1920. – 17 августа.
47. Красный север. – 1920. – 12 августа.

48. Тверская Правда. – 1920. – 10 августа.
49. Тверская Правда. – 1920. – 14 августа.
50. Советская Сибирь. – 1920. – 21 августа.
51. Советская Сибирь. – 1920. – 15 августа.
52. Красный Север. – 1920. – 22 августа.
53. Тверская Правда. – 1920. – 22 августа.
54. Тверская Правда. – 1920. – 27 августа.

УДК 94:327((47+57)+438)"1920"

К. И. Колихова
Московский государственный
университет им. М.В. Ломоносова

ОБСУЖДЕНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ВОПРОСОВ НА ПЛЕНАРНЫХ ЗАСЕДАНИЯХ РИЖСКОЙ МИРНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ В СЕНТЯБРЕ 1920 ГОДА

В числе главных вопросов пленарных заседаний конференции в Риге в сентябре 1920 г. были перемирие и определение линии границы между советскими республиками и Польшей. Польская делегация затягивала принятие решения, полагая, что успехи ее армии на фронте позволят ей добиться максимально выгодных результатов, не спешила соглашаться на перемирие. По решению Москвы А. Иоффе поставил польскую делегацию перед дилеммой: немедленное перемирие или зимняя кампания. И эта тактика принесла успех.

19 сентября 1920 г. началось новое польское наступление, вынудившее РККА к быстрому отступлению. Неблагоприятная ситуация складывалась и на южном фронте. В этих условиях советское руководство было заинтересовано в немедленном окончании войны с Польшей, чтобы до наступления зимы завершить гражданскую войну в европейской части России.

Мир с Польшей оказался одним из основных предметов обсуждения на IX Всероссийской конференции РКП(б), начавшей работу 22 сентября – на следующий день после открытия мирных переговоров в Риге. В. И. Ленин в своём докладе объяснил причины, по которым советское руководство отвергло предложенные Д. Керзоном 11 июля условия прекращения войны с Польшей. Он признал такое решение рискованным, но не ошибочным [4, с. 382–383]. Ленин не исключал, что даже в условиях приближающейся зимы в польском руководстве есть сторонники продолжения войны, поддерживаемые западными державами. Он даже предположил, что, «по всей вероятности, зимняя кампания ими предрешена» [3, с. 307]. Невзирая на это, Ленин давал довольно-таки оптимистические прогнозы по поводу дальнейшего развития событий. Он обращал внимание, что среди поляков отсутствует единство по вопросам войны и мира с Советской Россией, многие поляки осознавали, что война в конечном счёте приведёт их к глубочайшему финансовому кризису. «Польша уже перешла ту грань, за которой обеспечена была ей сначала максимальная победа, а затем максимальное поражение», – утверждал Ленин, – «Если нам суждена зимняя кампания, мы победим, в этом нет сомнения, несмотря на истощение и усталость... Всё это и даёт нам право говорить, что, если мы сплотим силы и напряжём их, победа будет за нами» [3, с. 307].

Во многом на основе идей, высказанных в данном докладе, было принято Заявление ВЦИК от 23 сентября 1920 года по вопросу о мирных предложениях Польше. Оно начиналось с достаточно эмоционального напоминания о предстоящей тяжелой зимней кампании, которая «будет сопровождаться такими мучениями для широких масс», что советское правительство и ВЦИК «считают своим долгом принять все меры, принести даже тяжёлые жертвы, лишь бы достигнуть мира» [2, с. 209]. Такой моральный посыл послужил

основанием для ультимативного выдвижения польской стороне срока, до которого прелиминарные мирные соглашения должны быть достигнуты. В противном же случае польское правительство объявлялось ответственным за продолжение войны.

Подобный ход, совершённый советским руководством, ещё раз показывал существующую разницу между отношением двух противоборствующих сторон – российской и польской – к вопросу о заключении мира: если поляки намеревались переговоры затянуть, то советская делегация, напротив, получала чёткие указания их ускорить. Это подтверждается телеграммой В. И. Ленина, направленной А. А. Иоффе 23 сентября, т. е. в тот же день, когда было опубликовано заявление ВЦИК: «Для нас вся суть в том: первое, чтобы иметь в короткое время перемирие, а во-вторых, и главное в том, чтобы иметь реальную гарантию действительного мира в 10-дневный срок. Ваша задача обеспечить это и проверить реальность гарантий действительного выполнения. Если Вы обеспечите это, то давайте максимальные уступки вплоть до линии по реке Шара, Огинскому каналу, рекам Ясельда и Стырь и далее по государственной границе между Россией и Восточной Галицией. Если же это, несмотря на все наши усилия и уступки, никак нельзя обеспечить, тогда единственная Ваша задача разоблачить оттяжку поляков и окончательно удостоверить перед нами неизбежность зимней кампании» [5, с. 286]. Добиться перемирия в максимально короткие сроки – вот главная установка, данная советской властью главе российско-украинской мирной делегации.

В заявлении ВЦИК РСФСР отказалась от первоначально выдвинутых ею в Минске условий о сокращении численности польской армии, демобилизации её военной промышленности, выдаче ею оружия и передаче в полную собственность РСФСР железной дороги Волковыск – Граево. В качестве границы предлагалась линия, проходящая значительно восточнее установленной Верховным союзным советом Антанты 8 декабря 1919 года и предложенной Д. Керзоном в ноте от 11 июля 1920 г., с тем, что Восточная Галиция остается на запад от этой границы [2, с. 211]. В заявлении ВЦИК также обращалось внимание на то, что «в основу мира должно быть, во-первых, положено немедленное торжественное подтверждение как Польшей, так и Россией независимости Украины, Литвы, Беларуси и признание независимости Восточной Галиции; во-вторых, как Польша, так и Россия должны немедленно официально признать как форму выражения воли соответствующих наций те государственные представительные учреждения (сеймы, парламенты или съезды Советов), кои существуют в каждой из этих стран» [2, с. 209–210]. Несомненно, вопрос о Восточной Галиции выдвигался с целью получить разменную карту для территориального торга с Польшей.

В силу диаметрально противоположного понимания обеими сторонами принципа самоопределения наций, ВЦИК предлагал заключить перемирие на основе вышеупомянутых предложений, временно оставив в стороне спорные теоретические вопросы. Это было обусловлено тем, что с правовой точки зрения советскому правительству было невыгодно соглашаться на включение в договор пункта о самоопределении Украины и Беларуси; оно предпочитало стоять на той позиции, что эти страны уже самоопределились к моменту заключения перемирия и не нуждаются в повторном самоопределении, а потому их независимость остается просто признать. Г. В. Чичерин пишет об этом следующее: «... в случае нашего согласия (на включения пункта о самоопределении Украины и Беларуси в текст прелиминарного мирного договора – *К.К.*) поляки сейчас же потребуют удаления отсюда наших войск и контроля международной комиссии над голосованием. Если бы мы согласились на плебисцит, а поляки потребовали бы удаления наших войск, мы могли бы бесконечно скомпрометировать советскую власть, если бы она от этого отказалась, и мы этим доказали бы, что советская власть в Белоруссии и Украине держится на наших штыках» [9, с. 227].

После получения текста официального заявления ВЦИК советская делегация перешла к активным действиям. По её настоянию 24 сентября состоялось пленарное заседание мирной конференции. Поляки намеревались начать его с озвучивания своих условий

перемирия, однако председательствовавший на заседании А. Иоффе выразил готовность выступить с декларацией, и глава польской делегации Я. Домбский уступил ему первое слово. Иоффе заявил, что в ходе переговоров в Минске точки зрения обеих сторон по фундаментальным вопросам мира уже были прояснены, и российско-украинская мирная делегация открыто и четко изложила все условия, которые, по мнению Советских Республик, должны привести к окончанию военных действий. Однако, вопреки этому, мирные переговоры длятся уже месяц: «кровь продолжает литься, и работа мирной конференции в Риге возобновляется под грохот пушек и предсмертные стоны убитых» [1, с. 79]. Подчеркнув, что Россия и Украина никогда не хотели ни этой, ни какой-либо другой войны, Иоффе зачитал вышеупомянутую декларацию ВЦИК.

Польская делегация оказалась застигнута врасплох новыми предложениями, выдвинутыми советской стороной, и попросила устроить получасовой перерыв. Однако по его окончании Домбский зачитал подготовленный ранее (без учета заявления ВЦИК) текст польской декларации, хотя и поприветствовал снятие российской делегацией поставленных в Минске условий. Основным посылом польской декларации заключался в требовании признания советской стороной отхода западноукраинских и западнобелорусских земель к Польше. Хотя это и не озвучивалось в тексте напрямую, однако весьма очевидно подразумевалось. Например, касательно разрешения вопроса о восточной границе, польской делегацией выдвигались следующие принципиальные условия: прекращение борьбы между Польшей и Россией за спорные территории между ними и создание основ для добрососедского сосуществования наций; определение государственной границы не на основе принципов исторического права, а на основе справедливого согласования жизненно важных интересов обеих сторон; постоянное обеспечение безопасности каждого из указанных государств от возможного нападения со стороны другого [1, с. 84]. Исходя из всем известной позиции правительства Польши, полагавшего, что для безопасного существования Польского государства необходимо создание стратегической оборонной области [6, с. 105–114] (создание «буфера» уже не было актуальным проектом) на границе с Советской Россией, становится понятно, что «справедливое согласование жизненно важных интересов» предполагало отказ России от западноукраинских и западнобелорусских территорий и переход их к Польше. Польская делегация рассматривала эти требования как необходимое условие для установления перемирия. После выступления польской делегации заседание завершилось.

На следующем пленарном заседании, состоявшемся 27 сентября, польская делегация уже готова была дать ответ непосредственно на заявление ВЦИК. Домбский назвал «теоретическими рассуждениями» те предложения Советской России, которые касались скорейшего завершения военных действий, сущности принципа самоопределения, а также независимости Украины, Литвы, Беларуси и Восточной Галиции [1, с. 87]. Нельзя сказать, что критика польской делегации была безосновательна, так как декларация ВЦИК действительно больше была похожа на обращение к мировой общественности, чем на проект прелиминарного мирного договора. Однако при этом и польская декларация представляла из себя сплав теоретических рассуждений и не вносила никаких ответных предложений, касающихся конкретных условий заключения перемирия. Домбский раскритиковал советский принцип понимания самоопределения наций, назвав его основанным на «диктатуре одной партии, обеспеченной силой Красной армии» [1, с. 87]. Стремясь в глазах общественности отразить риторику, выраженную в декларации ВЦИК от 23 сентября, польская делегация заявляла, что это вовсе не Польша, а «Россия несет ответственность за начало и продолжение войны, которая приносит столько разрушений и страданий людям обоих государств» [1, с. 87]. Установление 10-дневного срока для прихода к соглашению Домбский назвал «ультиматумом» и предлогом, который советская делегация хочет использовать для срыва мирных переговоров [1, с. 87].

На это глава советской делегации ответил, что, во-первых, Советская Россия и Советская Украина никогда не выступали против независимости и суверенитета Республики Польша, следовательно, если Польша стремится обеспечить свою независимость, безопасность и границы посредством мирных переговоров, то такие усилия полностью соответствуют интересам как России, так и Украины [1, с. 88]; но если «под предлогом самоопределения предпринимается попытка силой аннексировать и инкорпорировать чужие территории» [1, с. 90], то это уже другой вопрос. Во-вторых, по заявлению Иоффе, Советская Россия и без того предлагает такие условия мира, которые выгодны для Польши и невыгодны для неё самой, однако её уступки должны быть ограничены «определённым сроком», в противном же случае советская сторона вынуждена будет изменить условия перемирия и мира [1, с. 90].

Жёсткость позиции, продемонстрированная советской делегацией, повлияла на ускорение работы. На том же пленарном заседании было принято решение о создании комиссий, целью которых являлась выработка конкретных пунктов прелиминарного мирного договора. На этом на некоторое время прерывались пленарные заседания Рижской конференции по подготовке перемирия и прелиминарного мира. Практически вся работа была возложена на комитеты, в первую очередь – на Главный комитет, основной задачей которого было составление текста мирного договора.

На первом заседании Главного комитета, состоявшемся 28 сентября, Иоффе зачитал проект прелиминарного мирного договора, разработанного российско-украинской мирной делегацией. Выдвинутое условие проведения плебисцита для определения статуса Восточной Галиции [1, с. 92–93] выглядело однозначно провокативным. Однако Иоффе верно делал ставку на то, что именно вопросы о границе, а не проблема самоопределения будут главным камнем преткновения в дискуссиях с польской стороной. Поэтому предлагаемая в проекте государственная граница почти не отличалась от предлагавшейся Данишевским в августе, в то время как продиктованная Лениным максимальная линия уступок проходила значительно восточнее. Подобное непослушание центру вызвало критику со стороны Г. В. Чичерина [8, с. 65], однако Иоффе считал свою тактику удачной. По его мнению, лёгкое согласие на максимальные уступки привело бы к расширению польских требований вплоть до границ 1792 года [8, с. 84]. Лишь 4 октября Иоффе намекнул на согласие Москвы на линию границы, на которой настаивал Домбский, однако без Брацлавского коридора, который отделял бы РСФСР от Литвы [1, с. 115]. При этом Ленин ещё 2 октября дал добро на удовлетворение польских территориальных требований, в том числе и на коридор [9, с. 229]. Как мы видим, подобная тактика «торга» и выставления неприемлемых для польской стороны условий, провоцировавших её активность, не всегда соответствовала указаниям из Москвы, однако позволила советской делегации сохранить возможность дипломатического маневрирования и тем самым способствовала ускорению процесса работы мирной конференции, как того и требовало советское руководство.

Источники и литература

1. Dąbski, J. Pokój Ryski. Wspomnienia. Pertraktacje. Tajne układy z Joffem. Listy / J. Dąbski. – Warszawa: Druk. zakładów graficznych i wydawniczych W. Kulerskiego w Grudziądzu, 1931. – 218 s.

2. 23 сентября. Заявление ВЦИК по вопросу о мирных предложениях Польше // Декреты Советской власти. – Москва: Политиздат, 1980. – Т. 10: Август – сентябрь 1920 г. – 343 с.

3. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1986) / Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. – Москва: Политиздат, 1983. – Т. 2: 1917–1922. – 605 с.

4. В. И. Ленин Неизвестные документы. 1891–1922 / Федер. архив. агентство, Рос. гос. архив соц.-полит. истории. – М.: Политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2017. – 671 с.

5. Ленин, В.И. Полное собрание сочинений в 55 т. / В. И. Ленин / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Москва: Политиздат, 1970. – Т. 51. – 573 с.
6. Матвеев, Г. Ф. Можно ли было избежать войны России и Польши в 1919–1920 годах? / Г. Ф. Матвеев // *Studia slavica-polonica*. (К 90-летию И. И. Костюшко). – М.: Институт славяноведения РАН, 2009. – С. 105–114.
7. Ольшанский, П. Н. Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (конец 1918 – март 1921 г.) / П. Н. Ольшанский. – М.: Наука, 1969. – 261 с.
8. Польско-советская война. 1919–1920 (Ранее не опубликованные документы и материалы) : в 2 ч. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – Ч. 2. – 221 с.
9. Советско-польские отношения в 1918–1945 гг.: Сборник документов : в 4 т. – Москва: «Аспект Пресс», 2017. – Т. 1: 1918–1926. – 627 с.

УДК 94 «1920»

А. С. Пученков

Санкт-Петербургский государственный университет

ВРАНГЕЛЕВСКИЙ КРЫМ И СОВЕТСКО-ПОЛЬСКАЯ ВОЙНА¹

В статье охарактеризовано влияние «крымского» фактора на события советско-польской войны. Отмечено, что конфликт Советской России и Польши имел для режима П. Н. Врангеля как внешнеполитическое, так и внутривойсковое значение. В частности, Польшу в качестве возможной покровительницы крымских татар рассматривал Д. Сейдамет, один из лидеров Курултая, находившийся в тот момент в эмиграции. Рассмотрены перипетии дипломатических мероприятий по созданию антисоветской коалиции. Указано, что перемирие, заключенное между РСФСР и Польшей, высвободило большое количество советских боевых частей и предвещало разгром врангелевского Крыма Красной Армией.

К началу 1920 года Красная Армия, казалось бы, могла торжествовать триумфальную победу в изнурительной и кровопролитной Гражданской войне: стремительно откатывался на Юг еще недавно занимавший Орёл генерал А. И. Деникин; был повержен и, как оказалось, доживал свои последние дни адмирал А. В. Колчак; потерпели крах генералы Н. Н. Юденич и Е. К. Миллер – на Северо-Западе и Севере России. Сменивший Деникина П. Н. Врангель мог обещать своим потрепанным войскам лишь достойный выход из сложившегося тяжелейшего положения – о победе в белом стане никто из реалистов весной 1920 года не мог и помышлять. Шанс на продолжение борьбы врангелевцам подарила Польша, война которой с Советской Россией привела к тому, что неизбежная капитуляция белого Крыма, во многом предопределенная самим соотношением сил, была отложена на несколько месяцев.

Историки и современники обращали внимание на тесную взаимосвязь крымской эпопеи и событий на Польском фронте. Действительно, борьба Красной Армии и «панской Польши» подарила Врангелю несколько месяцев передышки, определенную свободу действий, а главное – надежду на возобновление с нарастающей силой борьбы с большевиками, вероятно, что фортуна, в образе панской Польши, повернувшись к белому диктатору лицом, способствовала успехам, которых добился Врангель в области военного и государственного строительства в Крыму весной-летом 1920 года. Следует признать, что Польша, способствовав военному поражению Деникина осенью 1919 г., в 1920 г. сыграла

¹ Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда (проект № 20-78-10044).

огромную роль в продолжающейся русской Гражданской войне, отодвинув срок по видимому неизбежной капитуляции Врангеля на несколько месяцев; в свою очередь, завершение советско-польской войны 1920 г. позволило Красной Армии ускорить разгром «черного барона» [1, с. 24–40].

Могли ли существовать в конкретных исторических условиях того времени две России – красная и белая? Конечно, нет! В советской прессе уже весной 1920 года можно встретить выражение «крымская заноза» [2]. И понятно, что «занозу» надо немедленно удалить, это стало для советского руководства идеей фикс – для Ленина соратники было очевидно, что сам факт наличия второй, небольшевистской России, в Крыму потенциально таит огромную опасность для существования Советской власти [3, л. 39]. Но операция по разгрому белых в Крыму началась только осенью. Летом же бросить все силы на борьбу против «черного барона» большевикам не позволила советско-польская война.

Белое командование отчетливо осознавало, что в случае отсутствия со стороны Русской армии наступательных действий занятие Крыма Красной Армией является только вопросом времени. После неудачной попытки расширить базу Русской армии стало очевидно, что режим Врангеля в Крыму недолговечен, а вопрос о ликвидации врангелевщины большевиками связан исключительно с внешним фактором – тем, сколь долго будет продолжаться советско-польская война. Стремление к максимальному расширению военного и политического сотрудничества со всеми антибольшевистскими силами, выраженное в известной формуле «Хоть с чертом, но против большевиков», предопределяло попытку сближения Врангеля с Польшей.

Стоит отметить, что для режима П. Н. Врангеля «польский» вопрос имел не только внешнеполитическое, но и внутривластное значение. Польша, которая казалась естественным союзником в борьбе с большевиками, имела свои виды на Крым, который был частью известной концепции о возрождении Речи Посполитой «от моря до моря». Это понимал и находившийся в 1920 году в эмиграции один из лидеров крымскотатарского Курултая Джафер Сейдамет. Он неоднократно обращался к Ю. Пилсудскому с просьбами защитить крымских татар и взять их под польский патронат. Это принципиально расходилось с политикой П. Н. Врангеля, который во внутренней политике делал ставку на умеренных представителей крымскотатарского национального движения, обещая им культурную автономию. Однако деятельность Д. Сейдамета не стала препятствием для начала переговорного процесса между эмиссарами Врангеля и полномочными представителями Ю. Пилсудского.

Неудачу в переговорах о совместном ведении боевых действий против большевиков осени 1919 г. барон Врангель сводил к чересчур прямолинейной дипломатии Деникина [4, с. 56–57], упустившего возможность усилить свои позиции за счет привлечения на свою сторону Польши. Отметим, что Врангель не считал предосудительным «играть» на Польшу в период ее войны с Советской Россией – по Врангелю, Польша воевала не с русским народом, а с большевистским режимом; как следствие, поддержка Врангелем поляков в период их противостояния с Советами была во благо национальной России и ее интересов. «В отличие от своего предшественника [А. И. Деникина. – Авт.], он проявлял в области внешних сношений гибкость, граничившую с оппортунизмом», – небезосновательно утверждал один из первых советских историографов Гражданской войны, военспец Н. Е. Какурин [5, с. 331]. Еще в июне 1920 г. Врангель телеграфировал в российское дипломатическое представительство в Варшаве, что для него «польские войска не только не являются вражескими, но рассматриваются как союзные, поскольку Польша борется не с русским народом, а с советским режимом...» [6, с. 253]. Об этом же писала и белая пропаганда, уверявшая читателя в том, что «с Польшей Советская власть борется не за русское дело, а за диктатуру польского пролетариата... [Выделено автором цитаты. – Авт.]» [7]. Между тем, и в войсках Врангеля, и в эмигрантской среде присутствовало четкое осознание того, что стремление Врангеля «сойтись даже с Польшей... компрометирует национальное знамя»

[8, с. 216]. Однако, помимо «чести белого знамени», была и объективная реальность, которую следует повторить еще раз: единственный шанс Врангеля на продолжение борьбы с большевизмом заключался в максимальном затягивании срока советско-польской войны.

Летние успехи Красной Армии на Польском фронте привели к возрастанию интереса поляков к переговорному процессу с белыми, возросла и политическая значимость врангелевского Крыма [9, с. 118–119]. Вместе с тем даже в столь непрестом положении, в каком находилась летом 1920 г. Польша, она не торопилась связывать себя какими-то обязательствами в отношении с Врангелем. Миссия генерала П. С. Махрова, прибывшего в Варшаву в середине сентября 1920 г., изо всех сил пыталась ускорить заключение фактического соглашения между Врангелем и Польшей – к успеху это не привело. Таким образом, надежды Врангеля на военный союз с поляками не оправдались – разочарование и Махрова, и белого Главнокомандующего было велико. В действительности, по словам биографа Пилсудского В. Сулея, маршал и не думал заключать союз с белыми, так как целью «восточной политики Пилсудского было не временное, а полное устранение угрозы со стороны России» и выступление «против той силы, которая после столкновения “белого” и “красного” империализмов осталась бы на поле битвы. В интересах Польши было – с учетом ее ориентированной на Запад позиции – чтобы этой силой в России были большевики, а не белые» [10, с. 236]. «Белый империализм» казался полякам более опасным, чем «красный», как следствие, «игра на усиление» Врангеля, равно как и прежде – Деникина, была для поляков невыгодна. Удивительно, но осознание этого пришло к Врангелю слишком поздно.

Важным значением для судьбы белого дела в Крыму обладали деятельность Русского Политического Комитета Б. В. Савинкова и 3-ей Русской армии, части которой находились на территории Польши и состояли из отрядов С. Н. Булак-Балаховича, всецело подчинившихся Савинкову, и Б. С. Пермикина, объявивших о своем подчинении генералу П. Н. Врангелю, но вместе с тем снабжаемых на средства, изыскиваемые Русским Политическим Комитетом [11, л. 25]. В офицерской среде «писатель-террорист» Савинков не пользовался ни малейшим доверием, к его личности относились резко враждебно [12, л. 1], – как за свою «работу» в годы, предшествующие революции, так и, например, за свою близость к Ю. Пилсудскому [13, л. 19]. Формирование частей 3-ей армии проходило достаточно медленно, фактически части, по словам мемуариста Л. В. Камчатова, так и не вышли из «зачаточного состояния» [14, л. 44]. К сентябрю 1920 г., ввиду начала советско-польских переговоров о перемирии в Риге, положение русских отрядов в Польше стало весьма двусмысленным и нежелательным, а самое главное бесцельным из-за невозможности продолжения борьбы с большевиками и использования для этой цели польской территории как базы [14, л. 53]. Пробриться к Врангелю армии генерала Пермикина, объявившего о своем подчинении крымскому диктатору, так и не удалось.

Подписание предварительных условий мира между Советской Россией и Польшей сделало все усилия белой дипломатии по заключению договора с Пилсудским тщетными; стало очевидно, что «белая Россия» теперь польской политической и военной элите больше не нужна, а скорее напротив, компрометирует ее. По утверждению генерала Б. С. Пермикина, командующего 3-й Русской армией, формирующейся в Польше, «последний шанс возможности нашего союза с поляками был пропущен во время наступления большевиков на Варшаву» [15, с. 86]. После победы под Варшавой и крушения большевистских планов по овладению польской столицей у поляков не было резонов видеть во Врангеле спасителя от уже несуществующей опасности поглощения Польши большевиками, к тому же Польша уже устала от войны с Советами. Заключение перемирия в этой ситуации, учитывая надломленность обеих сторон конфликта было предопределено; после этого белый Крым остался один на один с Советской Россией, во французских газетах, еще недавно восхвалявших Врангеля, сразу же «понижился тон. Плохо де ему будет» [16, с. 230]. Так же, как и французы, думали и сами белогвардейцы: будучи военными профессионалами, врангелевцы не могли не понимать, что теперь командование красных получило возможность бросить все силы на разгром Врангеля

[17, с. 76]. Еще 9 августа до Главного Командования Русской армией дошли сведения о «вероятности заключения поляками мира с Москвой в этнографических границах». «Наше положение становилось действительно критическим. Не было сомнения, что по заключении перемирия с поляками красные бросят на нас такие силы, против которых мы не будем в состоянии обороняться», – вспоминал генерал П. Н. Шатилов, alter ego Врангеля и начальник его штаба [18, с. 426]. Сам Врангель так прокомментировал поведение поляков: «Поляки в своем двуличии остались себе верны» [19, с. 630], даже не пытаясь скрыть свое раздражение. Главнокомандующий надеялся, что «польское правительство, под давлением Франции, будет возможно долее оттягивать заключение мира, дав нам время закончить формирование армии на польской территории или, по крайней мере, перебросить русские войска в Крым. Получение свежих пополнений, военного снабжения и осуществление намеченного займа дали бы возможность продолжать борьбу» [19, с. 628].

Надежды Врангеля не оправдались: поляки просто не пожелали нужным принять в расчет резоны белого диктатора. Понимало ли белое командование значение советско-польского перемирия для судьбы Крыма? Несомненно, понимало, хотя никто и не был в состоянии предвидеть той скорости, с которой «остров Крым» постигнет катастрофа. «На русскую армию ложится лишнее бремя. Но она привыкла к одиночеству и не раз доказала, что не нуждается в помощи и может биться одна», – оптимистически заверял читателей «Великой России» Н. Н. Чебышев [20].

В действительности «мир Польши с Совдепией» означал вовсе не усиление давления на фронте, скорее, он предрешал скорое падение белого Крыма. Поражение Врангеля во многом становилось предрешенным, что и показал последующий разгром белых войсками Красной Армии в ноябре 1920 г. Уже не в первый раз в русской Гражданской войне Польша сыграла решающую роль: несостоявшийся альянс с Польшей в разгар наступления войск Вооруженных Сил Юга России на Москву во многом способствовал поражению Деникина; война Польши с РСФСР способствовала эскалации Гражданской войны в нашей стране, позволив Врангелю «зализать раны» после катастрофических поражений белых армий Юга России конца 1919 – начала 1920 года. В свою очередь, заключенное Польшей соглашение о перемирии с Советской Россией, позволило Красной армии бросить все силы на белый Крым и молниеносно разгромить белогвардейцев.

Источники и литература

1. Пученков, А. С. «Даешь Варшаву!»: из истории советско-польской войны 1920 года / А. С. Пученков // Новейшая история России. – 2012. – № 2. – С. 24–40.
2. Крымская заноза // Правда. – 1920. – 15 апреля.
3. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. Р-5881. – Оп. 2. – Д. 344.
4. Пученков, А. С. Национальная политика генерала Деникина (весна 1918 – весна 1920 года) / А. С. Пученков. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Научно-политическая книга, 2016. – 399 с.
5. Какурин, Н. Е. Как сражалась революция / Н. Е. Какурин : в 2 т. – 2-е изд., уточн. – М.: Политиздат, 1990. – Т. 2. – 431 с.
6. Цветков, В. Ж. Белое дело в России. 1919–1922 гг. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России) / В. Ж. Цветков : в 2 ч. – М.: Достоинство, 2013. – Ч. 1. – 396 с.
7. Чебышев, Н. De profundis / Н. Чебышев // Великая Россия. – 1920. – 12 июля.
8. «Совершенно лично и доверительно!» : Б. А. Бахметев – В. А. Маклаков. Переписка. 1919–1951 : в 3-х томах / Под ред. О. Будницкого. – М.: РОССПОН, 2001. – Т. 1: Август 1919 – сентябрь 1921. – 670 с.

9. Гришанин, П. И. П. Н. Врангель и Польша: сложности и противоречия взаимоотношений / П. И. Гришанин, В. П. Ермаков // Крым. Врангель. 1920 год / Сост. С. М. Исхаков. – М.: Изд-во «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2006. – С. 118–119.
10. Сулея, В. Юзеф Пилсудский / В. Сулея. – М.: Летний сад, 2009. – 438 с.
11. ГАРФ. – Ф. Р-5881. – Оп. 2. – Д. 379.
12. Дом Русского Зарубежья. – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 95.
13. ГАРФ. – Ф. Р-5881. – Оп. 2. – Д. 725.
14. ГАРФ. – Ф. Р-5881. – Оп. 2. – Д. 379.
15. Пермикин, Б. С. Генерал, рожденный войной. Записки 1912–1959 / Б. С. Пермикин. – М.: Издательство «Посев», 2011. – 284 с.
16. Маргулиес М. С. Год интервенции : в 3 кн. – Берлин: Издательство З. И. Гржебина, 1923. – Кн. 3. – 364 с.
17. Ушаков, А. И. Белый Юг. Ноябрь 1919 – ноябрь 1920 / А. И. Ушаков, В. П. Федюк. – М.: «АИРО-XX», 1997. – 100 с.
18. Шатилов П. Н. Записки: в 2 томах / Под ред. и с предисл. д. и. н. А. В. Венкова. – Ростов-на-Дону, 2017. – Т. 1. – С. 426.
19. Врангель, П. Н. Воспоминания : в 2 частях. 1916–1920 / П. Н. Врангель. – М.: Центрполиграф, 2006. – Ч. 1–2. – 784 с.
20. Чебышев, Н. Воры у нотариуса / Н. Чебышев // Великая Россия. – Севастополь. – 1920. – 4 октября.

УДК 94(476)+327

Р. Р. Лазько
Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Ф. Скарыны

АДКІНУТАЯ АЛЬТЭРНАТЫВА (СТАРОНКА З ГІСТОРЫІ ПОЛЬСКА-САВЕЦКІХ МІРНЫХ ПЕРАГАВОРАЎ 1920 ГОДА)

У артыкуле ацэньваецца месца беларускага пытання на польска-савецкіх мірных перагаворах 1920 г., якія завяршыліся падзелам Беларусі. Акцэнтуюцца ўвага на альтэрнатывным гэтай трагедыі варыянце яго вырашэння, прапанаваным з польскага боку і адхіленым савецкім урадам. Гэты варыянт заключаўся ў вывадзе польскіх і савецкіх войск з этнічнай тэрыторыі Беларусі, што адкрывала перспектыву стварэння беларускай “буфернай” рэспублікі.

Круглыя даты адной з трагедый беларускага народа – яго падзелу ў выніку польска-савецкіх мірных перагавораў 1920–1921 гг., якія адзначаліся ў апошнія гады, зноў і зноў прыцягвалі да яе ўвагу як даследчыкаў, так і наогул неабыхавых да гісторыі нашай краіны людзей. Беларускія гісторыкі ў гэтыя гады адважыліся вярнуцца да той ацэнкі трагедыі падзелу, якую па яе гарачых слядах выказалі беларускія паэты: “Падзялілі чужаніцы, у няволі старана...” [1, с. 117–118]. Гэтыя словы з верша Уладзіміра Жылкі – адзін са шматлікіх вырынтаў водгуку на ўчыненую трагедыю. Іх аб’ядноўвае суровы прысуд абодвум удзельнікам падзелу: дзялілі Беларусь *чужаніцы* – Савецкая Расія¹ і Польшча.

¹ З савецкага боку на перагаворах у Рызе выступала адзіная расійска-украінская дэлегацыя, што ў прынцыпе не мяняе яе кваліфікацыі як дэлегацыі РСФСР.

Аднак, на жаль, прадубліраваўшы адпаведныя паэтычныя фразы, гісторыкі далей не пайшлі, за нешматлікімі выключэннямі [2; 3; 4; 5], таму ўсебаковага даследавання беларускага пытання на польска-савецкіх мірных перагаворах да гэтага часу няма. Не мае адпаведнай амбіцыі і аўтар гэтага тэксту. Але ёсць магчымасць зрабіць крок у неабходным накірунку, засяродзіўшыся на адным з эпизодаў гісторыі польска-савецкіх мірных перагавораў, зусім абыйдзеным увагай беларускіх гісторыкаў. Гаворка ідзе аб існаванні *альтэрнатывы* вядомаму, трагічнаму для беларускага народа, выніку гэтых перагавораў. Вывучэнне стаўшых параўнальна нядаўна вядомымі крыніц дазваляе сцвярджаць, што падзел Беларусі ў выніку польска-савецкіх перагавораў не быў непазбежны. Дзеля аргументацыі гэтага сцвярджэння неабходна вярнуцца да іх мінскага этапу, паколькі ўжо на гэтым этапе абодва бакі дастаткова ясна вызначылі сваю пазіцыю па беларускім пытанні, не пакідаючы суразмоўцам ніякіх ілюзій наконт яго. Іншыя пытанні польска-савецкіх мірных перагавораў давядзецца адкласці ў бок, улічваючы іх лепшую даследаванасць у параўнанні з беларускім пытаннем.

Перагаворы ў Мінску фармальна пачаліся 17 жніўня, але без удзелу якой-небудзь беларускай дэлегацыі, хоць на прадстаўніцтва Беларусі на перагаворах прэтэндаваў і ўрад БНР, і да пэўнага часу Ваенна-рэвалюцыйны камітэт БССР – пакуль не перадаў свае паўнамоцтвы ўраду РСФСР [4]. Ужо гэты факт сведчыў аб тым, што Беларусі адведзена толькі роля аб'екта перагавораў, а ў ходзе іх у той ці іншай яе палітычнай форме і ў залежнасці ад сітуацыі яна выкарыстоўвалася таксама як інструмент палітыкі прадстаўленых на перагаворах дзяржаў. Звычайна Беларусь фігуравала тут у палемічным ключы. Так, 19 жніўня кіраўнік савецкай дэлегацыі К. Данішэўскі ад імя ўрада прадставіў уступную дэкларацыю, у якой, між іншым, сцвярджалася, што палітыка РСФСР быццам бы грунтуецца на прынцыпе прызнання права народаў на самавызначэнне, а старшыня польскай дэлегацыі Я. Домбскі парыраваў гэта сцвярджэнне спасылкай на ноту Саўнаркама РСФСР ад 28 студзеня 1920 г. Яе сэнс заключаўся якраз у тым, заўважыў Домбскі, што савецкі ўрад, насуперак прынцыпу самавызначэння народаў, гатовы быў саступіць Польшчы тэрыторыю Беларусі, якая ляжала на захад ад лініі Дрыса – Дзісна – Полацк – Барысаў – Парэчча² – Пціч. Пярэчыла прынцыпу самавызначэння, гаварыў далей кіраўнік польскай дэлегацыі, таксама перадача Літве беларускай тэрыторыі паводле дамовы ад 12 ліпеня 1920 г. [6, л. 19, 95.]. Савецкую Беларусь Домбскі называў аўтаномнай адзінкай у складзе РСФСР, створанай не мясцовым насельніцтвам, а ўладамі той жа Савецкай Расіі [7, с. 318–319, 326–327]. Тым самым польскі дыпламат паказваў, ад якой інстанцыі залежыць прыняцце рашэння па адным з галоўных пытанняў перагавораў аб саступцы Польшчы беларускай тэрыторыі. Данішэўскі галаслоўна абараняўся, сцвярджаючы аб прынцыповым і бескарыслівым характары палітыкі савецкага ўрада адносна Беларусі і фармальна самастойнай на той момант Украінскай савецкай рэспублікі.

Канфрантацыйны пачатак перагавораў не абяцаў іх хуткага завяршэння. Пры гэтым па меры іх зацягвання шансы бакоў адстаяць пазіцыі сваіх урадаў істотна змяняліся адпаведна са змяненнем сітуацыі на фронце. Савецкая дэлегацыя з'явілася ў Мінск у кульмінацыйны момант варшаўскай бітвы, маючы дырэктыву свайго ўрада аб вядзенні перагавораў з пазіцыі сілы. Катастрафічны пройгрыш Чырвонай Арміі ў гэтай бітве зрабіў дырэктыву неактуальнай і павялічыў шансы польскага боку на паспяховае для Польшчы завяршэнне перагавораў. Але не толькі ваенныя поспехі ўмацоўвалі пазіцыю польскай дэлегацыі. Яна была мацнейшай псіхалагічна, абапіраючыся на створанае ранейшымі крокамі савецкага ўрада ўсведамленне, што пытанне аб Беларусі не з'яўляецца для яго прынцыповым, што тут ён гатовы ісці на вялікія саступкі. Не выпадкова Домбскі напамінаў аб гэтым, палемізуючы з Данішэўскім. Не забыты быў у Варшаве і дэкрэт Саўнаркама ад 29 жніўня 1918 г. аб тым,

² Відавочна, Парычы.

што Савецкая Расія адмаўляецца ад дагавораў з Аўстрыйскай імперыяй і Прусіяй аб падзелі Рэчы Паспалітай з аргументацыяй, што яны супярэчаць прынцыпу самавызначэння народаў “і рэвалюцыйнай правасвядомасці рускага народа, які прызнаў за польскім народам неад’емнае права на самастойнасць і адзінства” [8, с. 418-419]. Гэты дэкрэт ствараў новую прававую сітуацыю на ўсходніх тэрыторыях былой Рэчы Паспалітай. Паколькі ў ім не называліся іншыя спадкаемцы гістарычнай “дзяржавы абодвух народаў”, то стваралася калізія, якая давала Польскай Рэспубліцы магчымасць рашаць пытанні тэрытарыяльнай спадчыны Рэчы Паспалітай у зносінах з іншымі новымі дзяржавамі, узнікшымі на гэтых тэрыторыях, або, наадварот, ігнараваць іх. Не выпадкова ўжо ў першых сваіх дыпламатычных актах з канца 1918 г., датычных гэтага пытання, урад Польшчы пратэставаў супраць уступлення Чырвонай Арміі на “польскую” тэрыторыю і замоўчваў факт яе ўступлення на беларускую і літоўскую тэрыторыю. Гэта пазіцыя была б з юрыдычнага боку бездакорнай, калі б мелася магчымасць ігнараваць намаганні беларусаў і літоўцаў стварыць свае нацыянальныя дзяржавы. Не выпадкова таксама і тое, што на перагаворах у Мінску, а затым і ў Рызе, польская дэлегацыя акцэнтавала марыянеткавы характар БССР і не кранала БНР, меўшую прыкметы свайго аўтахтоннага паходжання.

Тым часам ідэалагічна абумоўленыя пазіцыі бакоў на перагаворах сутыкаліся з суровай рэчаіснасцю, асабліва вострай у раздзёртай грамадзянскай вайной Расіі, са стомленасцю ваяваўшых народаў, і няўмольна дыктавалі неабходнасць завяршэння вайны да блізкай ужо зімы. Гэта сітуацыя стварала неабходнасць пераступіць праз прынцыпы і нядаўна гучаўшыя лозунгі, што зручней было зрабіць ціха, не прыцягваючы публічнай увагі. Адпаведны вопыт быў назапашаны на працягу 1919 г., пачынаючы з перагавораў дэлегацый Чырвоных Крыжаў, калі пад іх прыкрыццём здзіравалася магчымасць палітычнай дамовы. Тады савецкі ўрад упершыню адкрыта заявіў аб згодзе саступіць Польшчы значную частку тэрыторыі Беларусі як цане за мір з ёю. Гаворка ішла якраз аб той тэрыторыі, якая засталася ў складзе БССР пасля аддзялення ад яе трох усходніх губерняў [9, с. 170–184]. Але польскі ўрад у той час не праявіў гатоўнасці пайсці на гэтую здзелку, галоўным чынам, пад уплывам сваіх спадзяванняў дасягнуць пажаданых вынікаў канфлікту ваеннымі сродкамі, прадыхтаваць іх праціўніку.

На пачатку восені 1920 г. сітуацыя была іншая. Маючы за плячыма год з паловаю знясільваючай вайны, абодва праціўнікі гатовыя былі шукаць прымірэння на шляху нефармальных закулісных кантактаў сваіх прадстаўнікоў. Менавіта на такой сустрэчы паміж Данішэўскім і членам польскай мірнай дэлегацыі пэпэсаўцам Н. Барліцкім, з удзелам К. Радэка з савецкага боку, была названая Беларусь як прадмет магчымага пагаднення паміж РСФСР і Польшчай [7, с. 379–380; 10, с. 4]. Кіраўнікі дэлегацый прайнфармавалі кіруючыя інстанцыі аб гэтай перспектыве: Домбскі ўказваў на яе ў сваім выступленні на пасяджэнні Рады абароны дзяржавы 11 верасня [7, с. 380], Данішэўскі тэлеграфавалі Чычэрыну, а той паведаміў Леніну і тым самым Палітбюро ЦК РКП(б). Пры гэтым Чычэрын звязваў магчымасць дасягнення міру з Польшчай менавіта з уступленнем РСФСР на шлях тых самых саступак ёй, якія прапанаваліся “польскімі левымі” праз Данішэўскага [10, с. 4–5]. 1 верасня Палітбюро ЦК РКП(б) ухваліла гэтую ідэю, адначасова прыняўшы рашэнне аб пераносе перамоваў на нейтральную тэрыторыю і змене складу савецкай дэлегацыі [10, с. 8–9]. Па прапанове польскага боку новым месцам перагавораў была абраная Рыга.

Абедзве дэлегацыі – савецкая і польская – прыехалі ў Рыгу, маючы за плячыма стомленыя ад вайны і прагнуўшыя міру краіны. Абедзве мелі дырэктывы сваіх вышэйшых кіруючых органаў, якія зыходзілі з цвёрдага жадання не дапусціць яшчэ адной ваеннай зімы, нёсшай з сабой далейшае пагаршэнне эканамічнай сітуацыі, рост сацыяльнай напружанасці і палітычнай нестабільнасці з непрадбачанымі наступствамі. Аднак пры наяўнасці з абодвух бакоў прычын, прымусаўшых іх дзейнічаць у накірунку заключэння міру, існавалі істотныя адрозненні ў іх пазіцыі. Пазіцыя Савецкай Расіі заставалася слабейшай, паколькі ваенныя дзеянні вяліся на савецкай тэрыторыі, у канцы верасня польскія войскі выйшлі на лінію

старых нямецкіх акупаў, захапілі Ліду, Баранавічы, Пінск і захоўвалі ініцыятыву. Але галоўная слабасць Савецкай Расіі мела ваенна-палітычны характар: яна мусіла весці барацьбу на двух франтах, прычым другі – унутраны врангелеўскі фронт – быў больш небяспечны, бо паражэнне на ім азначала гібель савецкай улады. Яшчэ 5 жніўня пленум ЦК прызнаў гэты фронт галоўным [11, с. 25], туды перакідваліся сілы з Заходняга і Паўднёва-Заходняга франтоў. Нягледзячы на прынятыя захады, сітуацыя на Поўдні заставалася цяжкая. Існавала пагроза зрыву рашэння Палітбюро ЦК ад 1 верасня, патрабаваўшага ад ваеннага ведамства ўзяць Крым да пачатку зімы [10, с. 8]. Ленін моцна нерваваўся з гэтай прычыны [12, с. 292–293, 295] і кінуў увесь свой аўтарытэт на тое, каб згарнуць польскі фронт. Ён адстойваў і адстаяў гэту лінію на IX партыйнай канферэнцыі 22 верасня 1920 г., супакоіўшы цвёрдых прыхільнікаў сусветнай рэвалюцыі тым, што мір з Польшчай заключаецца ненадоўга, Савецкая Расія будзе вяртацца да наступальнай палітыкі “яшчэ і яшчэ раз”, “пакуль мы ўсіх не разаб’ем да канца” [13, с. 66].

Да міру з Польшчай няўмольна штурхаў яшчэ адзін фактар – крызіс палітыкі ваеннага камунізма, якая прывяла да ўзнікнення ў тыле Чырвонай Арміі трэцяга фронта – масавай узброенай барацьбы сялянства супраць савецкай улады. Гэтага ворага Ленін лічыў больш небяспечным, чым Юдзеніч, Калчак і Дзянікін, разам узятых (пазней замест Юдзеніча называў Пілсудскага [14, с. 24; 15, с. 159]). Змяніліся і настроі беларускага сялянства, прыціснутага “продразвёрсткай” і прамымі рэквізіцыямі жыўнасці, фуражу, харчоў на карысць Чырвонай Арміі. Масавай з’явай стала дэзерцірства мабілізаваных у яе рады. Нідзе сяляне Заходняй Беларусі не выступілі на абарону ваенна-рэвалюцыйных камітэтаў, якія пасля паражэння савецкіх войск пад Варшавай у паніцы кінуліся наўцёкі [16, л. 77, 79]. Далей ад фронта настроі сялян выяўляліся на сходах, якія праводзілі прадстаўнікі ваенрэўкамаў, стараючыся выціснуць з іх дадатковыя ахвяраванні на карысць Чырвонай Арміі. З боку сялян чуліся выкрыкі, што ўжо надакучыла ёй дапамагаць. Характэрна, што пры гэтым ставіліся пытанні, якія сведчылі аб тым, што сяляне намацвалі альтэрнатыву як савецкай, так і польскай уладзе. Ёю мусіла быць свая, беларуская, улада. “Ці будзе Беларусь самастойнай [пасля вайны]? А калі яна будзе самастойнай, дык ці будзе ў ёй савецкая ўлада і савецкае войска?” – пыталіся дэлегаты сялян Камаровіцкай воласці [17, л. 5]. Пад ціскам гэтай сітуацыі савецкі ўрад праяўляў вялікую саступлівасць на карысць Польшчы дзеля дасягнення міру.

На аснове рашэнняў IX партыйнай канферэнцыі 23 верасня УЦВК РСФСР па дакладу Леніна прыняў заяву аб асновах адносін з Польшчай. Яна пачыналася з выказвання клопату савецкага ўрада аб недапушчэнні аднолькава цяжкай для абодвух бакоў зімовай кампаніі, затым ішла звычайная для яго рыторыка аб самавызначэнні народаў спрэчных тэрыторый як прынцыпе адносін і пагадненняў РСФСР з суседзямі, а праз абзац змяшчалася заява аб адмове савецкага ўрада ад гэтага самага прынцыпу ў адносінах да Украіны і Беларусі дзеля таго, каб адкрыць магчымасць для пагаднення з Польшчай, якое дазволіць пазбегнуць зімовай кампаніі. У аснову гэтага пагаднення было прапанавана пакласці дзве ідэі: РСФСР адмаўляецца ад дыскрымінаваўшых Польшчу патрабаванняў, вылучаных на мінскім этапе перагавораў; дзве дзяржавы прызнаюць мяжу паміж РСФСР і Польшчай па лініі, “якая праходзіць значна далей на ўсход ад мяжы, устаноўленай Вярхоўнай Радай Антанты 8 снежня 1919 г.” – так званай лініі Керзана [18, с. 204–206]. Наколькі далей на ўсход мусіла ісці пажаданая лінія, указвалася ў прапанове Галоўнакамандуючага ўзброенымі сіламі Рэспублікі С. Каменева, якая была прадстаўлена пленуму ЦК РКП(б) 23 верасня і зацверджана ім. Гэта была лінія, якая ішла ад мяжы з Літвой па рацэ Шчара, Агінскаму каналу, рэкам Ясельда і Стыр, далей па былой дзяржаўнай мяжы з Аўстра-Венгрыяй [12, с. 285–286; 19, с. 16–17]. Ад імя пленума ЦК РКП(б) Іофэ была адпраўлена адпаведная тэлеграма [12, с. 286].

Дэкларацыя УЦВК, 24 верасня апублікаваная ў Рызе, у пэўным сэнсе стала падарункам для польскай дэлегацыі. Справа ў тым, што яна прыехала ў Рыгу, маючы

інструкцыю Рады абароны дзяржавы ад 11 верасня, якая настройвала яе на кампрамісны лад, дазваляючы ісці дзеля заключэння міру на прызнанне не толькі Савецкай Расіі, што было непазбежна, але і Савецкай Украіны, хаця і не ў прамой форме, а ў форме згоды на ўжыванне іх назваў у тэксце дамовы [7, с. 388]. Не спадзеючыся на гэту саступку, савецкая дэлегацыя мусіла не настойваць на прызнанні Савецкай Украіны, не кажучы ўжо пра ССРБ, працэс канстытуіравання якой быў спынены па распараджэнні Масквы. Аднак і польская Рада абароны дзяржавы, са свайго боку, памылілася, палічыўшы, што якраз прызнанне Польшчай абедзвюх рэспублік “з’яўляецца асноўнай мэтай супрацьлеглага боку”. Зыходзячы з гэтай памылкі, польская дэлегацыя абавязана была пайсці на прызнанне савецкіх рэспублік толькі пры ўмове, што савецкі бок прызнае прымальную для Польшчы мяжу і адмовіцца ад умяшання ў справы тэрыторый, якія знаходзяцца на захад ад яе, уключаючы і адносіны Польшчы з дзяржавамі, узнікшымі на тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай [7, с. 387–388]. У якасці задавальняючай Польшчу мяжы дэлегацыя мусіла настойваць на лініі, пакідаўшай у складзе Польшчы чыгунку Роўна – Сарны – Лунінец – Баранавічы, у той час як савецкі бок спадзаваўся пакінуць яе сабе. Пры гэтым пры абмеркаванні інструкцыі для польскай дэлегацыі міністр Сапега назваў зацверджаную лінію “мінімальным варыянтам” [7, с. 386]. Узаемна недакладнае разуменне мэтай супрацьлеглага боку, разам з даўнім узаемным недаверам, значна ўскладняла перамовы.

Выпраўляць слабасць савецкай пазіцыі, закладзеную ў дырэктывах, атрыманых дэлегацыяй, узяўся на сваю рызыку яе кіраўнік А. Іофэ. Разлічваючы на свае ўплывы ў савецкім кіраўніцтве (быў чалавекам, блізім да Троцкага), на свой вопыт і на сваю славу міратворцы, ён па ўласнай ініцыятыве [10, с. 66, 84] уключыў у праект дамовы артыкулы, паводле якіх урад РСФСР быццам бы настойваў на прызнанні Польшчай савецкіх рэспублік [7, с. 402–407]. 28 верасня савецкі праект быў прадстаўлены на чарговым пленарным пасяджэнні польска-савецкай канферэнцыі. За дапушчанае самаўпраўства Чычэрын моцна дакараў Іофэ [10, с. 81], але справа была зроблена: пытанне аб прызнанні савецкіх рэспублік Беларусі і Украіны трапіла на стол польска-савецкіх перамоваў.

Як мы ўжо зразумелі, само па сабе гэта пытанне не было прынцыпова важным ні для Польшчы, ні для Савецкай Расіі. Аднак яго кароткае абмеркаванне на рыжскай канферэнцыі дазваляе зразумець існаванне ў прынцыпе альтэрнатывы вядомаму трагічнаму для Беларусі выніку рыжскіх перагавораў – яе падзелу. Гэта альтэрнатыва выявілася ў ходзе дыскусіі Іофэ і Домбскага з удзелам сакратароў дэлегацый І. Лоранца і А. Ладася, на таемных сустрэчах 1 і 2 кастрычніка. Пачатак ёй быў пакладзены на прайшоўшым папярэдне пленарным пасяджэнні. Як высветлілася, Домбскі ўважліва чытаў савецкія дакументы і адразу звярнуў увагу на супярэчнасць праекта дамовы, прапанаванага Іофэ, дэкларацыі УЦВК. Насуперак дэкларацыі ў праекце фактычна было прапанавана Польшчы прызнаць той палітычны лад, які Савецкая Расія ўстанавіла ў Украіне і Беларусі. “У сапраўднасці гэта савецкая Беларусь не мае ніякіх аб’ектыўных рысаў самастойнасці і дзяржаўнай незалежнасці,” – казаў Домбскі. – “Сумнеўна, што іх мае і савецкая Украіна” [20, s. 100]. Далей ён сцвярджаў, што Польская Рэспубліка, не чакаючы ініцыятывы Расіі, ужо прызнала (?! – Р. Л.) незалежнасць Літвы, Украіны і Беларусі (ў выпадку з Беларуссю, відавочна мелася на ўвазе фактычнае прызнанне БНР), а вось Савецкая Расія “не дала рэальных гарантый незалежнасці Беларусі і Украіны, такіх, як вызначэнне іх усходніх і (адпаведна – Р. Л.) паўночных межаў, свабоднага склікання – пасля выхаду расійскіх войск – канстытуцыйных сходаў гэтых краін, выбраных на аснове роўных, тайных, усеагульных, непасрэдных, прапарцыянальных выбараў, такой гарантыі, як спыненне прадстаўніцтва гэтых краін праз Расію” [20, s. 100]. Іофэ, не міргнуўшы вокам, заявіў, што гатовы вярнуцца да пазіцыі, выкладзенай у дэкларацыі УЦВК, а свой праект разглядае толькі як падставу для дыскусіі.

Тая самая беларуская альтэрнатыва, аб якой мы гаварылі вышэй, усплыла на сакрэтным пасяджэнні кіраўнікоў і сакратароў дэлегацый позна ўвечары 1 кастрычніка. Іофэ настойваў на тым, што ўпамінанне пра Украіну і Беларусь не можа знікнуць з дамовы, бо

Савецкая Расія ўжо звязаная абавязацельствамі па гэтых пытаннях і не можа ахвяраваць сваім прэстыжам, у прыватнасці, *перад англійскім пралетарыятам (sic!)*. Што датычыць Беларусі, заявіў Іофэ зусім цынчна, то, “калі Польшча хоча, яны (савецкі бок – Р. Л.) могуць паклапаціцца наконт дэлегацыі беларускага ўрада, якая дапоўніць цяперашнюю расійска-ўкраінскую дэлегацыю. Аднак ён мяркуе, што для Польшчы выгадней, каб такой дэлегацыі не было і каб не было мандатаў ад Беларусі” [20, s. 106]. Відаць, гэты аргумент пераканаў Домбскага, і ён згадзіўся перайсці да абмеркавання пытання аб лініі мяжы, якую нележала зафіксаваць у прэлімінаарнай дамоўце. Тут і была прадстаўлена лінія, вызначаная Радай абароны дзяржавы 11 верасня, лінія, якая аддавала Польшчы чыгунку Роўна – Лунінец – Баранавічы, а разам з ёю – і заходнюю частку Беларусі. Іофэ спрабаваў аспрэчваць прапанаваную лінію як не адпавядаючую этнаграфічнаму прынцыпу, але атрымаў у адказ: або гэтая мяжа, або сапраўдная незалежнасць усёй Беларусі і вывад савецкіх войск за яе ўсходнюю мяжу [20, s. 108], а польскіх адпаведна – за лінію Керзана.

Гэты эпізод перагавораў, даўно вядомы ў польскай гістарыяграфіі з польскіх крыніц, цяпер можна пацвердзіць і савецкімі дакументальнымі крыніцамі. Ён адлюстраваны ў адным з лістоў Чарвякова з Рыгі, апублікаваных яшчэ ў 1991 г. [21, с. 202], і да гэтага часу не публікаваным тэлеграфным паведамленні Іофэ Чычэрыну, з копіямі Леніну, Троцкаму, Крэсцінскаму, аб яго сакрэтнай гутарцы з Домбскім. Адпаведна яго паведамленню, адпраўленаму ўначы 2 кастрычніка, Домбскі заявіў, што калі РСФСР не згодзіцца перадаць Польшчы чыгунку Роўна – Сарны – Лунінец – Баранавічы – Ліда, “то застаецца для дыскусіі яшчэ толькі адна прапанова: устанаўленне ўсходняй мяжы Беларусі і заходняй [яе граніцы], прыблізна па лініі Керзана, вывад намі і палякамі сваіх войск на 25 вёрст [ад гэтых граніц] і самавызначэнне Беларусі, гэта значыць, стварэнне буферу паміж намі і Польшчай” [22, л. 65]. Іофэ запрошваў указанняў.

Палітбюро ў той жа дзень абмеркавала польскія патрабаванні і дало згоду на першую альтэрнатыву – саступку на карысць Польшчы жаданай ёю чыгункі з ахоўнай тэрыторыяй на усход ад яе, але з умовай, што дамова будзе падпісаная як найхутчэй, прыкладна праз 3 дні. З кастрычніка Чычэрын падрыхтаваў Іофэ адпаведную дырэктыву [23, с. 396–397]. Не паспеў, аднак, ён адправіць яе, як Іофэ прыслаў чарговае паведамленне аб новай таёмнай сустрэчы з Домбскім, якая адбылася ўвечары 2 кастрычніка. На яе Домбскі прыйшоў з новымі, павялічанымі патрабаваннямі, прынятымі на пасяджэнні польскай дэлегацыі, абмеркаваўшай вынікі першай таёмнай сустрэчы кіраўнікоў дэлегацый [20, s. 110]. Цяпер польскі бок патрабаваў у працяг паласы тэрыторыі, прылягаўшай з усходу да чыгункі Лунінец – Баранавічы – Ліда, новы абшар замлі, які прасціраўся на паўночны ўсход такім чынам, што ён выводзіў Польшчу да мяжы з Латвіяй і цалкам аддзяляў РСФСР ад Літвы ў яе межах 1920 г. За гэта з польскага боку выказвалася згода ўключыць у дамову палажэнне аб прызнанні незалежнасці Украіны і Беларусі [23, с. 397–398]. Новыя тэрытарыяльныя патрабаванні, нават кампенсаваныя саступкамі па ўкраінскім і беларускім пытаннях, былі адчувальным ударам па эканамічных і палітычных інтарэсах РСФСР – таму, перш за ўсё, што ўскладнялі сувязь РСФСР з яе патэнцыйнымі саюзнікамі ў барацьбе супраць Версалея, найважнейшым эканамічным партнёрам – з Германіяй.

Якой жа была рэакцыя з савецкага боку? Страх бальшавіцкага кіраўніцтва перад польскай палітыкай “буферызму”, як яна называлася на тагачасным савецкім жаргоне, быў не меншы за страх перад перспектывай зімовай ваеннай кампаніі на два франты. Таму па прапанове Леніна Палітбюро ЦК РКП(б) прыняло і гэтыя патрабаванні пры ўмове, што дамова будзе заключаная без прамаруджвання [23, с. 398–399]. Пасля некаторай валтузні вакол артыкулаў матэрыяльнага характару 12 кастрычніка дамова аб перамер’і і прэлімінаарным міры была падпісаная. Пры яе ратыфікацыі УЦВК РСФСР 23 кастрычніка Чычэрын прама называў тэрытарыяльныя саступкі з боку Савецкай Расіі цаной за адмову Польшчы “от политики буферализма, от создания буфералистских государств” [10, с. 97, 98, 103]. Гэта азначала, што РСФСР і Польшча сыйшліся на канцэпцыі падзелу Беларусі і Украіны,

якую заўсёды адстойвала польская эндэцыя, адхіліўшы варыянт іх існавання ў ролі палітычных буфераў паміж Савецкай Расіяй і Польшчай. Хоць адхілілі гэты варыянт і па розных матывах, але і супадзенне было відавочнае: ні бальшавікоў, ні эндэкаў не задавальняла перспектыва ўладкавання геапалітычнай прасторы былой Рэчы Паспалітай на аснове федэрацыі яе народаў.

Падпісанне прэлімінарнага мірнага дагавора ўнесла пэўную яснасць наконт той часткі тэрыторыі Беларусі, якая заставалася савецкай. Гэта стварыла магчымасць для аднаўлення працэсу канстытуіравання Беларускай савецкай рэспублікі, але цяпер ужо толькі на частцы тэрыторыі Мінскай губерні. Было відавочна, што такое мізэрнае палітычнае фарміраванне будзе няздольнае да самастойнага існавання. Будучыня Беларусі горача абмяркоўвалася ў розных беларускіх сферах, прычым асабліва актыўна – у колах беларускіх эсэраў. У дыскусію ўцягваліся і беларускія нацыянал-камуністы. Нават Цэнтральнае Бюро КП(б)Б, відавочна, не паспеўшае атрымаць адпаведную арыенціроўку, праз два дні пасля падпісання папярэдняга мірнага дагавора апублікавала адозву да беларускага народа, якая прэрэчыла пазіцыі маскоўскага Цэнтра, адлюстраванай у гэтым дакуменце. У ёй праводзілася ідэя, што барацьба за Беларусь яшчэ не скончылася: “Сяляне, батракі, рабочыя, хто знаходзіцца пад польскім прыгнётам! Выносьце рэзалюцыі, што вы хочаце жыць і працаваць у цеснай сувязі з савецкай Расіяй, што ваша Беларусь павінна быць савецкай і [быць] федэратыўнай часткай РСФСР”. Аўтары адозвы заклікалі пасылаць адпаведныя рэзалюцыі (звернем увагу!) “расійскай і беларускай дэлегацыі ў Рызе” [24, л. 13].

Узнікшая сітуацыя моцна непакоіла камуністычных кіраўнікоў. Перад адкрыццём з’езда Саветаў, які сабраўся ў Мінску 13 снежня, пленум Цэнтральнага Бюро КП(б)Б забараніў удзельнікам з’езда – камуністам – узнімаць на з’ездзе пытанне аб самастойнасці Беларусі [25, л. 67]. Забарона была выклікана апасеннямі, што дыскусія на з’ездзе па гэтым пытанні можа сарваць ратыфікацыю з’ездам прэлімінарнага мірнага дагавора з Польшчай, якую неабходна было правесці па патрабаванні Масквы [26, л. 125–130], каб гэтым актам пацвердзіць падзел Беларусі. І зноў жа па патрабаванні Масквы (персанальна Чычэрына) з’езд пацвердзіў рашэнне ВРК аб перадачы РСФСР мандата на вядзенне перагавораў з Польшчай ад імя ССРБ. Гэтыя патрабаванні былі выкананыя, лёс Беларусі застаўся ў руках Савецкай Расіі. Гэта дазволіла ёй і далей распараджацца тэрыторыяй Беларусі. Жадаючы як найхутчэй закончыць мірам зацягнутыя перагаворы, урад РСФСР пайшоў на дадатковыя тэрытарыяльныя саступкі Польшчы за кошт Беларусі. Найбольш значнымі яны былі на Палессі: калі прэлімінарны мірны дагавор вызначаў лінію мяжы ў гэтым рэгіёне па рацэ Лань, то канчатковы – па рэках Морач і Случ, на некалькі дзясяткаў кіламетраў далей на ўсход.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што няўдача паходу Чырвонай Арміі ў Польшчу змяніла ролю, адведзеную Беларускай савецкай рэспубліцы ў палітыцы РСФСР у момант яе “другога абвяшчэння”. Тады яна павінна была служыць сродкам забеспячэння прадполля і тылу для гэтага паходу, і разам з тым мусіла сведчыць працоўным Польшчы і Заходняй Еўропы аб прыхільнасці савецкага ўрада прынцыпу смавызначэння народаў, як беларускага, так і ўсіх іншых. А пасля вымушанага пераходу да мірных перагавораў Савецкай Беларусі была адведзена функцыя карты ў дыпламатычнай гульні савецкага кіраўніцтва, да часу прыхаванай і прыдатнай для выкарыстання ў залежнасці ад сітуацыі. Атрымаўшы яе, савецкі ўрад, з аднаго боку, набыў сродак палітычнага гандлю ў адносінах з Варшавай, які дазваляў яму быць цвёрдым на ўкраінскім участку лініі фронту і саступлівым на беларускім участку, а з другога боку – ён займаў аргумент для адхілення патрабавання ўрада БНР аб удзеле ў мірнай канферэнцыі, са спасылкай на тое, што ёсць іншы беларускі ўрад – савецкі. Такой картай Беларусь павінна была застацца і пасля яе падзелу, хоць і з іншым прызначэннем. А з кім – гэта можна зразумець, учытваючыся ў неаднаразовыя выказванні Леніна па гэтым пытанні падчас польска-савецкіх мірных перагавораў. Ён прызнаваў, што ад пачатку канфлікту савецкі ўрад збіраўся вырашыць яго шляхам барацьбы ўнутры Польшчы, што азначала перадачу ёй той часткі беларускай зямлі, на якую Польшча прэтэндавала.

Пры гэтым ён абапіраўся на вопыт Брэсцкага міру, які пераўтварыў беларускіх і ўкраінскіх сялян на акупіраванай Германіяй тэрыторыі ў саюзнікаў савецкай улады. “Польскім памешчыкам і капіталістам чужых зямель не ўтрымаць” [27, с. 139, 320], яны зноў вернуцца да Савецкай Расіі – быў перакананы савецкі кіраўнік. Не ігнаруючы іншыя прычыны саступлівасці савецкага ўрада на перагаворах аб міры, такія, як набліжэнне чарговай галоднай зімы, неабходнасць зняць пагрозу з боку Врангеля, засеўшага ў Крыме, як антысавецкія выступленні сялян ледзь не па ўсёй Расіі, гэту прычыну неабходна прызнаць адной з важнейшых. Яна тлумачыць, чаму так лёгка савецкі ўрад саступаў Польшчы адну паласу беларускай зямлі за другой. Падкрэслім, што гэты фактар, “уманціраваны” ў перспектыву вымушанага пераходу Савецкай Расіі да мірнай палітыкі, імгненна і відавочна пераважыў рызыку абясцэньвання пастулата аб праве нацый на самавызначэнне з ідэалагічнага арсенала большавікоў, як і рызыку выклікаць разачараванне сярод беларускіх (і ўкраінскіх таксама) нацыянал-камуністаў і пэўныя ўскладненні ў адносінах з імі.

Але ўлік і гэтага фактара яшчэ не дае дастатковай яснасці аб прычынах адхілення савецкім урадам прапановы польскага боку аб вывадзе з этнічнай тэрыторыі Беларусі польскіх і савецкіх войск і звязанай з гэтым перспектывы яе самавызначэння ў новай сітуацыі. Неабходна ўлічваць яшчэ адну, якая хавалася за катэгарычным адхіленнем Масквой польскай прапановы. Гэтай прычынай была неаднаразова выяўленая няўпэўненасць савецкіх вярхоў і рэгіянальнага іх прадстаўніцтва ў трываласці савецкай улады ў Беларусі. Абмяжуемся тут спасылкай на тую параду, якую мінскія камуністы атрымалі ў ЦК РКП(б) ў лістападзе 1920 г., калі звярнуліся туды за дазволам склікаць з’езд саветаў Беларусі, каб правесці на ім легалізацыю органаў савецкай улады ў краіне. “Калі ж няма ўпэўненасці, што на з’езд ад уездаў пройдуць па савецкі настроеныя элементы, – раілі ў “Цэнтры” – то неабходна выкарыстаць масы чырвонаармейцаў, каб атрымаць большасць на з’ездзе і правесці нашы рэзалюцыі.” [28, л. 33]. А няўпэўненасць стварала якраз пазіцыя сялянства, якое падчас нядаўніх ваенных дзеянняў абумоўлівала сваю згоду дапамагаць Чырвонай арміі гарантаваннем перспектывы, што Беларусь будзе мець сваю мясцовую, беларускую ўладу. Вышэй мы ілюстравалі гэту пазіцыю спасылкай на пытанні наконт пасляваеннага палітычнага ўладкавання Беларусі, якія прагучалі на сходзе сялянскіх дэпутатаў Камаровіцкай воласці. Але неабходна падкрэсліць: гэтыя пытанні былі тыповымі для сітуацыі, што склалася ў краіне. Так, у Мінскім павеце арганізатары валасных рэўкамаў сабралі цэлы іх спіс і рабілі на іх аснове характэрнае заключэнне: “Насельніцтва некаторых валасцей, даведаўшыся аб самавызначэнні Беларусі, не хоча прызнаваць ніякай улады, акрамя неіснуючага ўрада “незалежнай Беларусі”, і адносіцца вельмі ваража да арганізаваных валрэўкамаў, заяўляючы, што рэўкамы трэба выбіраць, а не прызначаць з Масквы” [29, л. 81а]. Адзначаная намі няўпэўненасць кіруючых вярхоў наконт трываласці савецкай улады ў Беларусі цалкам сумяшчаецца з высокай ацэнкай антыпольскага патэнцыялу беларускага сялянства, якую выказваў Ленін (“вздуют поляков и без Будённого”). Трэба разумець, што гэтыя ацэнкі адносяцца да розных сітуацый. Адна справа, калі беларускі селянін сутыкаўся з польскай акупацыйнай уладай, з-за якой “выглядваў” памешчык, страціўшы тут нядаўна сваю зямлю, і зусім іншая, калі гэты селянін спадзяваўся на ўсталяванне ў Беларусі ўлады “са сваіх людзей”, якая не дазволіць яго крыўдзіць. А “ўлада са сваіх людзей” – гэта не Мяснікоў з Кнорыным.

У межах гэтага артыкула застаецца заўважыць, што ўвесь час, пакуль ішлі польска-савецкія перагаворы, якія так моцна паўплывалі на лёс Беларусі і, у прыватнасці, на яе савецкую квазідзяржаўнасць, за плячыма іх удзельнікаў нябачна знаходзіўся ўрад БНР, які з’яўляўся, у прынцыпе, носьбітам альтэрнатывы польска-савецкаму падзелу Беларусі. Ва ўмовах, якія на той момант склаліся, шанцы на рэалізацыю гэтай альтэрнатывы былі невялікія (хоць наколькі невялікія, неабходна вывучаць асобна). Не здолеўшы ўратаваць Беларусь ад падзелу, урад БНР, аднак, уратаваў беларускую савецкую квазідзяржаву, ствараючы ўмовы для яе аднаўлення ў той адзінай ролі, якая была для яе магчымай, – у ролі

інструмента савецкай палітыкі. Гэты інструмент, аднак, быў дастаткова значным, каб пагадзіцца на яго трансфармацыю з органа ваеннага кіраўніцтва часткай беларускай тэрыторыі ў форму нацыянальнай аўтаноміі. Першы крок у гэтым кірунку быў зроблены рашэннямі Другога з’езда Саветаў Беларусі ў сярэдзіне снежня, а наступны – заключэннем 16 студзеня 1921 г. “Дагавора аб ваенным і гаспадарчым саюзе паміж РСФСР і БССР”. Разам з гэтым давялося адкласці на 10 год масавую калектывізацыю сялянства, за якую літбелаўскія бальшавікі заўзята браліся яшчэ перад польскай акупацыяй. Характэрна, што меўшае адпаведны сэнс рашэнне аб надзяленні сялян памешчыцкай зямлёю было прынятае на тым жа з’ездзе саветаў у сярэдзіне снежня 1920 г., які юрыдычна аформіў адраджэнне Беларускай савецкай рэспублікі, рэаніміраваўшы канстытуцыю 1919 г., дапоўніўшы яе палажэннямі аб органах улады. Гэта невыпадковае супадзенне падкрэслівае ролю сялянства ў адраджэнні Беларускай савецкай рэспублікі, але адначасова паказвае і незавершанасць на той момант беларускай дзяржаўнага стварэння.

Крыніцы і літаратура

1. Жылка, Ул. Выбраныя творы / Ул. Жылка / Укладанне, прадмова і камент. М. Скоблы. – Мн.: “Беларускі кнігазбор”, 1998. – 358 с.
2. Бароўская, В. М. Беларускае пытанне на савецка-польскіх перагаворах 1918–1921 гг. / В. М. Бароўская. – Мінск: Беларус. навука, 2017. – 269 с.
3. Лазько, Р. Польшка-савецкія мірныя перагаворы 1920 г. і лёс Беларусі / Р. Лазько // Беларускі гістарычны часопіс. – 2010. – № 12. – С. 5–12.
4. Мязга, М. Фарміраванне пазіцыі Савецкай Расіі да перамоваў з Польшчай летам 1920 г. / М. Мязга // Беларускі гістарычны часопіс. – 2020. – № 8. – С. 23–28.
5. Снапкоўскі, Ул. Аб мандаце ВРК БССР, выданы ўраду РСФСР па пытанні вызначэння меж Беларусі / Ул. Снапкоўскі // Да 90-годдзя прыняцця Рыжскага дагавора 1921 г. Матэрыялы з гісторыі польска-беларускіх узаемаадносін у ХХ ст. : зб. навуков. прац. – Мн.: ТАА “КОВЧЕГ”, 2011. – С. 241–255.
6. Archiwum aktów powych. – Sygn 662 A.
7. Документы и материалы по истории советско-польских отношений (ДМИСПО) : в 14 т. – М.: Изд-во Наука, 1965. – Т. 3. – 607 с.
8. ДМИСПО : в 14 т. – М.: Изд-во Наука, 1963. – Т. 1. – 724 с.
9. Лазько, Р. Літоўска-беларуская “буферная” рэспубліка на польска-савецкіх перагаворах вясной 1919 г. / Р. Лазько // Новая и новейшая история Европы и США : исследования, проблемы, поиски : сб. науч. статей. - Минск: БГПУ, 2007. – С. 170–184.
10. Польско-советская война 1919–1920. (Ранее не опубликованные документы и материалы : в 2 ч. – М.: Институт славяновед. и балканистики. РАН, 1994. – Ч. 2. – 212 с.
11. Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 2. – С. 24–36.
12. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений (Полн. собр. соч.) : в 55 т. / В. И. Ленин. – М.: Издат. полит. литерат, 1981. – Т. 51. – 573 с.
13. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн. – М.: РОССПЭН, 2004. – 960 с.
14. Ленин, В. И. Полн. собр. соч. : в 55 т. / В. И. Ленин. – М.: Издат. полит. литерат, 1978. – Т. 43. – 561 с.
15. Ленин, В. И. Полн. собр. соч. : в 55 т. / В. И. Ленин. – М.: Издат. полит. литерат, 1979. – Т. 44. – 725 с.
16. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 4п. – Воп. 1. – Спр. 338.
17. Занальны дзяржаўны архіў у г. Мазыры. – Ф. 79. – Воп. 1. – Спр. 17.
18. Документы внешней политики СССР : в 24 т. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1959. – Т. 3. – 723 с.
19. Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 4. – С. 14–26.

20. Dąbski J. Pokój ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem, listy. – Warszawa, 1931. – 244 s.
21. Знешняя палітыка Беларусі: зб. дак. і матэрыялаў : у 4 т. – Мн.: БелНДІДАС, 1997. – Т. 1. – 398 с.
22. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 5. – Оп. 1. – Д. 2001.
23. Владимир Ильич Ленин. Известные документы. 1891–1922. – М.: Росспэн, 1999. – 671 с.
24. НАРБ. – Ф. 60 п. – Воп 3. – Спр. 458.
25. НАРБ. – Ф. 4 п. – Воп. 1. – Спр. 112.
26. Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.): зб. дак. і матэрыялаў : у 4 т. / склад. А. Ф. Вялікі [і інш.]; рэдкал.: С. М. Мартынаў [і інш.]. – Мн.: Юніпак, 2008. – Т. 1. – 539 с.
27. Ленин В. И. Полн. собр. соч. : в 55 т. – М.: Издат. полит. литерат, 1978. – Т. 41. – 695 с.
28. НАРБ. – Ф. 4 п. – Воп. 1. – Спр. 109.
29. НАРБ. – Ф. 8. – Воп. 1. – Спр. 1.

УДК 94:327((47+57)+438)"1921":94:341:614.3

Е. Н. Дубровка

Гомельский государственный университет
имени Франциска Скорины

РИЖСКАЯ ГРАНИЦА 1921 ГОДА: ОТ «САНИТАРНОГО КОРДОНА» К «САНИТАРНОЙ ЗОНЕ»

В статье охарактеризованы усилия, предпринятые Варшавской конференцией по вопросам здравоохранения 1922 года для улучшения эпидемиологической ситуации в регионе рижской границы 1921 года. Показано, что решение гуманитарных проблем оказалось тесно связано с экономическими интересами европейских государств и существовавшими политическими противоречиями.

В начале 1920-х годов регион Центрально-Восточной Европы представлял из себя, по сути, зону гуманитарной катастрофы, источниками которой были непрерывные военные конфликты, массовые перемещения населения, экономический кризис, эпидемии. С заключением мирного договора в Риге в марте 1921 года формально период масштабных военных действий закончился. При том что и польская, и советская стороны после заключения мира не всегда воздерживались от агрессивных действий в отношении друг друга [1, с. 19–21], всё же на первый план вышли проблемы послевоенного урегулирования. Одной из важнейших в регионе стала проблема репатриации беженцев, военнопленных, интернированных, эмигрантов и прочих подлежащих ей лиц. Недаром Соглашение о репатриации между РСФСР и УССР, с одной стороны, и Польшей – с другой, было подписано уже 24 февраля 1921 года [2, с. 502–514]. Однако реализация этого соглашения осуществлялась с огромными сложностями, обусловленными и нехваткой финансово-материальных средств, и массовым стихийным потоком беженцев из РСФСР летом-осенью 1921 года, и нередким противодействием принимающих государств [3, с. 5–10]. Переход от политики военного коммунизма к НЭПу весной 1921 года также негативно сказался на эпидемиологической ситуации. Как отмечал в своём анализе Людвиг Райхман, один из руководителей организации здравоохранения Лиги наций, он привёл к тому, что «провинциальные медицинские учреждения должны были перейти на принцип самообеспечения. Больничные пациенты, в том числе с инфекционными заболеваниями, должны были платить за свое содержание ... и им часто отказывали в приеме,

если они не могли заплатить... Больницы закрывались, персонал увольнялся, санитарные станции приходили в упадок» [4, р. 39–41]. Скопление ослабленного от недостаточного питания населения в приграничных районах при отсутствии возможности обеспечить соблюдение элементарных санитарных норм создало благоприятную почву для стремительного распространения болезней. Опасная эпидемиологическая ситуация на советско-польском пограничье, откуда массы населения двигались в западном направлении, вызвала озабоченность западноевропейских стран.

К лету 1921 года уже существовали определённые механизмы международного сотрудничества в сфере здравоохранения: Международное бюро общественной гигиены, Лига обществ Красного Креста. Обратила внимание на проблемы здравоохранения и Парижская мирная конференция: в разрабатываемом Уставе Лиги наций появились 23–25 статьи [5]. Однако процесс становления и вступления в действие механизмов финансирования Организации здравоохранения Лиги наций затянулся.

Одним из первых государств, обратившихся к названным международным структурам после Первой мировой войны, стала Польша. Ещё летом 1919 года министр здравоохранения Польши д-р Томаш Янишевский обратился к Лиге обществ Красного Креста за помощью в борьбе с эпидемией тифа. Он предложил ей взять «на себя управление двумя линиями санитарного кордона, перманентной и мобильной, на восточной границе Польши», для чего должны были быть созданы 12 карантинных станций, налажены поставки необходимого оборудования из армии США, проезд персонала. Однако после обсуждения этого запроса представителями Лиги, Международного бюро, Министерства здравоохранения Великобритании и межсоюзнической санитарной комиссии было решено, что «очевидно в задачи Лиги не входит создание санитарного кордона». В Польшу была направлена комиссия экспертов, где её сопровождал упоминавшийся выше уроженец Варшавы д-р Л. Райхман. Был опубликован доклад, который описывал катастрофическую ситуацию из-за нарушения нормальных условий жизни, включая «массовую миграцию голодных и грязных жертв последствий войны» [4, р. 16]. Весной 1920 года по инициативе Совета Лиги наций была сформирована Эпидемиологический комитет, который по словам Л. Райхмана, изначально исходил из того, что в Восточной Европе на пограничной полосе, образующей мост между двумя странами (Польша и РСФСР – Е. Д.), должна быть создана постоянная система санитарной защиты [6, р. 332]. В апреле 1920 года в Лондоне прошла Международная конференция по вопросам здравоохранения. Присутствовали там и польские представители, в том числе и Л. Райхман, для обсуждения вопроса о тифе в Польше. Был рекомендован ряд мер по борьбе с дальнейшим распространением тифа в Польше. В частности, было решено создать сеть карантинных станций для дезинфекции и наблюдения; многочисленные больницы, стационарные и мобильные; объекты для очистки и уничтожения вшей; поставить продовольствие, топливо и транспорт; организовать эффективное руководство и контроль. Однако Совет Лиги наций, ссылаясь на нехватку финансовых средств, призвал для выполнения этих рекомендаций использовать добровольные пожертвования. Поступления эти были гораздо ниже запросов: при призыве пожертвовать £ 2 000 000 представленный отчёт показал, что «самый большой взнос составил £ 50 000 от Великобритании, а самый маленький – от восточноевропейской страны – £ 27!... Ни Франция, ни Италия, ни Соединенные Штаты пока не внесли никакого вклада» [4, р.19–20, 22].

С конца лета – начала осени 1921 года в докладах Эпидемиологического комитета Совета Лиги наций стали всё чаще звучать предупреждения об эпидемии холеры в РСФСР. 6 октября 1921 года Ассамблея и Совет Лиги наций совместно направили письмо-обращение ко всем правительствам государств-членов, указав: «К ужасам тифа добавлена опасность холеры. Российский голод движет через польскую границу тысячи беженцев, многие из которых переносят инфекцию» [4, р. 31]. Осенью 1921 года представителям Эпидемиологического комитета удалось наладить связи с Наркомом здравоохранения РСФСР: его члены – Л. Райхман и Норман Уайт – провели 6 дней в Москве, общались с наркомом Н. А. Семашко. В январе

1922 года Л. Райхман выступил на очередной сессии Совета Лиги наций, обратив внимание на ужасающее положение в сфере здравоохранения в РСФСР, на роль беженцев в переносе инфекционных заболеваний [4, р. 36]. После распространения доклада о состоянии здравоохранения в Восточной Европе среди всех государств-членов Лиги польское правительство обратилось к Председателю Совета Лиги с просьбой о немедленном созыве конференции для рассмотрения ситуации и мер, которые должны быть приняты для предотвращения дальнейшего распространения болезней. При технической поддержке Лиги польское правительство организовало соответствующую конференцию в Варшаве 20–28 марта 1922 года, куда приехали специалисты в сфере здравоохранения из 27 европейских стран, в том числе были представлены РСФСР, УССР, Германия [7, р. 3].

В ходе Варшавской конференции была организована международная инспекция на польской стороне рижской границы, посещение карантинной станции (Барановичи) и инфекционных больниц в Волковыске, Вильно, визиты в Сморгонь, Белосток. Как отмечал представитель Великобритании, «инспекционная поездка показала нам, что существующая санитарная оборона между Россией и Польшей не смогла предотвратить распространение эпидемических заболеваний, преобладающих в России, на запад. Тиф и рецидивирующая лихорадка присутствовали в каждом городе и деревне, которые мы посетили в Польше, и во многих случаях мы убедились, что беженцы или репатрианты из России были источником инфекции и агентами распространения». Большие массы населения незаконно пересекали границу, минуя санитарные станции. «Беженцы, проходящие большими группами через дезинфекционные станции в России, не получают удовлетворительной дезинфекции, главным образом из-за отсутствия адекватных средств и сырья, таких как древесина, сера, мыло и одежда. Из-за нехватки дров (в стране лесов!) водяные котлы на некоторых станциях не использовались в течение месяцев». При этом он признавал, что специалисты на местах делают всё возможное: «Мероприятия на польской карантинной станции Барановичи выполнены хорошо и тщательно, но условия в некоторых больницах, которые мы осмотрели в польских городах и деревнях, оставляли желать лучшего. Тем не менее я считаю, что польские власти сделали все, что было возможно с имеющимися средствами и материалами, и что они вполне заслуживают дальнейшей финансовой и другой материальной помощи» [8, р. 155–156].

Участники конференции, не получив позволения обследовать территории на советской стороне рижской границы, были ознакомлены с докладами членов Эпидемиологического комитета о ситуации там – в Минске, Смоленске, Витебске, Орше и других приграничных пунктах. Передавая свои впечатления от услышанного, делегат Великобритании докладывал Кабинету, что «ситуация гораздо серьезнее, чем свидетельствует имеющаяся статистика» [8, р. 155].

Участниками конференции по итогам её работы был принят ряд резолюций. В частности, отмечалось, что «распространение холеры в Украине, а также массовая миграция на северо-запад населения из этих и других голодающих районов в совокупности представляют непосредственную опасность для остальной Европы». Участники конференции, осознавая, что придётся убеждать правительства своих стран в необходимости предпринимать совместные усилия и нести финансовые затраты для улучшения эпидемиологической ситуации подчёркивали, что текущее положение «будет препятствовать экономическому восстановлению, будет препятствовать торговле» [7, р. 6]. Это должно было звучать убедительно в канун международной конференции в Генуе.

По итогам работы Варшавской конференции её участники признали, что «чисто оборонительная политика не могла обеспечить достаточных гарантий, и что с эпидемиями следует бороться в районах их источников». Поэтому наряду с рекомендованными дополнительными противоэпидемиологическими мероприятиями в «приграничной полосе России, Беларуси и Украины и граничащих с ними на западе стран» конференция предложила комбинированный план, включавший также меры по укреплению медицинских организаций во внутренних районах России и Украины, а также общее «укрепление службы

общественного здравоохранения в России и Украине». Следует подчеркнуть, что конференция считала «нецелесообразным разрабатывать план действий, охватывающий всю Россию и Украину. Это потребовало бы гигантских средств... Поэтому Конференция решила, что наступательная часть программы должна быть ограничена железными дорогами и водными путями, а также отдельным районом внутри России, имеющим жизненно важное значение для экономической жизни России и Украины». Предварительно был выбран Донецкий бассейн [7, р. 7, 12–13]. Также участники конференции предложили схему распределения расходов на проведение рекомендованных мероприятий. Она предполагала участие в них государств-членов Лиги и внесение доли государствами, не входящими в Лигу; при этом взносы принимались деньгами и «продуктами, персоналом». Распределение средств должен был контролировать Эпидемиологический комитет. При этом представители РСФСР и УССР предложили создание отдельной международной комиссии, так как их страны не входили в Лигу наций, и воздержались от голосования по указанным пунктам [7, р. 9].

Резюмируя работу конференции, доктор Л. Райхман подчеркнул, что она расширила значение понятия «санитарная оборона», включив в него не только меры по защите восточных границ Польши от эпидемии из России, но и мероприятия «в жизненно важных областях российской территории». В связи с этим было одобрено предложение отказаться от бессмысленного выражения «санитарный кордон», «потому что невозможно установить жесткую линию вдоль сотен километров границы», и использовать в дальнейшем выражение «санитарная зона» [7, р. 12]. Расширение «санитарной зоны» вглубь советской территории имело и политическое значение. Как метко отмечено в меморандуме министерства здравоохранения Великобритании, посвящённом анализу плана, предложенного на Варшавской конференции, такое решение было разумным с политической точки зрения, так как «действия на территории России помогут отвергнуть нынешние упреки российского правительства в том, что работа Эпидемиологического комитета – лишь составная часть блокады России» [9, р. 227].

Варшавская конференция 1922 года действительно представляла собой значительный шаг в сторону активизации совместных усилий специалистов разных стран в сфере здравоохранения по борьбе с эпидемиями, осознания неэффективности исключительно оборонительной тактики создания санитарных барьеров на границах государств. Одновременно конференция показала, что решение гуманитарных проблем тесно переплетено с экономическими интересами и политическими противоречиями между государствами. Переход к концепции «санитарной зоны» в регионе рижской границы весной 1922 года был декларирован в благоприятных для этого обстоятельствах подготовки к международной конференции в Генуе, которая задумывалась как попытка вновь включить регион бывшей Российской империи в международные экономические связи и тем самым поспособствовать восстановлению экономики Европы.

Источники и литература

1. Мезга, Н. Н. Советско-польские отношения 1921–1926 годов: новый этап противостояния / Н. Н. Мезга. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины; 2019. – 229 с.
2. Документы и материалы по истории советско-польских отношений : в 12 т. / редкол.: И. А. Хренов (отв. ред.) [и др.]. – М., 1965. – Т. 3. – 608 с.
3. Бабков, А. М. Реэвакуация Витебским Губэваком беженцев Первой мировой войны во второй половине 1921 г. / А. М. Бабков // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2017. – № 4. – С. 5–10.
4. Howard-Jones, N. International Public Health between the Two World Wars. The Organizational Problems / N. Howard-Jones. – Geneva : WHO, 1978. – 92 p.
5. The Covenant of the League of Nations [Electronic resource]. – Mode of access : https://avalon.law.yale.edu/20th_century/leagcov.aspl. – Date of access : 07. 02. 2021.

6. Report to the Third Assembly of the League on the Work of the Council and on the Measures taken to execute the Decisions of the Assembly 3. 07. 1922 [Electronic resource]. – Mode of access : <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/D7731948>. – Date of access : 07. 02. 2021.

7. European health conference held at Warsaw from March 20th to 28th, 1922 / Printed for the League of nations. – Lausanne : Imprimeries réunies, 1922. – 41 p.

8. The international health conference held at Warsaw from 20th to 28th March, 1922. Report by the official delegate representing Great Britain Lt-Col. S.P. James, Medical Officer, Ministry of Health, to which is annexed the text of the resolutions passed by the Conference in plenary session. 3 April 1922 // List of CP Papers Nos. 3901 - 4000 Inclusive. – P.147–168. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-136.pdf>. – Date of access : 07.02.2021.

9. Memorandum on the recommendations of the Warsaw European health conference (Prepared in the Ministry of Health) 14th June 1922 // List of CP Papers Nos. 4001–4100 Inclusive. – P. 224–234. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-137.pdf>. – Date of access : 07. 02. 2021.

УДК 947.6

А. П. Сальков

Белорусский государственный университет

ВИЛЕНСКИЙ КОНФЛИКТ В СОВЕТСКО-ПОЛЬСКИХ ПРОТИВОРЕЧИЯХ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ 1920-Х ГОДОВ

Анализируется место Виленского конфликта в Прибалтийском узле противоречий и советско-польских отношениях. Исследуются принципы и способы территориального передела в данном регионе, экспансионистские планы и действия Польши, Германии, СССР, Литвы в первой половине 1920-х гг.

Версальское урегулирование утвердило территориальное размежевание в Центрально-Восточной Европе, которое сохранялось вплоть до начала нового передела в середине 1930-х гг. Однако национально-территориальные конфликты в Прибалтийском регионе (Восточная Пруссия, Мемельская область, Белосточчина) втягивали в конфликтную орбиту противоречий соседние государства. Их существенным фактором был затяжной Виленский конфликт. Еще в июне – июле 1919 г., когда германские оккупационные части покинули Августов, Сувалки и Сейны, их заняли польские войска. Определить польско-литовскую демаркационную линию было весьма затруднительно [1]. После долгих споров в рабочих органах Парижской мирной конференции эта линия по предложению недавнего Верховного главнокомандующего союзными войсками во Франции маршала Фердинанда Фоша была установлена. Она пролегла в 12 км севернее железной дороги Гродно – Вильно – Двинск [2, s. 455–457].

Стали складываться контуры масштабного узла противоречий. С одной стороны, в него были вовлечены страны, считавшие себя жертвами польской экспансии: Германия (уступившая в 1918 г. Западную Пруссию, Познань, Верхнюю Силезию и Мемель с побережьем Немана), Литва (потерявшая в 1920 г. Вильнюсский край), Советская Россия и Советская Беларусь (лишившиеся по Рижскому договору 1921 г. одна геополитического коридора для экспорта мировой революции, другая – своих исконных западно-белорусских земель). С другой стороны, это была сама Польша с амбициями регионального «гегемона». Объединившим взаимные претензии событием стал именно Виленский конфликт.

Этноконфессиональная картина Виленской губернии (по российской переписи 1897 г.) была сложной и противоречивой. Национальный состав населения (по признаку

родного языка из общей численности в 1589,4 тыс. человек) включал: белорусов – 56,1 %, литовцев – 17,6 %, евреев – 12,7 %, поляков – 8,2 %, русских – 5 %. В конфессиональной структуре католики составляли 58,8 %, православные – 27,7 %. Показатели городского и сельского населения еще более усложняли ситуацию. В Вильно (153,7 тыс. человек) проживало 40,2 % евреев, 31 % поляков, 20,1 % русских, 4,2 % белорусов и лишь 2 % литовцев. Сельское население губернии было всюду смешанным. В социальном разрезе потомственные дворяне в большинстве были поляками (51,6 % от их общей численности) и белорусами (32,5 %), крестьяне – белорусами (68,8 %) и литовцами (22,6 %) [3, с. 68–79].

В современной литовской историографии выдвинуто весьма своеобразное объяснение картины национальной статистики края. В соответствии с ним, полонизация через костел была для литовцев даже опаснее, чем русификация. В данных условиях они были во второй половине XIX в. не столько ополячены, сколько белорусифицированы, чему способствовало наличие белорусского языка в качестве народного, одинаково близкого и польскому, и русскому, а потому удобного. При этом «крестьянин-литовец незаметно выучивал» язык соседей, якобы, не осознавая, что с изменением языка меняется и национальность. Поэтому «в Вильнюсской губернии литовцы быстро белорусифицировались» [4, с. 166–168].

Ковенская Литва была создана в феврале 1918 г. Литовской Тарибой на отрезанной от Балтики территории семи поватов Ковенской и северных частей нескольких поватов Виленской губерний. В декабре 1918 г. на территории Виленского края, включавшего Вильно, Виленско-Трокский и Свенцянский уезды, было провозглашено второе литовское государство – Литовская советская республика. Вместе с Социалистической советской республикой Белоруссия она образовала Литовско-Белорусскую ССР (Литбел), существовавшую в феврале – сентябре 1919 г. Ковенская Литва неоднократно предъявляла претензии к соседям. Официально их сформулировал министр иностранных дел (с ноября 1918 по июнь 1920 г.) Аугустинас Волдемарас, направив 24 марта 1919 г. развернутую ноту на Парижскую мирную конференцию. В ней Литва требовала земли Виленской, Ковенской, Гродненской и Сувалкской губерний, а также части Курляндской губернии и Восточной Пруссии [5, с. 87].

В апреле 1919 г. Польша в первый раз захватила Виленский край у Литовско-Белорусской ССР. Верховный совет Антанты установил 18 июня и 27 июля временную литовско-польскую границу. Однако в июле 1920 г. в ходе советско-польской войны Красная Армия заняла край. Мирный договор РСФСР с Литвой от 12 июля 1920 г. признал «суверенной» литовской территорией северо-западные белорусские земли с городами Гродно, Вильно, Лида, Щучин, Браслав, Поставы, а также Сувалки [6, с. 30–31]. Тем самым центральная советская дипломатия во второй раз после Брестского мира 3 марта 1918 г. по своему усмотрению разделила территорию Беларуси. В августе 1920 г. началась передача этих земель Литве. Ее права на край в июле были подтверждены и Польшей на конференции союзников в Спа (Бельгия). Однако советско-литовский договор не успел вступить в силу. 7 октября 1920 г. в Сувалках был заключен польско-литовский договор, ставший во время советско-польских переговоров в Риге дипломатическим прикрытием намерений Польши захватить Виленщину.

По тайному приказу Начальника государства Польского (с ноября 1918 по декабрь 1922 г.) Юзефа Пилсудского, но внешне «самочинно» его друг, командующий польской оперативной группой «Бенякони» (ее основу составила 1-ая Литовско-белорусская дивизия), уроженец Ошмянского повета генерал Люциан Желиговский поднял 8 октября 1920 г. «бунт» против передачи Виленского края Литве. Дивизия, сформированная в Гродненской, Ломжинской и Сувалкской губерниях из добровольцев поляков и белорусов-католиков, 9 октября во второй раз захватила Вильно и край. Установление советско-литовской границы с передачей Литве белорусских земель остановилось. 12 октября Желиговский оповестил о создании Срединной (Восточной) Литвы – марионеточного, но формально независимого квази-государства [7, с. 21–22; примеч. 3–4, с. 389]. Она была образована на территории Виленщины и Гродненщины из ряда гмин Ошмянского, Свенцянского, Трокского,

Виленского, Браславского и Лидского поветов и занимала около 10 тыс. кв. км с 530 тыс. жителей, 40 % которых составляли белорусы.

Окончательно вопрос политической принадлежности Срединной Литвы должен был решить ее сейм и плебисцит. Дискуссии о Виленщине были перенесены в Лигу наций, которая приняла решение о проведении в крае плебисцита, но Литва, поддержанная РСФСР, отклонила его. Другая часть захваченных Польшей западно-белорусских земель – Двинский коридор из четырех виленских поветов, узкой полосой отделил Россию от Литвы [7, с. 46, 62; примеч. 7, с. 390]. Секретный договор с Литвой, «принимая во внимание извечную дружбу белорусского и литовского народов, общность их интересов» 11 ноября 1920 г. заключило и правительство БНР, обязавшись обеспечить на предполагавшемся референдуме голосование белорусов Срединной Литвы в пользу ее присоединения к Литве. Пограничный вопрос было решено не поднимать «пока не будут очищены наши территории от оккупантов», а Литва обещала автономию белорусским этническим территориям [8, с. 953–954, с. 956].

В 1921 г. проходили польско-литовские переговоры в Брюсселе и Женеве о мирном решении Виленского конфликта. В Лигу наций 20 мая был представлен проект посредничавшего на этих переговорах министра иностранных дел Бельгии Поля Гиманса, предусматривающий устройство Литвы из двух автономных кантонов – Вильнюсского и Каунасского, а также вступление Литвы в унию с Польшей, причем последней предоставлялось право свободного транзита по Неману и через Клайпедский порт. Однако литовские поправки сорвали переговоры [9, с. 331, 338–339, 486, 794–795]. Решением Вильнюсского сейма 20 февраля 1922 г. Срединная Литва была присоединена к Польше. Конференция послов Великобритании, Франции, Италии и Японии 15 марта 1923 г. определила польско-литовскую границу, оставив Виленщину за Польшей, чего Москва и Каунас не признали [10, с. 241–242, 613]. Виленский конфликт перешел в разряд нерешенных.

Интересную картину являли зоны ответственности коммунистических организаций, что зачастую отражало не сформулированные на государственном уровне желания. Так, Загранбюро КП Литвы (находилось в Москве и выражало позицию Коминтерна) осенью 1920 г. решило, что на всей территории, не вошедшей в состав Литвы в границах договора от 12 июля 1920 г., будет работать КП Беларуси. В августе 1922 г. по договоренности, одобренной Коминтерном, Вильнюсская областная парторганизация передавалась компартией Литвы в ведение Коммунистической рабочей партии Польши, после чего «Вильно и Виленщина были включены без всяких оговорок в состав Западной Белоруссии». Созданная в октябре 1923 г. КП Западной Беларуси, как часть Компартии Польши, выдвинула присоединение Виленского края к БССР как «боевой политической лозунг». Это вызывало ряд протестов литовского коммунистического руководства, считавшего, что «вопрос о том, куда присоединиться Виленщине после пролетарской революции, будет легко разрешен на другой день после революции» [7, с. 36, 109–110, 114–115, 390].

Характерно, что все государства региона пытались получить или расширить за счет соседей свой выход на Балтийское побережье. По советско-латвийскому договору от 11 августа 1920 г. Латвии были переданы три повета, частично населенные белорусами – Двинский, Режицкий и Люцинский. РСФСР же получила возможность вести широкую торговлю через латышские порты Либаву и Виндаву [6, с. 102]. В мае – июне 1921 г. были урегулированы литовско-латвийские пограничные споры. Латвия отказалась в пользу Литвы от двух городков – Мажейкай и Паланги (200 кв. км). С приобретением последней Литва наконец получала желанный выход к морю. Она, в свою очередь, отдала Латвии кусок территории бывшей Курляндской губернии – часть Илукстского уезда (299 кв. км) около Двинска (Даугавпилса) с преобладающим белорусским населением (75 тыс. чел.). Однако Паланга была лишь курортом, и взоры Каунаса обратились на Мемель [11, с. 32–33].

Мемель, на протяжении почти 700 лет входивший в состав Восточной Пруссии, в 1920–1923 гг. находился под управлением уполномоченного Антанты, а фактически под опекой Франции. Желание сделать из Литвы более надежного партнера позволяло разыграть

мемельскую карту. Франция выдвинула формулу, по которой Польша отказывалась от претензий на Мемель, а Литва получала его в обмен на Вильно. После присоединения Срединной Литвы к Польше в Ковенской Литве вспомнили об этой формуле. Чтобы доказать нежизнеспособность Мемельского края без поддержки Литвы, последняя объявила ему экономическую блокаду, развернула пропаганду своих прав на край, инспирировала там 15 января 1923 г. «восстание» против французской опеки [11, с. 35–36]. В результате Литва в феврале 1923 г. осуществила присоединение края (площадь 2,5 тыс. км кв.), получив незамерзающий морской порт и экономический выход на Балтику.

Поскольку решение мемельского вопроса затрагивало интересы РСФСР и БССР, Москва неоднократно выступала против своего устранения от переговоров о судьбе Мемеля – в феврале, марте, декабре 1923 г. [10, с. 112, 205, 222–223, 311, 529–530, 608]. По Парижской конвенции от 8 мая 1924 г. Клайпеда (Мемель) стала автономной областью Литвы с литовским гражданством и немецким языком, как государственным. Национальный состав области (по переписи 1925 г.), при общей численности населения в 136,4 тыс. человек, включал: немцев – 43,5 %, «мемельцев» – 28,2 % (люди, которые боялись заявить себя немцами, но не хотели называться литовцами; были все основания считать эту группу немецкой), литовцев – 27,6 % [12, л. 143, 181, 184]. В 1925 г., в период подготовки Локарнской конференции, возник второй «мемельский вариант» – взамен Данцига предоставить Польше выход к морю через Мемель, создав узкий коридор к нему, а Литву удовлетворить Виленской областью. Однако Лондон счел проект преждевременным.

В середине 1920-х гг. сложилась германо-литовско-советской политическая конфигурация, объективно направленная против Польши. Об этом свидетельствовал ряд фактов: предложения германского посла в СССР (с ноября 1922 по сентябрь 1928 г.) Ульрих Брокдорфа-Ранцау в декабре 1924 г. о координации действий с целью «оттеснения Польши в ее этнические границы»; резкая негативная реакция политбюро ЦК РКП(б) в апреле 1925 г. по поводу военного совещания в Риге пяти стран; польские предложения Москве летом 1925 г. «поделить балтийские государства на две сферы влияния между СССР и Польшей», о чем советская сторона немедленно проинформировала Литву; попытки последней в ноябре 1925 г. обеспечить себе, даже путем секретного соглашения, поддержку СССР в Виленском конфликте; советско-литовский договор о ненападении от 28 сентября 1926 г. и обоюдное непризнание аннексии Польшей Вильнюсской области [13, с. 57, 76–77, 94–95]. Все эти события определили сложный генезис советско-польских противоречий, осложненных Виленским конфликтом.

Источники и литература

1. Brakas, M. *Mažosios Lietuvos politinė ir diplomatinė istorija* / Ma. Brakas. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. – 287 p.
2. *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. : Dokumenty i materiały : w 3 t. / Remigiusz Bierzanek, Józef Kukułka (ed.). – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1965–1968. – Т. 2: Dokumenty dotyczące spraw Górnego Śląska, Śląska Cieszyńskiego, Galicji Wschodniej oraz stosunków polsko-radzieckich i polsko-litewskich, 1967. – 480 s.*
3. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года : в 89 т. / под ред. Н. А. Тройницкаго. – СПб: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутреннихъ дѣлъ, 1897–1905. – Т. 4: Виленская губернія, 1901. – 179 с.*
4. *Зинкявичюс, З. Восточная Литва в прошлом и настоящем (на рус. яз.) / З. Зинкявичюс. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996. – 387 с.*
5. *Ладысеў, У. Ф. Паміж Усходам і Захадам. Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.). / У. Ф. Ладысеў, П. І. Брыгадзін // – Мінск: БДУ, 2003. – 307 с.*

6. Документы внешней политики СССР (ДВП) : в 22 т. – М.: Политиздат, 1959 – Т. 3 – 702 с.
7. Революционное движение в Вильнюсском крае, 1920–1940. Документы и материалы / (сост.) В. Канцявичюс. – Вильнюс: Минтис, 1978. – 447 с.
8. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі : у 2 т. – Вільня; Нью-Ёрк; Менск; Прага: Беларускі інстытут навукі і мастацтва: Таварыства беларускага пісьменства: Наша ніва. 1998. – Т. 1, кн. 2. – 1721 с.
9. ДВП СССР : в 22 т. – М.: Политиздат, 1960 – Т. 4 – 836 с.
10. ДВП СССР) : в 22 т. – М.: Политиздат, 1962. – Т. 6 – 672 с.
11. Казлоў Л. Р. Беларусь на сямі рубяжах / Л. Р. Казлоў, А. К. Цітоў. – Мінск: Беларусь, 1993. – 71 с.
12. Архив внешней политики Российской Федерации. – Ф. 0431/П. – Оп. 2. – П. 9. – Д. 39.
13. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939 / Г. Адибеков (ред. кол.). – М.: РОССПЭН, 2001. – 400 с.

УДК 94(476):314.151-054.73"1921-1922"

А. М. Бабков

Гомельский государственный
университет имени Франциска Скорины

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЛАВЭВАКЗАПА В БЕЛАРУСИ ПО ВЫПОЛНЕНИЮ РИЖСКОГО ДОГОВОРА О РЕЭВАКУАЦИИ БЕЖЕНЦЕВ (КОНЕЦ 1921 – 1922 ГОД)

Реконструирована структура эвакуационных органов на территории Беларуси, показана реорганизация их в базисные и линейные пункты. Анализируется деятельность Главэвакзапа и его местных органов по реэвакуации беженцев Первой мировой войны в Польшу и Прибалтийские государства на завершающем этапе.

Реэвакуация и репатриация населения между РСФСР, УССР и Польшей осуществлялась на основе «Соглашения о репатриации», подписанного странами 24 февраля 1921 г. и дополненного Рижским мирным договором. Тогда еще не существовало общепринятого международного определения понятия «беженец». При заключении договоров об обмене пленными и беженцами страны сами определяли, кого нужно считать беженцем или пленным и на основании каких критериев. По советско-польскому «Соглашению о репатриации» под понятие «беженец» попадали лица, проживавшие до мировой и польско-советской войн на территории одной из договаривающихся стран и по военным обстоятельствам оказавшихся на территории другой. В эту группу входили и пленные [1, с. 502–503].

После освобождения Беларуси возобновилась деятельность управления Главноуполномоченного Центрэвака РСФСР в Западной области по эвакуации населения (Главэвакзап) во главе с Л. И. Розенгаузом. Главэвакзап являлся исполнительно-распорядительным органом Центрального управления по эвакуации населения (Центрэвак) РСФСР на территории Беларуси. Под его руководством были восстановлены губернские и уездные управления по эвакуации населения (губ- и уездэваки).

С установлением Рижского мира через Беларусь к западной границе устремилась основная масса беженцев и пленных Первой мировой и польско-советской войн, другие категории мигрантов, которые направлялись из Советской России и Украины в Западную Беларусь, Польшу и Прибалтийские республики.

На Главэвакзап и его местные органы легла основная тяжесть по их обслуживанию и отправке за границу. Самое массовое движение беженцев через Беларусь наблюдалось в 1921 г. По сведениям Главэвакзапа, в 1921 г. на пограничном пункте Негорелое Польше было передано 308113 беженцев Первой мировой войны и 2263 пленных легионеров, а из Польши возвратилось в Советскую страну 49331 пленный красноармеец и 3103 беженцев. Беженцы прибалтийских государств возвращались домой через второй крупный пограничный пункт Себеж. В 1921 г. на нем было передано Литве 54882 беженца и 1001 литовских демобилизованных красноармейцев, а Латвии – 44155 беженцев и 11714 латвийских демобилизованных красноармейцев. Одновременно из этих стран через Себеж возвратилось на родину 1441 военнопленных мировой войны, 1874 интернированных красноармейцев и 288 беженцев [2, л. 7].

После возвращения основной массы беженцев из Советской России и Украины в Польшу, Литву и Латвию в конце 1921 г. наметилась тенденция к уменьшению численности перемещавшихся через Беларусь беженцев и пленных. В холодное время года и раньше наблюдалось снижение интенсивности движения беженцев. Теперь добавился еще и финансово-экономический кризис в Советской России. Почти остановилась работа железнодорожного транспорта. В сложившихся условиях уменьшились государственные расходы на содержание эвакуационных органов, в т. ч. и беженцев.

Перед Центрэваком и его областными и губернскими органами встала стратегическая задача по оптимизации своей деятельности, укрупнению эвакуационных управлений, сокращению их штатов. 20 октября 1921 г. Л. И. Розенгауз сообщил в Центрэвак, что в Западной области на колесах, то есть в эшелонах находилось свыше 17 тыс. беженцев, а в беженских бараках – свыше 16 тыс. человек. При проверке беженских эшелонов очень часто обнаруживали в них «мнимых беженцев», т. е. частных лиц, которые просто выезжали из пораженных засухой губерний России [3, л. 14].

С целью централизации эвакуационной работы на территории всей Советской страны Центрэвак разработал план создания эвакуационных баз. На основе приказа НКВД РСФСР по Центрэваку от 20 декабря 1921 г. началась реорганизация губернских и уездных эвакуов в базисные и линейные пункты, причем одновременно на территории РСФСР, УССР и БССР.

Планируемое Центрэваком закрытие ряда эвакуационных пунктов в Западной полосе вызвало опасения в управлении Главэвакзапа в его дальнейшей эффективной работе по выполнению своих эвакуационных задач. 15 декабря 1921 г. в секретном докладе в Центрэвак РСФСР Л. И. Розенгауз предостерег его руководство об «опасности такого шага, который может привести к тяжелым последствиям в эвакуационной работе в западной приграничной зоне». Он призвал Центр не переоценивать временное сокращение беженской волны со стороны Украины в зимний период, за которой последует новый приток беженцев весной 1922 г. Однако по настоянию Центрэвака начальник Главэвакзапа согласился на свертывание деятельности таких пограничных с Украиной пунктов как Новозыбков, Калинковичи и Жлобин. На линии Витебск–Петроград Главэвакзап считал безболезненным ликвидировать только вспомогательный Невельской эвакуопункт, но категорически выступал за сохранение эвакуопункта в Великих Луках, являвшегося «узловым распределителем», через который проходили все контингенты в Себеж [4, л. 156].

На территории Западной полосы планом Центрэвака предусматривалось создание трех баз – в Витебске, Орше и Смоленске, что влекло за собой ликвидацию ряда эвакуационных пунктов и преобразование другой их части в линейные пункты. Подобная реорганизация эвакуационных органов на территории Беларуси вызвала несогласие со стороны Главэвакзапа, на котором лежала особая ответственность по организации и координации деятельности эвакуационных учреждений в приграничной полосе. В Главэвакзапе считали наиболее целесообразным создание эвакуационных баз в пунктах, связанных железнодорожным сообщением и имеющим «тяготение» к пограничным пропускным пунктам. Руководство областного эвакууправления настаивало на создании

эвакуационных баз в Орше, Витебске, Гомеле, Смоленске и Великих Луках. Л. И. Розенгауз выступил против присоединения к Оршанскому базисному пункту Гомельского губэвака, т. к. через Гомельский пункт проходили все контингенты из Украины, которые далее направлялись в Минск и Калинковичи. К тому же отдаленность Гомеля от Орши, плохая связь между ними в случае прикрепления Гомеля к Орше грозили парализовать работу очень важного Гомельского пункта. «Подчинение Оршанскому эвакуационному пункту Гомельского эвака крайне нежелательно по той причине, что наплыв в эти пункты контингентов, движущихся по разным направлениям, может поставить Базу в крайне затруднительное положение», – считали в Главэвакзапе [5, л. 12].

Л. И. Розенгауз выступил также против прикрепления к Витебскому базисному пункту эвакуационных учреждений, расположенных на другой транспортной линии Великие Луки – Новосокольники – Себеж. Поэтому Витебская база должна обслуживать движение беженцев с Полоцком. К тому же намечалось открытие пропускного пункта на границе с Польшей в Фариново, что вызовет приток мигрантов в Витебский район как со стороны Смоленска, так и со стороны Петрограда.

Движение гужевых беженцев, проходивших через эвакуационные пункты в Калинковичах, Бобруйске и Слуцке удобнее всего было регулировать из Гомеля, который имел прямую транспортную связь с ними. Главэвакзап разработал план ремонтных работ по подготовке баз к приему беженцев и других контингентов. Им намечалось обустройство барачных и других жилых помещений для Гомельской, Витебской и Оршанской баз вместимостью на 8 тыс. человек для каждой [6, л. 12].

6 декабря 1921 г. было созвано совещание представителей губэваков, на котором рассматривался вопрос о сокращении штатов эвакуационных учреждений. Отмечалось, что предварительное сокращение штатов уже проводится несколько месяцев. К декабрю число сотрудников во всех эваках Западной Области было доведено до 1692 человек. Сокращение составило 30 %. Совещание приняло решение довести к 1 января 1922 г. количество сотрудников эваков до 1330 человек, для которых необходимо было закрепить соответствующее количество продпайков. Планировалось удержаться в рамках этого сокращения только до апреля – мая 1922 года. Для расчета с уволенными 700 работниками Главэвакзапу потребовался кредит в сумме 350 млн рублей [7, л. 157].

Сложным оставалось медико-санитарное положение беженцев в Беларуси. С октября 1921 г. наблюдался рост эпидемических заболеваний среди прибывающих самотеком контингентов. Главными причинами роста заболеваемости беженцев являлись истощение людей от голода, а также длительное простаивание эшелонов в холодное время.

20 октября 1921 г. Л. Розенгауз сообщил в Центрэвак, что «самотечные беженцы, прибывающие из голодных мест, настолько истощены, что смертность среди заболевших небывало высока и часто достигает 25 %» [8, л. 14]. В управлении Главэвакзапа понимали, что «рост смертности был вызван истощением заболевших». Но они были бессильны как-то помочь людям из-за отсутствия продовольственных запасов и «фактически держали их на голодном пайке». Эваки не могли «ускорить отправку беженцев, потому что много эшелонов прибывало без документов, которые часто оставались в эваках отправления или в Московском эваке. К тому же проверка списков беженцев Особым отделом и визирование их Польской делегацией отнимали от 5 до 10 дней» [8, л. 14]. Л. И. Розенгауз обращал внимание Центрэвака также на саботаж в работе железнодорожных чиновников на местах, которые тормозили продвижение эшелонов с беженцами. Резко возросла заболеваемость и среди сотрудников эваков. В Минске, Борисове, Себеже она достигала 30–50 % личного состава [9, л. 157].

Важнейшим направлением в работе Главэвакзапа и его местных органов являлось обеспечение беженцев, переселенцев жилыми помещениями и бараками. К зиме 1921–1922 гг. жилищный вопрос резко обострился. При обследовании специалистами Главэвакзапа состояния барачных и жилых помещений выяснилось, что многие из них перешли в ведение местных эваков

от военного и других ведомств и в большинстве своем являлись постройками пригодными лишь для летнего размещения людей. Они долгое время не ремонтировались и начали разрушаться, и чтобы их приспособить для зимнего жилья необходимо было произвести капитальный ремонт установить и отремонтировать печи, утеплить помещения, установить зимние оконные рамы.

По распоряжению Главэвакуацзапа были начаты ремонтные работы помещений и барачков в Гомеле на 2 тыс. мест, Жлобине – на 1 тыс. мест, Витебске – на 4 тыс. мест, Борисове – на 3 тыс. мест, Полоцке и др. Однако выделенных им кредитов оказалось недостаточно и ремонт барачков был приостановлен. Вообще не приступили к ремонту барачков в Орше на 1 тыс. мест, Могилеве – на 1 тыс. мест, Минске – на 4 тыс. мест. Кроме ремонта барачков для беженцев необходимо также было произвести отопление лечебных учреждений эвакуов: изоляторов в Гомеле, Жлобине, Новозыбкове и Орше.

Для проведения всего ремонта в учреждениях Главэвакуацзапа потребовался кредит в сумме 1 млрд рублей, из которых Минскому и Гомельскому эвакуам было запланировано по 200 млн руб., Витебскому – 100 млн руб., Могилевскому – 120 млн руб., Новоборисовскому – 50 млн руб., Полоцкому – 30 млн руб., Жлобинскому и Новозыбковскому – по 20 млн руб. Причем на срочные, неотложные работы Главэвакуацзап запросил отпустить 300 млн руб. (30 %) от всей суммы. Для производства работ были привлечены строительные организации, которым было выдано 30 % наличными, т. к. с переходом к новой экономической политике отпуск материалов производился за наличный расчет [10, л. 9].

В январе 1922 г. в Орше при Главэвакуацзапе состоялось областное совещание начальников губэвакуов, на котором обсуждался главный вопрос о практических шагах по переходу в эвакуационной работе на базисную систему, вопросы обеспечения эвакуационных баз финансово-материальными ресурсами, сохранении специалистов, а также вопрос о медико-санитарных мерах снижения заболеваемости среди беженцев и местного населения [11, л. 132].

Из-за острого дефицита госбюджета Центрэвакуацзап пересмотрел свой первоначальный план организации базисных и линейных пунктов, численность которых была резко сокращена. Согласно инструкции о порядке ликвидации местных органов Центрэвакуацзапа от 5 января 1922 г., базисные и линейные пункты не входили в состав отделов управления местных исполкомов и были подчинены непосредственно НКВД РСФСР по Центрэвакуацзапу. Выполняя решения Центрэвакуацзапа РСФСР, с февраля 1922 г. на территории Беларуси создавались базисные пункты в Орше, Минске и Гомеле. В ведении Оршанского базисного пункта входили линейные пункты в Орше, Витебске, Смоленске и Вязьме. Минский базисный пункт объединял линейные пункты в Минске и Борисове, откуда беженцы направлялись на пограничный пункт в Негорелое. В состав Гомельского базисного пункта входили линейные пункты в Гомеле и Бахмаче [12, с. 314]. Из прежних структур Центрэвакуацзапа на территории Беларуси был оставлен Главэвакуацзап как областной эвакуационный орган. Все остальные пункты ликвидировались, в т. ч. в Бобруйске, Могилеве, Жлобине. 31 марта приказом НКВД РСФСР по Центрэвакуацзапу регистрационные функции ликвидированных эвакуов передавались отделам управления исполкомов, на которые возлагались обязанности по регистрации контингентов Центрэвакуацзапа и составлению на них эшелонных списков [13, л. 60].

Одной из проблем, с которой столкнулся Главэвакуацзап и его местные органы, явился систематический отказ миграционных служб Литвы и Польши принимать на границе своих беженцев, от чего особенно страдали беженцы-евреи. Для оказания им помощи 23 марта 1922 г. в Орше Главэвакуацзап в лице Главноуполномоченного Л. И. Розенгауза и его заместителя Эпштейна заключили договор с Центральным Еврейским Общественным комитетом по оказанию помощи пострадавшим от погромов (Евобщестком) в лице заместителя уполномоченного по Витебской, Смоленской и Гомельской губерниям Б. М. Заславского. В договоре обращалось внимание на то, что «в условиях участвовавших случаев возвращения с границы литовскими, латвийскими и польскими властями еврейских беженцев, которые по националистическим соображениям лишаются прав беженства», Главэвакуацзап, в ведении

которого находились эти контингенты, «взял на себя обязанность обслуживать их до устройства на прежних местах при содействии Евобщесткома или до вторичного пересмотра иностранными миссиями». Главэвакзап согласился передавать ликвидированные учреждения эвакуопунктов Евобщесткому в пригодном для использования состоянии и «оказывать широкое содействие в перевозке Евобщесткомом беженцев по железной дороге в Западной области». Со своей стороны, Евобщестком обязался «оказывать широкое содействие в оборудовании изоляторов Главэвакзапа медицинским инвентарем и обеспечить медикаментами и продовольствием 100 беженцев, проходящих лечение в изоляторах местных эвакуов (по усмотрению Главэвакзапа)» [14, л. 51].

В связи с реэвакуацией основной массы беженцев, пленных и других контингентов населения уже летом 1922 г. Центрэвак приступил к частичному сокращению своих местных органов. В этот период Главэвакзап свое основное внимание уделял работе эвакуопунктов, расположенных на главной эвакуационной линии – Александровской железной дороге (Москва – Варшава).

В связи с сокращением осенью 1922 г. штатов Гомельского и Витебского эвакуопунктов Главэвакзап прилагал все усилия, чтобы сохранить Оршанскую базу, которая «оставалась единственным пунктом для обслуживания контингентов, следовавших в Литву и Латвию, а также Минский эвакуопункт, в ведении которого находился Козыревский лагерь, где скопилась огромная масса беженцев, стремящихся пробраться за границу» [15, л. 13]. В сентябре 1922 г. в докладе на имя Центрэвака Л. И. Розенгауз считал важным также сохранить Гомельскую базу, которая являлась единственным пунктом на эвакуационной линии, идущей со стороны Украины, а также не закрывать Бахмачский пункт [15, л. 13].

Осенью Главэвакзапом была создана комиссия по ликвидации эвакуопунктов в Витебске, Гомеле, Смоленске. В октябре все базисные пункты были преобразованы в линейные, а к концу года – прекратили свою деятельность. 2 января 1923 г. при Главэвакзапе состоялось совещание, на котором было принято решение о ликвидации эвакуационных пунктов в Орше, Борисове и Себеже. Созданная им комиссия представила в управление Главэвакзапа всю отчетность и другую документацию ликвидированных эвакуопунктов. Ликвидированный Оршанский эвакуопункт передавался Наркомзему, Себежский – ГПУ, Борисовский – Карантинному пункту [16, л. 338].

По сведениям Главэвакзапа, в 1922 г. через пограничный пункт Негорелое в Польшу было отправлено 175700 беженцев, 2343 военнопленных и др. Из Польши возвратилось на родину 3076 беженцев, 5097 амнистированных и 548 военнопленных. Через погранпункт Себеж в Латвию было отправлено 10962 беженцев, в Литву – 11497 беженцев. Всего в Литву и Латвию через Себеж прошло 39524 человек, а возвратилось домой 5061 человек [17, л.12].

Источники и литература

1. Документы и материалы по истории советско-польских отношений: в 14 т. М. : Наука, 1965. – Т. 3. – 431 с.
2. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 898.
3. НАРБ – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 430.
4. НАРБ – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 447.
5. НАРБ – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 430.
6. НАРБ – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 430.
7. НАРБ – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 447.
8. НАРБ – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 430.
9. НАРБ – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 447.
10. НАРБ – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 430.
11. НАРБ – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 97.

12. Щеров, А. П. Миграционная политика России в 1914–1922 гг. / А. П. Щеров. – Смоленск: изд. СГПУ, 2000. – 316 с.
13. НАРБ – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 772.
14. Государственный архив Гомельской области (ГАГО). – Ф. 1375. – Оп. 1. – Д. 18.
15. НАРБ – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 890.
16. НАРБ – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 780.
17. НАРБ – Ф. 39. – Оп. 1. – Д. 643.

УДК [94(476) + 327(438:47+57)(091)]”1921/1924”

В. М. Бароўская
ДНУ “Інстытут гісторыі НАН Беларусі”

ПРАБЛЕМА ВЫКАНАННЯ РЫЖСКАГА МІРНАГА ДАГАВОРА: ПРАЦА ЗМЕШАНЫХ РЭЭВАКУАЦЫЙНАЙ І РАЗЛІКОВАЙ КАМІСІЙ 1921–1924 ГАДОЎ

Згодна з артыкуламі XIV–XVII Рыжскага мірнага дагавора, заключанага 18 сакавіка 1921 г. паміж Польшчай з аднаго боку, Расіяй і Украінай, з другога, прадугледжвалася рээвакуацыя прамысловай і іншай маёмасці, культурных каштоўнасцей, выплата кампенсацыі фізічным і юрыдычным асобам і іншыя формы ўзаемаразлікаў. Для ажыццяўлення на практыцы гэтых умоў дагавора былі створаны змешаныя рээвакуацыйная і разліковая камісіі. Аднак іх праца была ўскладнена недахопам дакументальных доказаў у Польшчы і абмежаваных эканамічных рэсурсаў для неабходных выплат у савецкага боку.

Рыжскі мірны дагавор быў сродкам пацыфікацыі ўсходнееўрапейскага рэгіёна, фінальнай кропкай ваенных дзеянняў, якія спусташалі беларускія землі на працягу амаль васьмі гадоў. Дагавор залажыў асновы мірнага будаўніцтва і развіцця тэрыторыі Беларусі. Згодна з гэтым дыпламатычным дакументам адбылося афіцыйнае прызнанне ў якасці самастойных суб’ектаў міжнароднага права БССР і УССР, намеціліся шляхі вырашэння многіх спрэчных пытанняў.

Згодна з артыкулам XV Рыжскага мірнага дагавора савецкі бок (у тэксце Расія і Украіна) былі абавязаны па патрабаванні польскага ўрада, заснаванага на заявах уладальнікаў, рээвакуіраваць у Польшчу для перадачы па прыналежнасці маёмасць органаў самакіравання, гарадскіх устаноў, упраўленняў, асоб фізічных і юрыдычных, эвакуіраванае добраахвотна або прымуова з тэрыторыі Польскай Рэспублікі ў Расію і Украіну з 1 жніўня 1914 г., г. зн. з пачатку Першай сусветнай вайны, да 1 кастрычніка 1915 г. [1, с. 633–634] Прадугледжваўся зварот савецкім урадам прамысловага абсталявання і іншай маёмасці, эвакуіраванага з польскай тэрыторыі ў усходнія губерніі Расіі. Савецкі ўрад абавязваўся таксама вярнуць Польшчы культурныя каштоўнасці польскага народа, захопленыя падчас падзелаў Рэчы Паспалітай 1772–1795 гг. Зварот прамысловага абсталявання і іншай маёмасці было самай важнай часткай працы, якая ажыццяўлялася змешанай расійска-ўкраінска-польскай рээвакуацыйнай камісіяй. Савецкую дэлегацыю ўзначальваў П. Л. Войкаў, на чале польскай стаяў А. Альшэўскі [2, с. 25–27].

Польскія прэтэнзіі на маёмасць, якая падлягала рээвакуацыі (артыкул XV Рыжскага дагавора), налічвалі 75 млн. даваенных рублей. Згодна з савецкімі падлікамі, фактычная сума павінна была складаць прыкладна 30–35 млн. рублей. Да канца 1923 г. было пагашана 106 прэтэнзій з 650 на суму 7 млн. рублей. Астатнія прэтэнзіі ў большасці былі адкінуты, з чым польскі бок быў вымушаны пагадзіцца [3, с. 76].

Як паказала праца змешанай камісіі, існавала складанасць дакладнага ўліку эвакуіраванай маёмасці, значная колькасць якой згінула падчас эвакуацыі. Так як эвакуацыя маёмасці праводзілася ва ўмовах вайны, абсталяванне прадпрыемстваў і іншая маёмасць

вывозіліся ў самыя розныя месцы Расійскай імперыі. Падчас здаралася, што маёмасць адной і той жа фабрыкі знаходзілася ў розных гарадах. Таму падрыхтоўка дакументацыі па выстаўленні і абгрунтаванні прэтэнзій, а таксама выдача адказу савецкім бокам маглі цягнуцца дастаткова працяглы час. Так, згодна Рыжскаму дагавору на падачу абгрунтаваных дакументамі патрабаванняў на рээвакуацыю маёмасці прадугледжваўся гадавы тэрмін. Аднак польскі бок спазніўся. З 650 патрабаванняў 350 было прад'яўлена пасля сканчэння аднаго года. Уступаючы запросу ад падаўжэнні тэрміна да 26 жніўня 1923 г. (просьба была задаволена), савецкі бок меў падставы і да пэўнай затрымкі рээвакуацыі да моманту знаходжання дакументаў [4].

Польская дэлегацыя прымала заявы ўладальнікаў на зварот маёмасці і на іх аснове патрабавала ў савецкага боку звароту, не звяртаючы ўвагі на тое, што іх законнасць не была пацверджана дакументальна. Так, напрыклад, польскі бок прад'явіў запыты аб неадкладным звароце маёмасці фабрыкантаў Шэрашэўскага, Днястроўскага і Харына. У даным выпадку былі неабходныя дакументы, якія пацвярджалі іх польскае грамадзянства. Па савецкім звесткам усе тры з'яўляліся не польскімі, а расійскімі грамадзянамі [5, с. 197].

3 мая па снежань 1921 г. былі разгледжаны 34 справы польскіх прадпрыемстваў, якія з'яўляліся буйнейшымі, падлягалі рээвакуацыі, мелі важнае значэнне для ўзнаўлення эканомікі Польшчы [6, арк. 5].

Найбольш складаным пытаннем узаемаразлікаў былі эканамічныя прэтэнзіі Польшчы па фондах і капіталах польскіх грамадзян, грамадскіх, культурных, рэлігійных і дабрачынных устаноў, якія знаходзіліся на захаванні ці на рахунках у дзяржаўных касах ці крэдытных устаноў былой Расійскай імперыі; па спецыяльных капіталах і фондах, а таксама па агульнаімперскіх капіталах сацыяльнага забеспячэння, якія былі ў распараджэнні асобных ведамстваў і звязаных па сваім паходжанні і прызначэнні з тэрыторыяй ці грамадзянамі Польшчы да 1 студзеня ст. ст. 1916 г.; разлікі па ўкладах, дэпазітах і закладах, зробленых польскімі грамадзянамі ці ўстановамі ў крэдытных арганізацыях, а таксама ў дзяржаўным сектары і касах царскай Расіі, якія пасля рэвалюцыі былі нацыяналізаваны або ліквідаваны [1, с. 34]. Для ажыццяўлення ўзаемных разлікаў усіх відаў (па маёмасцям, фондам і капіталам, згодна артыкулам XIV, XV, XVI і XVII Рыжскага дагавора) была створана змешаная разліковая камісія, якая павінна была разглядаць адпаведныя прэтэнзіі і прымаць па ім рашэнні.

Справа ўскладнялася тым, што ў змешаную разліковую камісію працягвалі паступаць шматлікія заявы ад асоб і ўстаноў, хоць тэрміны, устаноўленыя мірным дагаворам, даўно скончыліся. Кожная прэтэнзія патрабавала дакументальнай праверкі, якую часта было немагчыма ажыццявіць. Таму савецкі ўрад быў вымушаны пазначыць канчатковы гранічны тэрмін – 1 сакавіка 1924 г. для прад'яўлення бакамі далейшых узаемных прэтэнзій. Пасля савецкі бок згадзіўся працягнуць яго да 1 красавіка. У выніку Народны камісарыят замежных спраў СССР 23 студзеня 1924 г. накіраваў ноту польскаму ўраду з прапановай паскорыць ход працы змешанай разліковай камісіі ў Варшаве, выплаціць без неабходнай дакументальнай праверкі ўсе заяўленыя на той момант прэтэнзіі [7, с. 123]. У выніку агульная сума, заяўленай польскімі бокам, складала 181 442 709 рублей наяўнымі і 6 109 255 рублей у працэнтных паперах [8, арк. 178.].

Згодна з дадаткам № 7 да Рыжскага мірнага дагавора, разлікі павінны былі адбывацца ў рускай папярова-графовай адзінцы ўзору, які хадзіў у 1915 г. Каштоўныя паперы жа вярталіся ў натуре, а ў выпадку іх страты павінны былі выдавацца адпаведныя пасведчанні [9, арк. 183]. 19 лютага 1922 г. было прынята рашэнне аб замене працэнтных папер ці пасведчанняў грашовым эквівалентам. Для разлікаў былі ўсталяваны вызначаныя суадносіны рускай і польскай валют: адзін папяровы рубель узору, які хадзіў у 1915 г., быў роўны пяці польскім маркам. Наяўныя сумы, якія падлягалі выплаце, выдаваліся Польшчы польскімі маркамі. Пры гэтым прымалася ва ўвагу зніжэнне пакупной сілы рубля з 1 кастрычніка 1915 г. на дзень разліка ў памеры 1000 %, г. зн. у 10 разоў. Агульны вынік польскіх прэтэнзій пасля пераразлікаў склаў 11 081 120 185 польскіх марак [10, арк. 200].

У адзначанай ноце Народнага камісарыята замежных спраў СССР ад 23 студзеня 1924 г., савецкі ўрад браў на сабе абавязак выплаціць усю суму або ў польскіх марках, або ў золаце ці ў цвёрдай валюце ўраду Польшчы не пазней 2 лютага 1924 г. [7, с. 156]. Не атрымаўшы адказу на сваю прапанову, савецкі бок праз сваё паўнамоцнае прадстаўніцтва ў Варшаве накіравала два чэкі на агульную суму 11 081 120 185 польскіх марак. Праз месяц Міністэрства замежных спраў Польшчы накіравала ноту на адрас НКЗС СССР [7, с. 164]. Польскі бок адваргаў савецкую прапанову вырашыць пытанне дыпламатычным шляхам, матывуючы тым, што адбылося парушэнне кампетэнцыі змешанай разліковай камісіі. 10 сакавіка 1924 г. паўнамоцнае прадстаўніцтва СССР у Варшаве накіравала ноту, у якой яшчэ раз паўтарыла свае старыя прапановы.

28 красавіка 1924 г. савецкая дэлегацыя ў змешанай разліковай камісіі заявіла, што ў выпадку, калі польскі бок будзе працягваць выстаўляць ранейшыя прэтэнзіі, то гэта можа прымусіць павялічыць сумы савецкіх патрабаванняў. Польскі ўрад працягваў прытрымлівацца ў пытанні аб разліках сваёй ранейшай пазіцыі. 9 верасня 1924 г. савецкі ўрад быў вымушаны даць сваёй дэлегацыі ўказанне спыніць перапіску па разлікам да таго часу, пакуль не зменіцца пункт гледжання супрацьлеглага боку, і ён не вернецца да прадугледжаных у Рыжскім трактаце асновам працы разліковай камісіі [10, арк. 200].

Наступным значным аб'ектам працы змешанай рээвакуацыйнай і разліковай камісіі была рэалізацыя артыкула XIV Рыжскага дагавора. Расійска-ўкраінская дэлегацыя на мірнай канферэнцыі ў Рызе згадзілася перадаць Польшчы, акрамя ўжо меўшыхся 255 паравозаў, 435 пасажырскіх і 8859 таварных вагонаў, у натуры або ў эквіваленце 300 паравозаў, 260 пасажырскіх і 8100 таварных вагонаў, а таксама іншую чыгуначную маёмасць [11, арк. 172]. Дадатковай дамовай было вызначана, што частка чыгуначнай маёмасці, якая падлягае рээвакуацыі ў Польшчу, будзе пакінута на месцы за адпаведны эквівалент, агульная сума якога загадзя ўстанаўлівалася ў 27 млн. залатых рублёў [12, арк. 1].

Для выплаты эквівалента савецкім урадам быў выдзелены асобны фонд каштоўнасцей (залатыя манеты, каштоўныя камяні, ювелірныя вырабы), з якога ён абязваўся перадаць ураду Польшчы ў памеры сумы эквівалента роўнымі часткамі ў тры этапы. Польскі ўрад напрацягу двух гадоў павінен быў рэалізаваць гэтыя каштоўнасці на сусветным рынку, утрымаўшы 27 млн. залатых рублёў за чыгуначную маёмасць [13, с. 311].

Пасля падпісання Пратакола ад 7 кастрычніка 1921 г. савецкі бок прыступіў да адбора каштоўнасцей, 22 лістапада 1921 г. першы ўноск быў пераданы польскаму ўраду. Другі ўноск паступіў 10 сакавіка 1922 г. Пасля гэтага была падрыхтавана наступная партыя каштоўнасцей для выплаты трэцяга ўноса. Аднак пры прыёмцы польскімі экспертамі апошняй партыі, у якой пераважалі жэмчуг і брыльянты, выявіліся разыходжанні ў ацэнцы: польскія спецыялісты вызначалі амаль напалавіну менш у параўнанні з савецкімі. Так, напрыклад, за адну партыю жэмчуга, ацэненую савецкімі экспертамі ў 75 375 залатых рублёў, польскі бок даваў толькі 32 733 рублі. Таксама каштоўнасці, якія былі перададзеныя Польшчы напрацягу двухгадовага тэрміна, устаноўленага Рыжскім дагаворам, былі рэалізаваны польскім урадам на сусветным рынку за суму ў 12 млн. рублёў, г. зн. па моцна заніжаным кошце [14, с. 345]. 13 сакавіка 1924 г. Міністэрства замежных спраў Польшчы накіравала ноту паўнамоцнаму прадстаўніцтву СССР з паведамленнем аб продажы каштоўнасцей. У адказ савецкі бок прасіў прадаць іх шляхам аўкцыёна. У дадзеным выпадку мелі месца злоўжыванні і даказаны факт махлярства з польскага боку. Па гэтай прычыне ў справе ўзаемаразліку за чыгуначную маёмасць была пастаўлена кропка.

Выстаўленне эканамічных прэтэнзій і ход далейшых узаемаразлікаў паміж Польшчай і СССР, прадугледжаных умовамі Рыжскага мірнага дагавора 18 сакавіка 1921 г., сутыкнуліся з цяжкасцямі знаходжання ўзаемапаразумеў паміж бакамі. Адначасовае жаданне польскай часткі змешанай камісіі атрымаць максімальна магчымую колькасць каштоўнасцей пры абмежаванай дакументальна даказальнай базы сутыкалася з уніклінасцю і пунктуальнасцю савецкіх спецыялістаў, якія мелі нязначны маёмасны рэсурс і былі вымушаны адхіляць шматлікія польскія прэтэнзіі. Усё гэта вылівалася ў маруднасць працы

змешаних реэвакуаційнай і разліковай камісій, нарастанне напружанасці ў і так складаных савецка-польскіх адносінах.

Крыніцы і літаратура

1. Документы внешней политики СССР : в 24 т. / редкол.: Г. А. Белов [и др.]. – М.: Госполитиздат, 1959. – Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. – 723 с.
2. Войков, П. Л. Два года работы российско-украинской делегации в смешанных российско-украинско-польских реэвакуационной и специальной комиссиях по исполнению Рижского мирного договора. Доклад / П. Л. Войков. – М., 1923. – 46 с.
3. Dokumenty dotyczące akcji delegacji Polskiej w komisjach mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie. – Warszawa, 1922. – Zeszyty 1–5. – 127 s.
4. Архіў знешняй палітыкі Расійскай Федэрацыі (АЗП РФ). – Ф. 188. – Воп. 7. – Спр. 9.
5. Ольшанский, П. Н. Рижский мир и развитие советско-польских отношений 1921–1924 гг. / П. Н. Ольшанский. – М.: “Наука”, 1974. – 280 с.
6. АЗП РФ. – Ф. 122. – Воп. 7. – Спр. 8.
7. Документы внешней политики СССР : в 24 т. / редкол.: Г. А. Белов [и др.]. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т. 4: 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г. – 812 с.
8. АЗП РФ. – Ф. 122. – Воп. 7. – Спр. 25.
9. АЗП РФ. – Ф. 188. – Воп. 7. – Спр. 25.
10. АЗП РФ. – Ф. 188. – Воп. 7. – Спр. 9.
11. АЗП РФ. – Ф. 188. – Воп. 7. – Спр. 27.
12. АЗП РФ. – Ф. 122. – Воп. 7. – Спр. 28.
13. Archiwum aktów nowych w Warszawie (AAN). – Zespół 95. – Akta S. Kauzika. – Sygn. 145.
14. Документы и материалы по истории советско-польских отношений : в Т. 14 / Ин-т славяноведения АН СССР, Ин-т истории польско-советских отношений Польской АН; Отв.ред. И.А. Хренов, Т. Цесляк. – М.: Наука, 1966. – Т. 4: апрель 1921 г. – май 1926 г. – 562 с.

УДК 93/94

Е. В. Кодин
Смоленский государственный
университет

РИЖСКИЙ МИР И ПОЛИТИКА БЕЛОРУСИЗАЦИИ В РОССИЙСКО-БЕЛОРУССКОМ ПРИГРАНИЧЬЕ¹

В 1921 г. в канун подписания Рижского мирного договора X съезд РКП(б) провозгласил проведение национальной политики, в корне противоположной проводимой правительством Польши в западных белорусских и украинских землях политики колонизации. Для жителей БССР новая национальная политика будет означать развитие белорусской государственности, культуры, экономики с учетом национальных интересов республики, и в первую очередь – продвижение во всех сферах белорусского языка. Одновременно молодая белорусская республика будет существенно прирастать бывшими территориями России. В итоге этих преобразований между РСФСР и БССР появилось большое количество приграничных регионов, население которых в разное время было

¹ Статья подготовлена при поддержке РФФИ, проект №20-59-00001/20 «Современное зарубежное историческое белорусоведение: эволюция методологических подходов и оценок».

и российским, и белорусским. И именно этому российско-белорусскому и белорусско-российскому социуму будет наиболее трудно приспособиться, а зачастую и принять иницированную Москвой и объявленную Минском официальную государственную политику белорусизации.

Подписанный в марте 1921 г. Рижский мирный договор готовился долго, с осени 1920 г. В общих чертах его основные составляющие, особенно в части территориальных претензий Польши на западные белорусские и украинские земли, были понятны задолго до готовности окончательного варианта документа.

Именно в такой международной обстановке шла подготовка X съезда РКП(б), который состоялся в Москве в период с 8 по 16 марта 1921 г., то есть завершил свою работу как раз накануне подписания договора с Польшей, по которому Россия теряла большие территории, в том числе и западные белорусские земли. Исходя из такого видения ситуации Москвой, известный российско-белорусский историк Ю. А. Борисёнок предлагает рассматривать решения съезда, как некий политически упреждающий шаг в национальном строительстве на советских территориях Беларуси и Украины. «Решение белорусского вопроса путем белорусизации начало реализовываться с 1921 года, когда стало окончательно ясно, – заключает историк, – что РСФСР не избежать достаточно длительного и беспокойного соседства с возрожденной II Речью Посполитой» [1, с. 95].

При этом следует отметить, что основным защитником будущей политики белорусизации на съезде стал И. В. Сталин. В это время в Советской России все еще оставалась популярной точка зрения о том, что не существовало не только отдельного белорусского языка, но не было вообще отдельной белорусской нации. Даже на X съезде партии один из делегатов написал в президиум записку, в которой говорилось об «искусственности насаждения белорусской нации». В самом докладе Сталина о национальной политике о Беларуси не говорится ничего. Однако в своем заключительном слове нарком по национальностям дал пространный комментарий на записку делегата. Сталин ответил так. В России имелось 22 окраины, разные по экономическому и культурному развитию. Нерусские национальности составляли 65 миллионов человек. Они отстали в своем развитии от центральной России. Потому перед партией стоит задача помочь им «развить у себя советскую государственность на родном языке». Свои особенности были везде: и в Туркестане, и в Азербайджане, и в Армении, и на Украине... и даже в Белоруссии, отмечал Сталин. Хотя в Белоруссии, в сравнении с другими регионами страны, национализм, «рассадником» которого выступала деревня, по сути себя никак не проявлял. Но он придет из деревни в город, и очень быстро, утверждал Сталин: «... Верно, что белорусские массы, пока что не очень живо, так сказать, не с очень большим интересом относятся к вопросу развития их национальной культуры, но, несомненно, что через несколько лет, по мере того как мы апеллируем к низам белорусским, будем говорить с ними на том языке, который им понятен прежде всего, – естественно, что через год-два-три вопрос о развитии национальной культуры на родном языке примет характер первостепенной важности, и поэтому я не согласен с автором записки, который говорит, что мы искусственно насаждаем белорусскую национальность» [6, с. 213].

При этом, конечно, получалась некая коллизия, когда буквально все окраинные регионы страны оценивались в языковом вопросе с одинаковых позиций, а в резолюции съезда «Об очередных задачах партии в национальном вопросе» ставилась общего плана задача добиваться доверия угнетенных наций, развивать на их родном языке органы власти, общеобразовательные и профессионально-технические школы, культурно-просветительные учреждения, прессу и так далее. Хотя вряд ли можно было уравнивать в части русского языка, например, Туркменистан и Беларусь. Очевидно, что Туркменистан в целом не говорил на русском языке. В Беларуси же по первой Всероссийской переписи населения конца XIX в. белорусы по языковому признаку составляли в соседних со Смоленщиной Могилевской губернии 82,4 %, а в Витебской всего 52,9 % населения [7, с. 185]. Почти для половины населения соседней белорусской губернии русский был родным языком.

Принято считать, что практика белорусизации в самой республике началась после принятия 15 июля 1924 г. второй сессией ЦИК БССР VI созыва постановления «О практических мероприятиях по проведению национальной политики» и создания после этого специальной комиссии по осуществлению национальной политики во главе с А. И. Хацкевичем. Однако на самом деле этот процесс начался в республике существенно раньше. Еще в декабре 1920 г. Всебелорусский съезд Советов, а затем и вторая сессия ЦИК Беларуси (февраль 1921 г.) постановили принять все меры к усилению работы на языке подавляющего большинства трудового крестьянства – на языке белорусском, перевести постепенно все учреждения, где обучались дети белорусы, на их «материнский» язык преподавания.

Согласно этим постановлениям, планировался перевод преподавания всех предметов на белорусский язык. Во всех учебных заведениях, независимо от языка преподавания, вводилось обязательное изучение белорусского языка, как отдельного предмета. Издание учебников, научно-популярной и политической литературы на белорусском языке было признано ударной задачей. Были ассигнованы средства на выдачу премий составителям лучших учебников на белорусском языке. Для увеличения количества школьных работников из числа белорусов были приняты меры к откомандированию их из тех учреждений, где они работали не по специальности. Даже Реввоенсовету республики ставилась задача освободить учителей уроженцев Беларуси от службы в Красной Армии [8, с. 10].

Задачи, как видно, ставились масштабные. При этом сама Беларусь, только что вышедшая из сражений в ходе польско-советской войны, была фактически не готова к проведению у себя политики белорусизации, особенно в материальном и кадровом отношении. Декларативность и невозможность практической реализации перечисленных задач объяснялись тяжелым экономическим положением республики, и это понималось и признавалось руководством республики [8, с. 12].

Очевидно, что эти заведомо невыполнимые решения диктовались не столько их реальной назревшей необходимостью, сколько политическими установками с целью заявить в самый разгар дискуссий в Риге о планах белорусского руководства проводить в противовес политике полонизации Пилсудского политику развития национальной белорусской государственности, культуры и экономики.

Москва всемерно поддержала такие устремления Минска. За счет приграничных российских губерний начнется активный процесс расширения территории Белорусской советской республики. В 1924 г. Беларуси были переданы территории с преобладающим белорусским населением – 16 уездов Витебской, Гомельской и Смоленской губерний, а также 18 волостей Горецкого и Мстиславльского уездов Смоленской губернии¹. В результате этого укрупнения территория БССР увеличилась более чем в два раза, а численность населения – почти втрое, и составила 4,2 миллиона человек. Еще одно «прирастание» территории БССР, хотя уже и в меньших масштабах, произойдет в 1926 г.

В итоге всех этих территориальных передвижек между РСФСР и БССР появилось большое количество приграничных территорий, население которых в разное время было и российским, и белорусским. Именно этому российско-белорусскому и белорусско-российскому социуму будет наиболее трудно приспособиться к инициированной Москвой и объявленной Минском официальной государственной политике белорусизации.

В первую очередь это относилось к Смоленщине.

Смоленская губерния на протяжении веков имела самое непосредственное отношение к Беларуси. В апреле 1918 г. Смоленск даже стал административным центром Западной области, в состав которой к тому времени входили Витебская, Могилевская и Минская губернии. Да и само провозглашение Социалистической Советской Республики Белоруссия

¹ Автор здесь ведет разговор о территории БССР, которая в январе 1919 г. в соответствии с решением ЦК РКП(б) была передана в состав РСФСР (*редколлегия*).

состоялось 1 января 1919 г. именно в Смоленске. Таким образом, волею исторического развития Смоленская губерния оказалась как раз в числе тех российских территорий, которые также, как и приграничные белорусские уезды, были «приговорены» к политике белорусизации на протяжении всех 1920-х годов.

По данным переписи 1920 г. (в границах 1925 г. после территориальных изменений 1924 г.) на Смоленщине проживало 54 700 белорусов, что составляло 2,62 % всего населения губернии [5, л. 24]. Белорусы были второй по численности группой населения губернии, но какого-то особого внимания к белорусской проблематике в губернии никогда не ощущалось. Белорусы воспринимались местным населением в значительной степени как часть русского народа, говорящая на особом русском языке.

Да и среди самих смоленских белорусов в середине 1920-х годов стало существенно проявляться стремление более активно включаться в начавшиеся экономические и социальные модернизационные процессы, которые гораздо сильнее проявлялись как раз в российских, а не в белорусских регионах, и предоставляли существенно больше возможностей белорусскому крестьянству для их социального лифта. Особенно в части подрастающего поколения.

Основной формой практической белорусизации на Смоленщине станут попытки властей по созданию белорусских школ с обучением в них детей на белорусском языке. Однако должной поддержки со стороны населения не только русской его части, но и белорусских жителей губернии в целом не получило. Само белорусское население, читаем в одном из множества такого рода докладов, «относится к школе на родном языке безразлично, а нередко и враждебно». Объяснение следовало такое: родители вполне обоснованно считали, что для будущей жизни, а тем более в России, частью которой и являлась Смоленщина, детям нужен будет именно русский, а не белорусский язык. И даже та часть белорусского населения губернии, которая проживала на границе с Беларусью, и которая поддерживала экономические связи с этнической родиной, требовала от учителей, чтобы они «преподавали белорусский язык», но не на белорусском языке вели все предметы [4, л. 315 об.].

К концу 1920-х годов местные смоленские власти констатировали, что само белорусское население «уже настолько обрусело, что оно не придает белорусизации никакого значения», отношение населения к вопросам белорусизации «индифферентное» [3, л. 278]. А одной из форм своеобразного сопротивления белорусизации становится практика «самозачисления» белорусов в состав русского этноса путем саморуссификации и предпочтения родному белорусскому языку общесоюзного языка русского. Численность белорусского населения на Смоленщине значительно сократилась. Если, к примеру, в середине XIX века белорусы составляли 51 % населения губернии (более 551 тысячи человек) [9, с. 100], по первой всероссийской переписи 1897 г. белорусов по языку в губернии уже только 100 700 человек, или 6,6 % всего населения, то к 1926 г. их «оставалось» всего 20 408 человек [3, л. 67].

Пример Смоленщины свидетельствует, что в российско-белорусском приграничье ни власти губернии и уездов с компактным проживанием белорусов, ни само белорусское население не стали активными сторонниками белорусизации, лишь формально участвуя в этом процессе как в одной из составляющих государственной национальной политики. Потому трудно не согласиться с одной из оценок белорусизации, данной смоленским руководством в самом конце 1920-х годов: «Белорусские учреждения зачастую насаждаются сверху без должной подготовительной работы, а поэтому население ... встречает белорусизацию отрицательно» [2, л. 76].

Источники и литература

1. Борисенко, Ю. А. На крутых поворотах белорусской истории: Общество и государство между Польшей и Россией в первой половине XX века / Ю. А. Борисенко. – М.: ООО «Родина МЕДИА», 2013. – 352 с.

2. Государственный архив Смоленской области (далее ГАСО) – Ф. Р-19. – Оп.1. – Д. 4287.
3. ГАСО. – Ф. Р-19. – Оп.1. – Д. 4746.
4. ГАСО. – Ф. Р-19. – Оп.1. – Д. 4748.
5. ГАСО. – Ф. Р-161. – Оп.1. – Д. 2182.
6. Десятый съезд РКП/б/. Март 1921 года. Стенографический отчет. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. – 937 с.
7. История белорусской государственности : в 5 т. / Н. В. Смехович [др.]. – Минск: Беларуская навука, 2019. – Т. 2. – 433 с.
8. Практическое разрешение Национального вопроса в Белорусской Социалистической Советской Республике. Часть I. Белоруссизация. По материалам Центральной Национальной Комиссии ЦИК БССР. – Минск: Издание Центральной Национальной Комиссии ЦИК БССР, 1927. – 151 с.
9. Сельскохозяйственная статистика Смоленской губернии / Сост. Яковом Соловьевым, нач. б. Смолен. отряда уравнивания гос. крестьян в денеж. сборах, на основании сведений, собр. этим отрядом. – Москва: изданием Учен. ком. М-ва гос. имуществ, 1855. – 486 с. (Цит. по изданию: Сельскохозяйственная статистика Смоленской губернии. – Смоленск: Изд-во «Универсум», 2011. – 503 с.).

УДК 930. 1(476)''1921/39''

А. А. Савіч
Брэсцкі дзяржаўны
ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна

РЫЖСКІ МІР І ІДЭЙНА-ПАЛІТЫЧНАЯ БАРАЦЬБА ЗА ЗАХОДНЮЮ БЕЛАРУСЬ ПАМІЖ БЕЛАРУСКІМІ І ПОЛЬСКІМІ КАМУНІСТАМІ

У артыкуле прадстаўлены Рыжскі мір у дачыненні да Заходняй Беларусі як юрыдычная падстава для інтэграцыі заходнебеларускіх тэрыторый у адзіны польскі дзяржаўны арганізм. Выяўляюцца патрыятычныя пазіцыі польскіх камуністаў, якія намагаліся аслабіць беларускую нацыянальна-вызваленчую барацьбу ў краі праз уздзеянне на Кампартыю Заходняй Беларусі (КПЗБ) як аўтаномную частку Кампартыі Польшчы (КПП). Паказаны намаганні дзеячаў КПЗБ на абароне ад польскага шавінізму ў КПП беларускіх дзяржаўна-тэрытарыяльных, грамадска-палітычных і нацыянальна-культурных інтарэсаў.

Рыжская мірная дамова ад 18 сакавіка 1921 г. з'яўляецца ключавой падзеяй у гісторыі Беларусі XX стагоддзя, перадвызначыўшы і становішча Заходняй Беларусі 1921–1939 гг. як часткі міжваеннай польскай дзяржавы. Яго вынікі сталі падставай для ажыццяўлення польскай уладай разнастайных інтэграцыйных дзеянняў, накіраваных на канчатковае замацаванне краю як неад'емнай часткі Польшчы. Больш таго, у грамадска-палітычных колах Польшчы таго часу мела папулярнасць тэма так званага «Беларускага П'емонта», стварэнне і ўмацаванне якога на тэрыторыі Заходняй Беларусі ўзамен яго савецкай версіі ў выглядзе БССР неабходна было ажыццявіць польскай уладзе, перацягнуўшы на свой бок мясцовае насельніцтва, спагадлівае да БССР і СССР [1, с. 66].

Рыжскі мір быў рэзка адмоўна ўспрыняты беларускім народам, прадстаўнікамі беларускіх палітычных партый, якія заяўлялі пра свае рашучыя намеры змагацца за яго адмену. Першая Усебеларуская канферэнцыя (1921 г., Прага) прыняла рэзалюцыю «Аб Рыжскім трактаце», у якой усе актыўныя беларускія сілы заклікаліся да рашучай барацьбы супраць падзелу Беларусі, ворагам беларускага народа лічыўся кожны, хто згодзіцца прызнаць Рыжскі трактат. Яго не прызнала і

Другая Усебеларуская канферэнцыя, якая адбылася ў кастрычніку 1925 г. у Берліне [2, с. 144–145]. Савецкае кіраўніцтва таксама не магло пагадзіцца з вынікамі польска-савецкай вайны і разглядала знаходжанне заходняй часткі Беларусі ў складзе Польшчы як часовае становішча ў сувязі перспектывамі сусветнай рэвалюцыі, тым больш што геаграфічнае становішча Польшчы ставіла яе ў чарзе да рэвалюцыі на першае месца [3; 4]. Польшчу зручна было «варушыць», выкарыстоўваючы праблемы этнічных меншасцяў, у тым ліку ў Заходняй Беларусі, дзе набіраў свае імклівыя абароты беларускі нацыянальна-вызваленчы рух.

Вялікія надзеі ў справе наладжвання свайго ўплыву ў Польшчы савецкае кіраўніцтва ўскладвала на Кампартыю Польшчы (КПП, да 1925 г. Камуністычная рабочая партыя Польшчы), якая, карыстаючыся падтрымкай уладаў БССР і Савецкай Расіі – СССР, павінна была забяспечыць свой уплыў на тэрыторыі захопленай Польшчай Заходняй Беларусі. Аднак, ажыццяўляючы паступовы арганізацыйны ахоп «крэсаў», польскія камуністы сутыкнуліся з актыўнай падпольна-арганізацыйнай працай Кампартыі Беларусі (КПБ), якая ў якасці важнейшай мела задачу наладжвання сваёй камуністычнай сеткі для разгортвання падпольнай рэвалюцыйна-вызваленчай барацьбы «за сацыяльнае вызваленне і ўз’яднанне Заходняй Беларусі з БССР». Такім чынам, ужо ў 1921 г. у гарадах Заходняй Беларусі сутыкнуліся дзве прасавецкія камуністычныя плыні, якія канкурыравалі ў справе замацавання свайго ўплыву ў краі і яго адпаведным дзяржаўным вызначэнні. Справа ў тым, што агучаныя вышэй польскія дзяржаўна-палітычныя ўяўленні мелі распаўсюджванне і ў шэрагах КПП, патрыятычна настроенае кіраўніцтва якой настойліва абмяжоўвала сваіх беларускіх партнёраў ад захоплення «антыакупацыйнай» рыторыкай [5, с. 73–95]. Яркім сведчаннем гэтага з’яўляецца пазіцыя ЦК КПП, прэзентаваная беларускім камуністам на сумеснай нарадзе восенню 1921 г.: «Вы там все твердите в своей литературе о какой-то оккупации. По Рижскому договору Россия уступила Польше Западную Белоруссию. Несколько спорным является вопрос о Виленщине. Мы (Варшава) будем работать теперь во всей 3. Белоруссии, со включением виленско-дисненского коридора, а вы должны ограничиться Виленщиной. Оккупации никакой нет, а трактат есть трактат» (тут і далей арфаграфія, стыль і падкрэсліванне крыніцы. – А. С.) [6, арк. 4]. Як бачна з прыведзенага, менавіта тэрытарыяльныя аспекты найбольш непакоілі кіраўнікоў КПП, якая насуперак прадэклараванаму ёй жа лозунгу аб праве народа Заходняй Беларусі на самавызначэнне і ўз’яднанне з БССР на практыцы ігнаравала яго выкананне, выступаючы ва ўнісон з «буржуазна-памешчыцкім» кіраўніцтвам Польшчы ў спрэчкі за Віленшчыну і Заходнюю Беларусь з беларускімі і літоўскімі камуністамі [7]. Больш таго, існуюць звесткі пра наяўнасць у некаторых кіраўнікоў КПП поглядаў на перспектывы вырашэння беларускага пытання ў сувязі з далучэннем БССР да Заходняй Беларусі і Польшчы: «...за кулисами V конгресса Коминтерна ...польские некоторые цекисты зондировали почву насчёт этого “отделения”, но только не того, а каком мы говорим и пишем, то есть 3Б от Польши, а наоборот Советской Белоруссии от восточного СССР и присоединении её к западному СССР, в котором Варшава собирается играть первую скрипку», імкнучыся «к расколу интернационального движения на восточное, азиатско-московское, и “культурное” варшавско-европейское» [6, арк. 9]. Наяўнасць такіх смелых праектаў пацвярджаецца на старонках санацыйных газет, прызначаных для беларускіх абшараў, інфармацыяй пра «незалежную Беларусь», якая узнікне як быццам бы пасля далучэння Савецкай Беларусі да Заходняй [8, с. 235].

Таму кіраўніцтва БССР і КПБ ажыццяўляла актыўныя захады па ўмацаванні ў краі свайго кантролю насуперак імкненню эмісараў КПП, уступіўшы ў вострае ідэйна-палітычнае супрацьстаянне з шавіністычна настроеным кіраўніцтвам польскай кампартыі. Кампартыя Заходняй Беларусі, якая была арганізавана ў 1923 г. у выніку вострых дыскусій напярэдадні і ў час П’езда кампартыі Польшчы вакол нацыянальнага і сялянскага пытання, была ўтворана як складовая частка КПП з аўтаномнымі правамі. Відавочна, гэта быў кампраміс паміж польскімі і беларускімі камуністамі, паміж КПП і КП(б)Б, якія намагаліся ахапіць сваім арганізацыйным уплывам тэрыторыю Заходняй Беларусі, замацаваўшы яе, адпаведна, за Польшчай ці БССР. Ва ўмовах актывізацыі беларускай нацыянальна-вызваленчай барацьбы

ў краі і ўмацавання беларускага фактара ўнутрыпалітычнага становішча ў Польшчы, для перацягвання на свой бок беларускіх палітыкаў бальшавіцкае кіраўніцтва пайшло на тактычны крок: «замацавала» за КПЗБ тэрыторыю Віленшчыны, нягледзячы на тое, што 12 ліпеня 1920 г. у Маскве, як вядома, быў падпісаны савецка-літоўскі дагавор, згодна з якім бальшавікі перадавалі Віленшчыну Літве [9]. Пазней, пры падтрымцы кіруючых дзеячаў КПП, літоўскія камуністы неаднаразова аспрэчвалі рашэнне аб замацаванні Вільні і Віленшчыны за КПЗБ [10, с. 109–111]. Прызнанне Віленшчыны беларускай этнічнай тэрыторыяй уздымала патрыятычны настрой беларускіх нацыянальных дзеячаў, якія спадзяваліся на канчатковае замацаванне з цягам часу Вільні і Віленшчыны за Беларуссю. Больш таго, паступова КПЗБ стала эфектыўна вырашаць задачу па падпарадкаванні свайму ўплыву паўстанца-партызанскіх груп у Заходняй Беларусі, кансалідацыя і актывізацыя якіх давала магчымасць ажыццявіць уз'яднанне беларускіх зямель праз узброенае антыпольскае паўстанне. Імкненне Мінска ўзмацніць свае пазіцыі «на крэсах» праз актывізацыю радыкальнага беларускага камуністычнага руху ў канцы 1924 г. прывяло да расколу і «сэцэсіі» ў КПЗБ, дзеячаў якой падтрымлівалі вышэйшыя дзяржаўныя асобы БССР. Так, у канцы 1924 г. на II партыйнай канферэнцыі КПЗБ узяла курс на арганізацыйную і палітычную падрыхтоўку да ўзброенага паўстання, якое павінна было вырашыць задачу вызвалення з-пад улады Польшчы Заходняй Беларусі і ўз'яднання яе з БССР. Супраць гэтага курса выступіла КПП, не падтрымала гэты курс і РКП(б). У КПЗБ адбыўся раскол на тых, што былі супраць узброенага паўстання і яго прыхільнікаў, беларусаў з ЦК КПЗБ, з акругаў, сельскіх ячэек, якія адкрыта выступілі супраць «расейскага і польскага камандавання... дамагаліся ісці за хваляй партызаніўшых сялян, дапамагаць ім у гэтым». Але, паколькі ў гэтай спрэчцы атрымала перамогу «маскоўская лінія» на згортванне партызанскага руху, заходнебеларуская партызанка была спынена [11]. Дзеячы «сэцэсіі» на чале з М. Гурыным-Маразоўскім рашуча адмаўлялі кіраўніцтва КПП рэвалюцыйна-вызваленчым рухам Заходняй Беларусі, у якасці галоўнай задачы бачылі неадкладную неабходнасць стварэння незалежнай ад Варшавы, беларускай не толькі па назве, а па сутнасці Кампартыі Заходняй Беларусі, небеспадстаўна выкрываючы польскія шавіністычныя імперскія памкненні: «Нужно было дать отпор этому трудно скрываемому польскому шовинизму и империализму, который не может утерпеть даже до революции и отравляет мысли революционеров нашего края» [6, арк. 8]. Утварэнне нацыянальнай групы ў КПЗБ вельмі занепакоіла кіраўніцтва камуністычнага руху. Кіраўніцтва КПП, Выканкама Камінтэрна, а таксама верныя ім кіраўнікі КПЗБ вымушаны былі прадпрымаць значныя захады арганізацыйна-прапагандысцкага характару, накіраваныя на пераадоленне расколу, ліквідацыю ўплыву «сэцэсіі». Пасля працяглай унутрыпартыйнай барацьбы, у выніку выключэння членаў групы з шэрагаў КПЗБ «сэцэсія» спыніла сваю дзейнасць, а за яе ўдзельнікамі на доўгія часы замацавалася клішэ здраднікаў, апартуністаў, раскольнікаў. Пры гэтым, М. Гурын-Маразоўскі і яго прыхільнікі нават летам 1925 г. не гублялі надзеі аднавіць адносіны супрацоўніцтва з Камінтэрнам, нягледзячы на тое, што яго выканкам у пачатку вясны 1925 г., відавочна пад ціскам польскіх камуністаў і прапольску арыентаваных функцынераў КПЗБ, рашуча асудзіў іх дзеянні як раскольніцкія [12, с. 263–264, 276]. Так, удзельнікі «сэцэсіі» на шляху да прымірэння з кампартыяй і Камінтэрнам 30 чэрвеня 1925 г. звярнуліся з тлумачальнай запіскай у Выканкам Камінтэрна, ЦК РКП(б) і ЦК КПБ, у якой даводзілі сваю пазіцыю, выказваючы сваё ляяльнае стаўленне да вышэйшага бальшавіцка-камінтэрнаўскага кіраўніцтва. Ад Камінтэрна, ЦК РКП(б) і ЦК КПБ «раскольнікі» чакалі справядлівага і ўзважанага арбітражнага рашэння, якое не адбылося з-за дэструктыўных паводзін польскіх функцынераў – «тупоголовых эмиссаров» [6, арк. 1, 20]. Польскія камуністы ў сваім імкненні не дапусціць усталявання беларускага ўплыву на «крэсах» не грэбавалі відавочна дэструктыўнымі для ўсяго камуністычнага руху прыёмамі, у тым ліку не дазвалялі друкаваць беларускамоўныя ўлёткі, забаранялі распаўсюджваць літаратуру

беларускіх выдавецтваў, стрымлівалі арганізацыю падпольных друкарняў КПЗБ і нават разбуралі іх [6, арк.15–16;13, арк. 22–23]. Кіраўніцтва КПП і іх лобі ў Камінтэрне жадалі як мага больш трывала кантраляваць Заходнюю Беларусь, стрымліваючы пры гэтым найбольш небяспечныя для «польскай справы» дзеянні беларусіх камуністаў на «крэсах». Для барацьбы з камуністамі-беларусамі ім зручна было выкарыстоўваць ідэі сусветнай рэвалюцыі і пралетарскага адзінства, мягка ўздзейнічаючы на занадта актыўных прадстаўнікоў беларускага руху. Так, напрыклад, было ў 1924 г., калі польскі камуніст, адзін з заснавальнікаў і кіраўнікоў КПЗБ С. Мертэнс (Скульскі), смеючыся з «отлично разработанного» Б. Тарашкевічам праекта шырокай аўтаноміі Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы, сімвалічна параіў яго «...бросить в Вилию, т. к. сама-то идея внесения такого законопроекта вредная, дурачит массы» [14, с. 65].

Чарговая ўспышка беларуска-польскай ідэйна-палітычнай барацьбы ў камуністычным асяродку Заходняй Беларусі адбылася ў 1927–1928 гг. і была настолькі небяспечнай для адзінства камуністычнага руху краю, што насцярожаны барацьбой у КПЗБ палітсакратарыят Выканкама Камінтэрна сваёй пастановай у верасні 1927 г. прыняў рашэнне аб правядзенні з'езда ці канферэнцыі па пераадоленні раскола. Паказальна тое, што ў дакументах КПЗБ называлася «Ком. Партией Белоруссии» [15, арк. 4], што можа сведчыць аб кансалідацыі КП(б)Б і большасці КПЗБ у справе іх супрацьстаяння прапольскай меншасці КПЗБ і правай большасці КПП. Пры гэтым, істотна спрашчаючы вострую сітуацыю супрацьстаяння, відавочна ігнаруючы беларускія інтарэсы ў фракцыйных спрэчках, палітсакратарыят адзначаў, што «фракционная борьба в ЦК Компартии Западной Белоруссии накануне и во время польского съезда была следствием и отражением фракционной борьбы в КПП» [15, арк. 5–6]. Каб стабілізаваць крытычную сітуацыю ў КПЗБ, Выканкамам Камінтэрна была створана камісія, якая ў сувязі з фракцыйнай барацьбой у кіраўніцтве партыі выконвала функцыі ЦК КПЗБ ажно да моманту абрання правамоцнага ЦК у ліпені 1928 г. на I з'ездзе КПЗБ [16].

У сярэдзіне 1920-х гадоў праблематыка КПЗБ бальшавіцка-камінтэрнаўскім кіраўніцтвам разглядалася ў шчыльнай сувязі з КП(б)Б і яе пазіцыяй у дачыненні да нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі. Будучы прыхільнікамі беларускіх нацыянальна-дзяржаўных каштоўнасцяў, кіраўнікі КП(б)Б і беларускія дзеячы КПЗБ мелі магутных апанентаў умацавання беларускага чынніку ў КПЗБ, якія былі прадстаўлены дзеячамі так званай «большасці» ў КПП («меншасць» у КПЗБ). Адпаведную палітычную групоўку ў КПЗБ узначальваў А. Максімоўскі (А. Розеншайн) і прыхільнікі прапольскіх ідэйна-палітычных поглядаў, якія былі канцэптуальна замаскіраваны пад гучныя фразы пра класавую барацьбу і пралетарскі інтэрнацыяналізм і праз Польскую секцыю мелі арганізацыйную падтрымку ў Выканкаме Камінтэрна.

Асаблівага накалу дасягнула фракцыйная барацьба ў 1927 г. Так, у ходзе сакавіцкай дыскусіі ў КПЗБ кіраўніцтва партыі ў складзе 33 членаў акруговых і гарадскіх камітэтаў, апарата ЦК КПЗБ падзялілася на 21 прадстаўніка «большасці» і 9 – «меншасці» пры трох устрымаўшыхся [17, арк. 137]. Фракцыйныя спрэчкі абвастрыліся ў час падрыхтоўкі і працы IV з'езда КПП, у пачатку якога мандатная камісія з'езда пад уплывам «большасці» КПП («меншасць» у КПЗБ) пазбавіла мандатаў «большасць» КПЗБ, перадаўшы іх «меншасці» на чале з А. Максімоўскім. Летам розныя падкантрольныя Камінтэрну інстанцыі атрымалі вялікую колькасць зваротаў ад прадстаўнікоў «большасці» і «меншасці» ў КПЗБ. У прыватнасці, першыя, узначаленыя І. Лагіновічам, у лісце ў польсекцыю Камінтэрна ад 8 ліпеня 1927 г. вымушаныя былі канстатаваць, што «положение в ЦК КПЗБ является в высшей степени ненормальным. Это положение создано вследствие фракционной дезорганизаторской работы секретаря ЦК т. Максимовского и его группы, составляющей меньшинство в ЦК. Работа эта, поддерживаемая правым большинством ЦК КПП, направлена на противопоставление Секретариата Центральному Комитету, подрыву авторитета и дискредитации ЦК, изоляцию его от партии, к саботированию проведения в жизнь его

решений, обострению отношений между ЦК КПЗБ и ЦК КПП и привела к полному ослаблению руководства ЦК партией, грозит опасными последствиями для партии...» [18, арк. 40].

У адказ А. Максімоўскі і яго прыхільнікі абвінавачвалі сваіх апанентаў у фракцыйнасці ў дачыненні да ЦК КПП, дыскрэдытацыі і адхіленні «меншасці» ад партыйнага кіраўніцтва, друкаванні няўзгодненых з «меншасцю» выданняў, у тым ліку «фракцыйнага зборніка», выкарыстанні ў фракцыйнай барацьбе апарату замежнага прадстаўніцтва, партыйнай школы ў Мінску і інш. Раздражненне «меншасці» праглядаецца ў дачыненні да кіраўніцтва БССР і КП(б)Б, якія садзейнічалі «фракцыйным захадам» «большасці». Прадстаўнікі групы А. Максімоўскага актыўна садзейнічалі інспірацыі «беларускага нацыянал-дэмакратызму», асабліва акцэнтуючы ўвагу на «нацыяналістычным» характары памылак «большасці», прадстаўнікі якой «сделались неспособными видеть и реагировать на крупные ошибки, имеющиеся в Громаденской (трэба чытаць «грамадоўскай», далей падкрэсленае ў тэксе, стыль, граматыка і пунктуацыя крыніцы. – А. С.) газете (“Наша справа”): единый нац. фронт на выборах даже со сторонниками дефензифской “Белорусской Национальной Партии” (Павлюкевича); правый уклон в виде «творческой хозяйственной» работы в органах самоуправления, проповедуемой передовицами “Нашай Справы” и т. п.» [18, арк. 46–51]. Фактычна, можна гаварыць, што многія ідэі разгромленай два гады да гэтага «сэцэсіі» былі адноўлены большасцю КПЗБ пры падтрымцы КП(б)Б.

Прыведзеныя вышэй прэтэнзіі прадстаўнікоў «меншасці» да прабеларускай «большасці» рознымі спосабамі замацоўваліся ў партыйным асяродку, у тым ліку ў Прадстаўніцтве КПЗБ у Мінску. Верагоднай прычынай абвастрэння фракцыйнай барацьбы ў КПЗБ стаў рост уплыву Грамады, умацаванне ў камуністычным руху прыхільнікаў яе далейшай актывізацыі як масавай беларускай сялянскай партыі. Гэта палохала не толькі ўрад Польшчы, але і апанентаў умацавання БСРГ у шэрагах кампартыі, якія хацелі аслабіць сваіх канкурэнтаў у КПЗБ праз дыскрэдытацыю грамадоўскага руху. Фракцыйнае супрацьстаянне яшчэ больш узмацнілася забаронай БСРГ і радыкалізацыяй настрояў сялянскага насельніцтва Заходняй Беларусі. Частка функцыянераў КПЗБ і беларускія прадстаўнікі савецкай дыпламатычнай місіі ў Польшчы (А. Загорнаў, А. Ульянаў) разлічвалі выкарыстаць актыўнасць беларускага сялянства вясной 1927 г., калі ў час выбараў у мясцовыя органы сялянскага самакіравання беларусы дасягнулі вялікіх поспехаў. Так, у Віленскім ваяводстве быў абраны 1051 радны, сярод іх звыш 500 чалавек – былыя члены БСРГ і ёй спачуваючыя. Акрамя таго, былі абраны 57 камуністаў і 14 былых членаў забароненай уладамі пракамуністычнай Незалежнай сялянскай партыі [19, с. 34]. Як паведамляў у Мінск 12 верасня 1927 г. А. Ульянаў, «избирательная кампания в гминное самоуправление закончилась в общем целом для белорусов очень положительно. ...польские власти, учитывая крайне неудобное для себя положение, в котором они оказались благодаря громадному проценту избранных в гминное самоуправление белорусов, настроенных враждебно к ним, ... стали усиленно насаждать своих войтов и солтусов, не утверждая негодные им кандидатуры» [20, арк. 91].

У Прадстаўніцтва КПЗБ у Мінск савецкія прадстаўнікі звярталіся з настойлівай просьбай перасылкі як мага больш грошай для замацавання гэтага поспеху, бо кампанія беларусаў у абарону сваіх войтаў і сваіх солтысаў у супрацьвагу намечаным урадам, прайшла даволі слаба, не дасягнула чаканых памераў і вынікаў. Адною з асноўных прычын з’явілася адсутнасць легальнай палітычнай арганізацыі, якая магла б шырока праз сваіх інструктараў паставіць і разгарнуць гэтую кампанію. Цяжкі фінансавы стан не дазволіў былым грамадоўцам разгарнуць працу па стварэнні новай палітычнай арганізацыі, якая «в общих чертах... организация уже намечена и нужно думать, что если финансовое состояние их улучшится, то они могут приступить к конкретному проведению намеченных решений» [20, арк. 91–92]. Аднак, чаканай падтрымкі не было, і беларусы не змаглі эфектыўна рэалізаваць істотныя легальныя магчымасці ўплываць на палітычныя, гаспадарчыя і культурныя працэсы ў Заходняй Беларусі.

Такі вынік можна тлумачыць мэтанакіраванай дзейнасцю антыбеларускіх сіл у кампартыі Польшчы, якія ў адказ на актывізацыю КПЗБ – КП(б)Б маглі выступаць контра, актывізуючы ўнутрыпартыйныя спрэчкі, намагаліся паралізаваць арганізаванае ўзмацненне антыпольскага руху. Польскія спецслужбы былі пайнфармаваны аб намерах савецкіх уладаў абвастрыць сітуацыю ў Заходняй Беларусі. Так, 23 сакавіка 1927 г. паліцэйскае кіраўніцтва ў Брэсце інфармавала камісарыяты, следчыя аддзелы і ўсе пастарункі аб тым, што ў БССР прынята рашэнне «аб інтэнсіўнай падрыхтоўцы беларусаў у Польшчы да ўзброенага выступлення вясной бягучага года» [21, арк. 25], таму сітуацыя ў польскіх спецслужбах была відавочна напружаная, што вымагала захадаў па прадухіленні «выўратовай» дзейнасці, у тым ліку з выкарыстаннем агентуры ў асяродку КПП і КПЗБ.

Таму і выклікае пытанні актывізацыя фракцыйнай барацьбы ў КПЗБ менавіта ў 1927 г. Расправа над Грамадой павінна была ўскалыхнуць Заходнюю Беларусь, а значыць скасаванне БСРГ было на карысць прыхільнікам антыпольскага паўстання, пра якое шмат гаварылі восенню 1926 г. – вясной 1927 г. Тут дарэчы будзе ўзгадаць змену нацыянальнай палітыкі КПЗБ у канцы 1927 г., якая пачала «выпраўляць папярэднія памылкі», што выходзілі з недаацэнкі беларускай вёскі і пераходу «кулакоў» у «фашыстоўскі лагер» [8, s. 236]. Не паглыбляючыся ў ідэйна-тэарэтычныя аспекты адпаведных спрэчак, можам зрабіць выснову пра агульную скіраванасць акрэсленай рыторыкі на ўзмацненне польскіх пазіцый у рэвалюцыйным руху «на крэсах» за кошт аслаблення беларускіх.

Пазней, ва ўмовах разгортвання барацьбы з «беларускім нацыянал-дэмакратызмам», для шальмавання беларускага нацыянальнага руху ў Польшчы, прадстаўнікі якога заўсёды працавалі ў больш-менш блізкіх кантактах з КПЗБ, польскія камуністы ажыццяўлялі дыскрэдытацыю легальных беларускіх арганізацый як агентуры польскага імперыялізму [22, арк. 54]. Выкарыстоўваючы арганізацыйныя перавагі існавання польскай секцыі ў Камінтэрне і магчымасці патрэбнай пастаноўкі адпаведных пытанняў непасрэдна ў Маскве праз Прадстаўніцтва КПП пры Выканкаме Камінтэрна, Цэнтральны камітэт па справах палітэмігрантаў пры ЦК МОПРа, полякі падвяргалі апале членаў КПЗБ, асабліва тых, якія былі заўважаны ў кантактах з беларускім нацыянальна-вызваленчым руху [23; 24].

Такім чынам, пасля падпісання Рыжскага міру кіраўніцтва БССР, КПБ і нацыянальна арыентаваная большасць КПЗБ вымушаны былі змагацца за Заходнюю Беларусь як з польскай уладай, так і з польскімі камуністамі, якія ўспрымалі край як частку Польшчы, што законна, па ўмовах Рыжскага замірэння ўвайшла ў склад польскай дзяржавы. Беларуска-польскае супрацьстаянне ў камуністычным руху было істотнай з'явай грамадска-палітычнага жыцця Заходняй Беларусі. Канцэнтруючы ўвагу на праблеме дзяржаўнай прыналежнасці яе тэрыторыі, кіраўніцтва беларускіх і польскіх камуністаў адстойвала адпаведныя палітычныя і нацыянальна-культурныя пазіцыі, аслабляючы беларускі нацыянальна-вызваленчы рух амбіцыямі і персанальнай зацікаўленасцю партыйных функцыянераў ва ўмацаванні свайго партыйнага статуса. Дэтэрмінаваныя адпаведнымі нацыянальна-дзяржаўнымі і этнакультурнымі прыярытэтамі шэраговыя камуністы і функцыянеры КПЗБ і КПП садзейнічалі ўсталяванню няўзгодненасці, нервовага спаборніцтва, канкурэнцыі ў шэрагах партыі. Гэта абумоўлівала няўдачы партыі, невыкананне пастаноў, частыя правалы, падазронасць і насцярожанасць, якія стваралі вакол партыі скандалічную атмасферу з замацаваннем за ёй клішэ асяродка правакацыі з наступнымі рэпрэсіямі ў дачыненні да яе.

Крыніцы і літаратура

1. Савіч, А. А. Айчынная гістарыяграфія гісторыі Заходняй Беларусі 1921–1939 гадоў : манаграфія / А. А. Савіч ; навук. рэд. А. А. Каваленя ; М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэст. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст: БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2019. – 300 с.

2. Міхнюк, У. Рыжскі мір і Беларусь / У. Міхнюк // XX стагоддзе ў гісторыі палякаў і беларусаў : матэрыялы беларус.-польск. навук. канф., Мінск, 20–21 ліст. 2000 г. / адк. рэд.: У. Міхнюк, П. Гарнцарэк. – Мінск: БДУ, 2001. – С. 137–145.
3. Лазько, Р. Польшка-савецкія мірныя перамовы і лёс Беларусі / Р. Лазько // Беларускі гістарычны часопіс. – 2010. – № 12. – С. 5–12.
4. Мязга, М. Праблема нацыянальных меншасцей у савецкай палітыцы ў дачыненні да Польшчы ў першай палове 1920-х гадоў / М. Мязга // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2011. – № 35. – S. 57–68.
5. Bergman, A. Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej / A. Bergman. – Warszawa: PWN, 1984. – 288 s.
6. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 495. – Оп. 129. – Д. 71.
7. Савіч, А. А. Праблема дзяржаўнай прыналежнасці Віленшчыны ў ідэалогіі камуністычнага руху Заходняй Беларусі 1921–1939 гг. (гістарыяграфія праблемы) / А. А. Савіч // Весці НАН Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – 2011. – № 1. – С. 54–59.
8. Bergman, A. Kwestia białoruska w Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi / A. Bergman // Przegląd Historyczny. – 1971. – № 62/2. – S. 225–250.
9. Міхнюк, У. Расійска-літоўскі дагавор 12 ліпеня 1920 г.: гістарыяграфія праблемы / У. Міхнюк // Беларускі гістарычны часопіс – 2003. – № 8. – С. 3–11.
10. Революционное движение в Вильнюсском крае : докум. и материалы / Ин-т истории партии при ЦК КП Литвы, Ин-т истории партии при ЦК КП Белоруссии – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС ; сост.: В. Канцявичюс [и др.] ; ред. коллегия: Р. Малюквичюс [и др.]. – Вильнюс: Минтис, 1978. – 448 с.
11. Савіч, А. А. «Сэцэсія» ў КПЗБ у айчыннай гістарыяграфіі / А. А. Савіч // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Сер. гуманіт. і грамад. навук. Філасофія і логіка. Гісторыя. Псіхалогія. Права. Педагогіка. – 2007. – № 3 (30). – С. 23–31.
12. Борьба трудящихся Западной Белоруссии за свое социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР: Документы и материалы: сб.: в 2 т.; сост. В. Н. Жигалов [и др.] ; под ред. В. И. Гурского [и др.]. – Минск: Госиздат БССР, 1962. – Т. 1. – 620 с.
13. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 242п. – Воп. 2. – Спр. 12.
14. Валахановіч, А. І. Сповідзь у надзеі застацца жывым: аўтабіяграфія Браніслава Тарашкевіча / А. І. Валахановіч, У. М. Міхнюк ; рэд. А. С. Ліс. – Мінск: БелНДДАД, 1999. – 200 с.
15. РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 129. – Д. 121.
16. Ладзеў, У. Першы з’езд КПЗБ / У. Ладзеў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. – Мінск : БелЭН, 1991 – Т. 5: М – Пуд. – С. 481.
17. НАРБ. – Ф. 242п. – Воп. 2. – Спр. 133.
18. НАРБ. – Ф. 242п. – Воп. 2. – Спр. 132.
19. Борка, А. І. Мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання і самакіравання ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.): манаграфія / А. І. Борка ; УА «Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Я. Купалы». – Гродна: ГрДУ, 2011. – 139 с.
20. НАРБ. – Ф. 242п. – Воп. 2. – Спр. 116.
21. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (ДзАБВ). – Ф. Р-92. – Воп. 1. – Спр. 130.
22. ДзАБВ. – Ф. 2028. – Воп. 1. – Спр. 246.
23. РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 123. – Д. 228.
24. РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 129. – Д. 248.

Яўген Мірановіч
Універсітэт у Беластоку

РЫЖСКІ ДАГАВОР ЯК ФАКТАР ІНКАРПАРАЦЫЙНАЙ ПАЛІТЫКІ ПОЛЬШЧЫ: ЛЁС БЕЛАРУСАЎ НА ЗАХОДНІМ БАКУ РЫЖСКОЙ МЯЖЫ

У артыкуле разгледжана становішча беларускага насельніцтва на тэрыторыі Заходняй Беларусі пасля заключэння Рыжскага дагавора. Паказана, што цэнтральным элементам польскай палітыкі інкарпарацыі ў дачыненні да беларусаў у Польшчы стала шырокае выкарыстанне рэпрэсій. Жорстка падаўляліся любыя праявы актыўнасці беларусаў не толькі ў палітычнай, але і культурна-асветніцкай сферы.

Падчас мірных перамоў, якія завяршалі польска-савецкую вайну, што вяліся ў Рызе з восені 1920 г., беларусаў не прадстаўляў ніводзін палітычны асяродак. Лёс Беларусі вырашалі, не звяртаючы ўвагі на беларусаў. Паводле галоўнага перамоўніка з польскага боку Станіслава Грабскага, савецкі ўрад узамен за саступкі на тэрыторыі Украіны прапаноўваў Польшчы большую частку Беларусі разам з усёй Міншчынай. Баючыся атрымання занадта вялікай колькасці праваслаўнага насельніцтва ў межах Польшчы, Грабскі, якія прадстаўляў эндэцкую (нацыянал-дэмакратычную) палітычную думку, правёў мяжу ўздоўж Дзвіны, ад латышка-савецкай граніцы ў напрамку сярэдняга цячэння Прыпяці. Такія абрысы мяжы з савецкімі рэспублікамі выключалі, нават пры наяўнасці добрай волі з польскага боку, ажыццяўленне якіх-небудзь федэрацыйных задумаў і спрыялі ажыццяўленню нацыянал-дэмакратычнай канцэпцыі – палітыкі інкарпарацыі [1, s. 170–172]. Рыжская дамова была моцным ударам для ўсіх беларускіх палітыкаў, якія паслядоўна рабілі стаўку на аб'яднанне беларускіх земляў і ўтварэнне фэдэрацыі з Польшчай.

Акцыя генерала Станіслава Булак-Балаховіча ў Мазыры і Слуцкае паўстанне не змянілі пазіцыі польскіх урада і сойма наконт рэалізацыі пагадненняў, заключаных з бальшавікамі ў кастрычніку 1920 г. і пацверджаных пазней канчатковай Рыжскай дамовай. Гэтая дамова, якая падзяліла Беларусь, і з якой ніколі не пагадзіўся аніводны сур'ёзны беларускі асяродак у Польшчы, стварала сітуацыю супярэчнасці польска-беларускіх інтарэсаў, а таксама давала вялізныя магчымасці ўплыву на стан спраў з боку Масквы.

На заходнім баку рыжскай мяжы паводле падлікаў польскага гісторыка Ежы Тамашэўскага, на тэрыторыі чатырох паўночна-ўсходніх ваяводстваў было, прынамсі, 1,95 млн чалавек беларускай нацыянальнасці, у тым ліку ў Палескім ваяводстве – 654 тыс., Навагрудскім – 616 тыс., Віленскім – 407 тыс., Беластоцкім – 269 тыс [2, s. 94–95]. Сярод беларусаў, якія жылі ў польскай дзяржаве, пераважную большасць складала вясковае насельніцтва. У абсалютных лічбах беларусаў – жыхароў гарадоў, было ў 40 разоў менш, чым сялян, якія гаварылі на той самай мове. Больш за 90 % беларускага насельніцтва жыло за кошт земляробства.

Беларуская інтэлігенцыя на абшары чатырох паўночна-ўсходніх ваяводстваў была вельмі нешматлікая. Для больш шырокага фармавання гэтай сацыяльнай групы не было ўмоў. З палітычных меркаванняў беларусаў рэдка бралі на працу ў адміністрацыю і іншыя дзяржаўныя ўстановы. Беларускае школьніцтва існавала толькі ў сымбалічных памерах. Доступ да польскіх сярэдніх і вышэйшых школ быў для беларускай моладзі ўскладнены ў сілу фінансавых прычын.

Частка беларускай інтэлігенцыі выжывала, знаходзячы працу ў гандлі, дробнай прамысловасці або выконваючы работы, якімі звычайна займаюцца ніжэйшыя пласты грамадства. Многія займаліся палітыкай, звычайна імкнучыся да змены таго ладу, які давёў іх да прыніжанага становішча. Уздзеянне беларускай інтэлігенцыі на сялянскае асяроддзе было невялікае з-за адсутнасці адпаведных інструментаў у выглядзе школ, прэсы, культурных устаноў.

Сацыяльныя, палітычныя, эканамічныя і міжнацыянальныя адносіны на заходнім баку рыжскай мяжы нагадвалі тыповы каланіяльны лад. Характар польскага панавання на землях, населеных беларусамі, ад самага пачатку не спрыяў усталяванню добрых стасункаў паміж дзяржаўнай уладай і мясцовым насельніцтвам. Разам з узмацненнем дзяржаўных структур адбываліся ліквідацыя беларускага школьніцтва, разбурэнне і забіранне цэркваў, пераслед падазраваных у спрыянні камунізму. Паколькі ў Польшчы перамагла эндэцкая канцэпцыя нацыянальнай палітыкі, на практыцы выкарыстоўваліся найгоршыя, самыя жорсткія метады асіміляцыі беларусаў [3, с. 49–54].

Ва ўмовах парламенцкага кіравання (1921–1926 гг.) не было аніякай цэласнай праграмы палітыкі ў дачыненні да нацыянальных меншасцяў. Нацыянальныя справы ўваходзілі ў сферу кампетэнцыі чатырох ведамстваў: Міністэрства ўнутраных спраў, Міністэрства вайсковых спраў, Міністэрства замежных спраў, Міністэрства рэлігійных вызнанняў і народнай асветы. Кабінеты міністраў змяняліся за гэты перыяд 10 разоў, а кіраўнікі названых ведамстваў – яшчэ часцей. Таму палітыка на “паўночна-ўсходніх крэсах” была пераважна справай мясцовай адміністрацыі, якая ўспрымала беларусаў як адсталы і прымітыўны элемент, які лёгка паланізаваць. Мясцовыя кадры ўзмацняліся чыноўнікамі з цэнтральных ваяводстваў. Найчасцей у Заходнюю Беларусь прысылаліся людзі, якія ў іншым месцы не справіліся са сваімі абавязкамі, або сябе скампраметавалі [4, с. 37–42].

Каб пабольшыць польскі этнічны элемент сюды накіроўваліся асаднікі з цэнтральных рэгіёнаў Польшчы. Найчасцей тут сяліліся былыя салдаты і афіцэры, якім выдзялялася зямля і даваліся крэдыты на наладжванне гаспадаркі. Асаднікі павінны былі стаць сродкам асіміляцыі навакольнага беларускага насельніцтва, а таксама дапамагаць мясцовай адміністрацыі пры стрымліванні антыдзяржаўных выступленняў беларусаў. Асаднікі, як правіла, выконвалі функцыі солтысаў, войтаў, лаўнікаў, фармуючы ніжэйшы ўзровень улады [5, с. 100]. Нягледзячы на тое, што на беларускія землі былі пераселены некалькі дзясяткаў тысяч чалавек, палітычныя і эканамічныя вынікі асадніцтва аказаліся невялікія. Асаднікі не змянілі нацыянальнага аблічча гэтага рэгіёну, затое іх прысутнасць прыводзіла да напружанасці ў адносінах з мясцовым беларускім насельніцтвам.

У парламенцкіх выбарах у лістападзе 1922 г. беларускія групы, аб’яднаныя ў Беларускае цэнтральнае выбарчае камітэце, атрымалі 11 месцаў у Сойме і 3 – у Сенаце Польскай Рэспублікі. Паслы і сенатары ўтварылі Беларускае пасольскае клуб, старшынёй якога стаў Браніслаў Тарашкевіч. Згодна з раней абранай палітычнай арыентацыяй, Тарашкевіч зрабіў спробу атрымаць палітычныя і культурныя саступкі для беларусаў пры выкарыстанні дэмакратычных механізмаў польскай дзяржавы. У студзені 1923 г. паслы Беларускага пасольскага клуба прадставілі праект культурнай аўтаноміі для беларусаў. Яны прапанавалі стварыць краёвы сойм у Вільні, дапусціць беларускую мову ў школы і суды, правесці зямельную рэформу і перадаць зямлю мясцовым сялянам, спыніць вайсковае асадніцтва, стварыць вайсковыя фармаванні на прынцыпах грамадзянскай тэрытарыяльнай абароны замест ранейшых гарнізонаў, якія правакавалі сваёй прысутнасцю антыдзяржаўныя выступленні. Беларускае пасольскае клуб таксама вярнуць Праваслаўнай царкве храмы, якія ў 1919–1922 гг. былі ператвораныя ў касцёлы. У тагачасных умовах гэта былі нерэальныя патрабаванні, якія цалкам ігнараваліся польскай парламенцкай большасцю і чарговымі ўрадамі.

Тарашкевіч намагаўся, каб паслы захоўвалі лаяльнасць у адносінах да польскай дзяржавы. Ён доўга праводзіў перамовы з прадстаўнікамі польскіх улад ад імя Беларускага пасольскага клуба, патрабуючы стварэння пры ведамстве асветы пасады дзяржаўнага падсакратара па справах беларускага школьніцтва, утварэння адзінай школьнай акругі для ўсіх земляў, населеных беларусамі, даручэння функцыі намесніка яе куратара чалавеку, які сам паходзіць з гэтага асяроддзя, і, нарэшце, адкрыцця гімназіі і дзвюх беларускіх настаўніцкіх семінарыяў са статусам публічных школ. Адсутнасць саступак польскага боку хоць бы на карысць беларускай культуры і асветы, адсутнасць нават жэстаў, якія давалі б

надзею на змену палітыкі ў будучыні, выклікала адыход часткі беларускіх парламентарыяў ад заяўленай раней лаяльнасці ў дачыненні да польскага ўрада і інстытутаў польскай дзяржавы [6, s. 116–121].

Весткі пра развіццё нацыянальнага жыцця, якія прыходзілі з БССР, уплывалі на змену палітычнай арыентацыі Тарашкевіча і іншых беларускіх палітыкаў у Польшчы. У 1925 г. яшчэ нічога ня сведчыла пра тое, што праз некалькі гадоў беларуская культура і яе стваральнікі стануць першымі ахвярамі сталінскага таталітарызму. Змена палітычнай арыентацыі Браніслава Тарашкевіча наспявала даволі доўга. У сярэдзіне ліпеня 1925 г. ён выйшаў з Беларускага пасольскага клуба і стварыў новы клуб – Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Тарашкевіч прызнаў, што стаўка на атрыманне аўтаноміі для беларусаў ад польскага ўрада аказалася памылковай. Навязаў цеснае супрацоўніцтва з савецкім бокам і як мэту сваёй палітычнай актыўнасці вызначыў аб'яднанне Заходняй і Савецкай Беларусі.

Тарашкевіч не быў камуністам, але дзеля нацыянальнай справы наважыўся на поўнае супрацоўніцтва з камуністамі і стаў нават члена КПЗБ. У чэрвені 1926 г., яго партыя – Грамада – мела 569 членаў. У лістападзе гэтага года яна налічвала ўжо 62 тыс., а ў снежні – больш за 100 тыс. Раптоўны рост колькасці членаў гэтай партыі быў, з аднаго боку, вынікам настрояў, якія панавалі ў беларускім асяроддзі, а з другога – інэрцыі мясцовага апарату ўлады пасля майскага перавароту Ю. Пілсудскага, якая чакала інструкцый, баючыся зрабіць захавы, якія супярэчылі б намерам новай урадавай каманды.

Для беларускіх сялян Грамада была надзеяй на змены, сілай, якая выступала за іх чалавечыя і грамадзянскія правы, партыяй, якая гучна казалася пра польскую “крэсовую” ўладу тое, што пра яе думала большасць беларусаў. Яна была арганізаванай формай пратэсту супраць прыніжальнай рэчаіснасці. Тактыка лідараў мала каго цікавіла. Ім проста давяралі, далучаючыся да розных формаў дзейнасці, прапанаванай партыяй [7, s. 101–103].

Беларуская партыя, якая стала дамінуючай у грамадска-палітычным жыцці ў паўночна-ўсходніх ваяводствах, стала невыноснай для польскіх элітаў. Яна затармазіла працэс асіміляцыі. Яе ліквідацыя адбылася пры парушэнні законаў Польшчы і са згоды ўсіх палітычных асяродкаў краіны. У ноч з 14 на 15 студзеня 1927 г. кіраўнікі партыі, якія адначасова з'яўляліся пасламі польскага сойма, былі арыштаваныя. Зняволенне паслоў было парушэннем дзеючага заканадаўства, якое гарантавала ім недатыкальнасць у перыяд выканання пасольскіх абавязкаў. Аднак жа соймавая большасць неўзабаве ўхваліла іх арышт і аб'яўленне Грамады па-за законам. Грамадоўская рэвалюцыя была адзінай праявай масавага бунту беларусаў супраць навязанага ім палітычнага парадку.

Арышт кіраўнікоў БСРГ і ліквідацыя партыі не выклікалі ў той жа час аніякай рэакцыі ні Мінску, ні Масквы. Там ужо нараджаліся планы расправы з беларускім “нацыянал-дэмакратызмам”. Браніслаў Тарашкевіч, Шыман Рак-Міхайлоўскі, Пётр Мятла, Павел Валашын і іншыя лідары Грамады адышлі ад прапольскай арыентацыі, зачараваныя тым, што адбывалася ў Савецкай Беларусі ў сферы развіцця нацыянальнага руху. Яны ўяўлялі з сябе самую дасканалую форму “нацыянал-дэмакратызму”. Выпадкова лідары Грамады сталі першымі ахвярамі бальшавіцкай расправы з беларускім нацыянальным рухам. Асуджаныя лідары Грамады праз некалькі гадоў знаходжання ў польскіх турмах былі ў рамках абмену вязнямі перададзеныя ўладам СССР. Яны загінулі падчас масавых рэпрэсій у 1937–1938 гг. абвінавачаныя ў шпіёнскай дзейнасці на карысць Польшчы.

Пасля майскага перавароту ў 1926 г. была зроблена спроба перагляду ранейшай палітыкі дзяржавы ў дачыненні да беларусаў. З'явіліся прапановы змены палітыкі ў дачыненні да беларускага школьніцтва, стварэння настаўніцкай семінарыі для беларусаў, прыняцця на працу настаўнікаў-беларусаў у публічныя школы, ці распрацоўкі адпаведных праграм і падручнікаў для школ з беларускай мовай навучання. Ніводнага з гэтых фактараў у наяўнасці не аказалася. Пілсудскі гарантыю паспяховага забеспячэння дзяржаўных інтарэсаў бачыў у дзейнасці войска і польскай школы. Ён быў перакананым прыхільнікам захавання

польскай мовы як адзінай дзяржаўнай, бараніў ідэю вайсковага асадніцтва і большыя надзеі на забеспячэнне спакою на “крэсах” ускладаў на паліцыю, чым на задавальненне беларускіх культурных і асветніцкіх чаканняў [8, s. 100]

Вясной 1927 г. урад зрабіў, аднак, шэраг жэстаў, мэтай якіх было як змяншэнне напружання, так і адцягванне беларускай інтэлігенцыі ад прасавецкіх палітычных структур. Улады хацелі стварыць уражанне, што лаяльнасць да польскай дзяржавы дае беларусам большыя перспектывы, чым аглядка на Мінск. У 1927 г. міністар рэлігійных вызнанняў і народнай асветы Густаў Дабруцкі ўвёў абавязковае вывучэнне беларускай мовы ў польскіх гімназіях на землях, населеных беларусамі, надаў публічныя правы дзвюм беларускім гімназіям у Вільні і Навагрудку, дазволіў адчыніць 26 школ з беларускай мовай навучання і 49 дзвюхоўных.

Аднак энтузіязм у адносінах да новай палітыкі, распачатай у 1927 г., хутка спадаў. У 1928 г. урад перастаў шукаць новыя формы вырашэння беларускага пытання, а мясцовая адміністрацыя зноў атрымала сваю самастойна фарміраваць нацыянальную палітыку. Не ўзніклі абяцаныя школы з беларускай мовай навучання, затое была зачынена гімназія ў Радашковічах, а замест палітычных метадаў усё часцей прамяняліся рэпрэсіі супраць сапраўдных і ўяўных камуністаў. Палягчалі правядзенне такой палітыкі весткі, якія прыходзілі з БССР, дзе пачалася барацьба з беларускім нацыянальным рухам. З пункту гледжання прыхільнікаў нацыянальнай асіміляцыі тое, што адбывалася ў Савецкай Беларусі, было выгадным для Польшчы. На пазіцыі беларускай інтэлігенцыі пераставаў уздзеянчаць канкурэнтны беларускі цэнтар, які самім існаваннем стрымліваў рэалізацыю ўсялякіх асіміляцыйных задумаў.

На ўсход ад рыжскай мяжы ўтваралася сфера расійскіх уплываў, якой трэба было супрацьпаставіць культурна і нацыянальна згуртаваную польскую прастору. На пачатку 1930-х гг. характар дзеянняў дзяржавы ў дачыненні да беларусаў вызначалі ўжо такія палітыкі санацыйнага лагера, як міністар унутраных спраў Феліцыян Славой-Складкоўскі, ці палескі ваявода Вацлаў Костак-Бярнацкі. Апошні ў красавіку 1933 г. прапанаваў ураду даць яму надзвычайныя паўнамоцтвы, якія давалі б магчымасць ачысціць Польшчу ад “адкідаў грамадства і шкоднікаў”, дзейнасць якіх не давала магчымасці хутка асіміляваць беларускія масы. У лістападзе 1933 г. прапанову развязвання беларускай праблемы на сваёй тэрыторыі прадставіў таксама навагрудскі ваявода Стэфан Свідэрскі. Ягоны план прадугледжваў ліквідацыю ўсіх беларускіх культурных, асветніцкіх, гаспадарчых і палітычных інстытутаў. Праект ваяводы пасля зацвярджэння міністрам унутраных спраў Складкоўскім быў адпраўлены на рэалізацыю паасобным старатам [4, s. 100–119].

Асіміляцыйную палітыку ў дачыненні да беларусаў каардынаваў Камітэт па справах нацыянальнасцяў, а таксама Навуковая камісія па вывучэнні ўсходніх земляў. Абедзве гэтыя ўстановы згодна прапанавалі выходзіць з “несвядомага беларускага люду” лаяльных грамадзян. Гэтае выхаванне па-свойму разумела “крэсавая” паліцыя. Арышты і катаванні сялян, запозраных у шкодніцкай дзейнасці супраць польскай дзяржавы, сталі метадам фарміравання лаяльнасці.

У кастрычніку 1936 г. Міністэрства ўнутраных спраў падрыхтавала праект паскарэння нацыянальнай асіміляцыі беларусаў. У пачатку снежня таго ж самага года была забаронена дзейнасць Таварыства беларускай школы, а 22 студзеня 1937 г. – Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры. Фармальна да студзеня 1938 г. існаваў яшчэ ў Вільні Беларускі нацыянальны камітэт, але і гэтую арганізацыю абвінавацілі ў шкодніцтве супраць абароназдольнасці і адзінства польскай дзяржавы, пасля чаго яна была пастаўлена па-за законам. У 1938 г. у Польшчы фактычна не было аніводнай сур’ёзнай беларускай арганізацыі. Прыняты амаль усімі польскімі ўрадамі тэзіс адмаўляў існаванне беларусаў як палітычнага фактару і як самастойнага народу. Польскія палітыкі, якім Рыжскім дагаворам удалося ўстанавіць усходнюю мяжу Польшчы, раздзяляючую тэрыторыю, населяную беларусамі, адначасова вызначылі нацыянальную палітыку сваёй дзяржавы.

Крыніцы і літаратура

1. Grabski, St. W Mińsku i Rydze / St. Grabski // Więż. – 1988. – № 11–12. – S. 166–178.
2. Tomaszewski, J. Robotnicy Białorusini w latach 1919–1939 w Polsce / J. Tomaszewski // „Acta Baltico-Slavica”. – 1967. – S. 93–116.
3. Gomółka, K. Białorusini w II Rzeczypospolitej / K. Gomółka // Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Ekonomia. – 1992. – № 31. – S. 42–58.
4. Mironowicz, E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego / E. Mironowicz. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie, 2007. – 294 s.
5. Bergman, A. Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej / A. Bergman. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – 288 s.
6. Mironowicz, E. Historia państw świata w XX wieku. Białoruś / E. Mironowicz. – Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2007. – 298 s.
7. Bergman, A. Rzecz o Bronisławie Taraszkiewiczu / A. Bergman. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1977. – 243 s.
8. Paruch, W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego / W. Paruch. – Lublin: Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997. – 424 s.

УДК 94:327((47+57)+438)"1921":94(476):316.647.8=162.1"1918-1939"

А. М. Кротов

Гомельский государственный
университет имени Франциска Скорины

РИЖСКИЙ МИРНЫЙ ДОГОВОР КАК ФАКТОР НЕГАТИВИЗАЦИИ ВОСПРИЯТИЯ БЕЛОРУСАМИ ПОЛЯКОВ И ПОЛЬШИ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1918–1939 ГОДЫ)

В статье советско-польская война и завершивший её Рижский мирный договор рассматриваются как фактор, ухудшивший традиционное восприятие белорусами Польши и поляков. Автор утверждает, что после распада Российской империи белорусы возлагали большие надежды на помощь Польши в создании собственного независимого государства. Однако восстанавливая в ходе войны с Советской Россией свои «исторические права» на белорусские земли и свой господствующий статус на них, поляки вызвали огромное разочарование среди белорусов и их неприязнь, дав актуальный материал для генезиса негативного стереотипа поляка и Польши.

Падение Речи Посполитой в конце XVIII в. означало, в числе прочего, крушение основополагающих принципов сосуществования под её эгидой разных народов, которые, оказавшись в новой для себя исторической ситуации, выпадали из сферы польских влияний. Польская культура, или как говорят польские историки, «польская цивилизация», долгое время монополюльно влиявшая на восточнославянскую периферию, отчасти даже ассимилировавшая её, потерпела в своих амбициях тяжёлое поражение. Поляки вынуждены были забыть о своей культуртрегерской миссии на востоке Европы и заняться проблемой сохранения собственного единства в условиях разделов, находясь под угрозой германизации и русификации. При этом, борясь за восстановление независимости в конце XVIII – 60-х годах XIX в., поляки искренне верили в патриотическое братство народов бывшей Речи Посполитой и не проявляли озабоченности насчёт возможного осложнения отношений с коренным населением белорусско-литовских земель. Хотя логично было бы подозревать, по крайней мере – белорусов, в накопленных за многие годы сосуществования с поляками

обидах, в пророссийских симпатиях, наконец. Ведь именно такого рода опасения высказывал ещё король Ян II Казимир на сейме 1668 г.: «Казак и Москаль приберут к себе людей, близких к ним по языку, и даже ВКЛ себе заберут» [1, с. 350].

Однако на деле было иначе. Если в XVI–XVII вв. в господствующем классе ВКЛ действительно были носители антипольских настроений (вспомнить хотя бы «Прамову Мялешкі» [2]), что, собственно, и возбуждало недоверие поляков к литвинам, то к концу XVIII в. процесс полонизации белорусско-литовской шляхты эту ситуацию в корне изменил. Инкорпорируя её в свою среду и постепенно ассимилируя, господствующий класс Польши лишил белорусов того социального слоя, который в иных исторических обстоятельствах мог бы возглавить процесс национально-культурного возрождения. Вслед за шляхтой в процесс полонизации были вовлечены все те, кто пытался преуспеть в жизни. Своими усилиями они обогащали и без того более развитую польскую культуру.

По этой причине массовое сознание белорусов пребывало долгое время в законсервированном состоянии. На обыденном его уровне господствовали стереотипы, представлявшие собой мнения о представителях других народов, в том числе и поляках. Однако, изучая памятники фольклора – единственный вид источников, более или менее адекватно отражающих состояние белорусской духовной культуры и белорусской ментальности того времени, можно убедиться в том, что темпы формирования стереотипов разных народов отличались. В частности, серьёзные проблемы были с генезисом белорусского стереотипа поляка.

Объясняется данный феномен, во-первых, наличием у белорусов в XIX – начале XX в. серьёзных проблем с этнической самоидентификацией. И, во-вторых, тем обстоятельством, что Речь Посполитая была феодально-сословным государством и не являлась механизмом для реализации польских или чьих-либо иных национальных интересов. Термин «поляк» вообще долгое время был термином не национальным, а политическим и сословным. И только в этом значении Речь Посполитую можно было считать «польским государством». В Беларуси этнические поляки не являлись враждебным элементом. Их присутствие здесь не стало катализатором роста национального самосознания белорусов на основе развивающегося национального антагонизма, не актуализировало охранную функцию белорусского стереотипа поляка и не стимулировало тем самым стереотипотворческий процесс. Более того, в обыденной жизни имела место культурная диффузия. Оказавшись в белорусской этнокультурной среде, поляки испытывали на себе ассимилирующее воздействие со стороны белорусской культуры. Закономерным результатом этого процесса стало формирование феномена «кресовой польскости». В свою очередь, поляки внесли немалый вклад в процесс национально-культурного возрождения Беларуси.

Но с 60-х гг. XIX в. в Беларуси активизировалась российская пропаганда. Умеренное поощрение белорускости входило в расчёты российских администраторов «Северо-Западного края» как одно из средств борьбы с польскими влияниями. В рамках национально-культурного возрождения в Беларуси начинается процесс формирования белорусского национализма. Скорее всего, данное явление надо расценивать как дань моде, ибо никаких предпосылок для него в Беларуси ещё не было. Учитывая реальное состояние этнического самосознания белорусов в этот период, о перспективах развития белорусского национализма можно было не говорить.

Тем не менее, в ходе Первой мировой войны обстоятельства стали складываться таким образом, что даже у вялого белорусского национального движения появились совершенно неожиданные возможности и перспективы. 21 февраля 1918 г. Исполком Первого Всебелорусского съезда обратился к народам Беларуси с Уставной грамотой, в которой объявил себя временной властью на её территории [3]. 9 марта 1918 г. Исполком принял Вторую Уставную грамоту, в которой объявил Беларусь Белорусской Народной Республикой (БНР). Сам же Исполком был переименован в Раду БНР [4]. А 25 марта 1918 г. Рада БНР приняла Третью Уставную грамоту, в которой провозглашалась независимость Республики [5].

Но в итоге эксперимент БНР закончился, так и не успев толком начаться. Реальное состояние этнического самосознания титульного населения страны не оставляло никаких

надежд на исправление ситуации и в ближайшей, и в отдалённой перспективе. Белорусский крестьянин, в котором давно уже вытравили чувство хозяина собственной земли, а чувство национального достоинства ещё даже и не зародилось, вряд ли мог страстно желать создания белорусского национального государства, тем более бороться за него, не щадя своей жизни.

Создатели БНР, несмотря на свойственные им иллюзии, понимали, насколько не подготовлены были белорусы к решению стоявших перед ними исторических задач. Осознавали, что перед ними был обширный фронт культурно-просветительской и идеологической работы. Однако в сложившихся политических условиях необходимо было действовать решительно и быстро. Без внешней поддержки было не обойтись. Несмотря на возлагаемые на него надежды, германское руководство отказалось признать независимость БНР. Оно указывало, что препятствием тому является Брестский договор между Германией и РСФСР, которым Германия обязывалась не поддерживать новых государственных образований на территории бывшей России [6].

Но после восстановления независимости Польши в ноябре 1918 г. у белорусских политиков появляются большие надежды на помощь поляков. Национальный лидер поляков – Ю. Пилсудский – к тому времени считал целесообразным поддержку белорусизма, но только на территории Минщины, как средства противодействия России. Он говорил: «В так называемой Беларуси будет или польскость, или российскость. Всякая поддержка белорусизма искусственно его создаёт, однако мы не сможем дать ему этим силу. Потому, в целях победы над российскими влияниями, с ним надо маневрировать» [7]. К концу 1920 г. у Пилсудского укоренилось убеждение, что белорусские политики не представляют серьёзного политического партнёра и потому на них можно вообще не обращать внимания [7].

Пока Пилсудский и другие представители польской элиты определялись со своим отношением к белорусам, в пропагандистском лексиконе использовались старые пропагандистские штампы. В частности, девиз «*Za naszą i waszą wolność*», который обычно переводят «За нашу и вашу свободу». Во время Ноябрьского восстания 1830–1831 гг. этот девиз польские патриоты писали на штандартах на польском и русском языках, со знаком красного креста на белом полотне. Его двуязычность подчёркивала, что восстание направлено не против русских людей, а только против царя. Использовали этот девиз поляки и во время польско-советской войны. Белорусские лидеры, разумеется, связывали его со своими чаяниями, полагая, что поляки искренни не только в своих патриотических порывах, но и в отношении к белорусам. Но, как выяснилось, патриотизм поляков совершенно естественным образом сосуществовал в них с пренебрежением к другим народам, в том числе и к белорусам. Еженедельник «Беларускі звон», издававшийся в Вильно Ф. Олехновичем, констатировал: «Поляки... никого и ничего, кроме поляков и польскости, вокруг себя не видят. Евреев они за людей не считают. Литовцев мало – их можно задушить. А белорусы – это выдумка – их никогда не было, и нет» [8, с. 1].

Именно такое мнение сложилось в белорусской политической и общественно-культурной среде о поляках в результате осмысления последнего опыта взаимоотношений с ними. Всеми способами представители этой среды пытались довести не только до белорусской, но и до европейской общественности правдивую информацию о той политике, которую проводили на белорусских землях польские власти [9; 10]. Так, например, уже в 1921 г. директор одной из белорусских школ в Гродно Иван Антонов писал: «Гучама всепожирающей саранчи с запада... надвигались на нас хорошо знакомые по прошлому... поляки. Жутко делалось в ожидании непрошенных гостей, ибо каждый из нас понимал, что несут... голод, ...руины, засилье, издевательство и порабощение народу, проснувшись от многолетнего летаргического сна» [9, с. 9]. Столь мрачные предчувствия оправдались полностью: «Больше всего досталось от завоевателей-поляков представителям организованных белорусско-литовских учреждений – комитетов, школ, кооперативов, милиции, церквям и т. д. Учреждения обыкновенно закрывались, имущество расхищалось, а деятели-белорусы арестовывались жандармами, – некоторые из арестованных расстреливались, а те, что остались, отсылались в тюрьмы и концентрационные лагеря. Народ секли розгами, стальными шомполами, били чем попало и по

чём попало... всех подтасовывали под одну статью тяжких уголовных преступлений – «большевик», на уничтожение которых, как вредных для цивилизации народов Европы бацилл, они имели мандат от Антанты, поставившей волка (Польшу) в овечьи старосты» [9, с. 9].

Началась борьба белорусов с польской идеологической экспансией. Главной задачей этой борьбы стало развенчание святых для поляков образов. Задача в те времена не очень сложная, но требующая немалой смелости. Поводов же поляки давали предостаточно. Их пропагандистская продукция была пронизана национальным высокомерием, чванством, самолюбованием. Яркий пример – брошюра В. Ржимовского «О любви к Родине», насыщенная высокопарными, пафосными штампами: «Земля польская – единая и неделимая. Единство этой земли – единство сердец, которые её любят; братство сердец, в которых она живёт... Единство Польши есть единство чувств, которые живут в груди её обитателей...» [11, с. 10]. Другим примером является брошюра К. Бродзиньского «О национальности поляков» [12], рассчитанная на более развитого и, следовательно, более требовательного читателя. Призвание польского народа этот автор видел в том, чтобы «стоять на страже среди бурь на границе варварского и цивилизованного мира» [12, с. 16]. Его возвышенным предназначением – «защищать неблагодарных», а ещё более возвышенным – «представлять несколько десятков миллионов славян, в слепоте на него нападавших, пока те, рассеянные по северным льдам, медленно созревать будут» [13, с. 16]. «Чудесным его предназначеньем» было «даже в гробу выступить на зов о покушении на свободу народов, быть для них предостережением, как свидетельство преступления, над ним совершённого» [12, с. 16]. И, уже от имени всего польского народа Бродзиньский заявил: «Эти идеи и это предназначение постановил народ исполнить либо навсегда в гроб вернуться» [12, с. 16].

Автор изданной в 1921 г. в Белостоке брошюры «Наша крыўда» от имени «неблагодарных» (выражаясь словами из приведённой выше цитаты) белорусов заявил: «Поляк остался таким же обманщиком и задирой, каким он был и раньше. Где бы ни показался... со своим болезненным гонором, там ни мира, ни порядка не будет» [13, с. 6–7].

В этом же, 1921 г., дал свою характеристику полякам и А. И. Цвикевич: «Предрассудки шляхетской идеи, доведённые до детства и безумия, недисциплинированность, возведённая в принцип чести, – всё это делает поляков фальшивыми аристократами, фальшивыми демократами, фальшивыми католиками, фальшивыми революционерами, также как они были фальшивыми шляхтичами. Они будут верными только иезуитам» [10, с. 148].

И. Антонов в своей критике польского национального характера пошёл дальше других, посягнув на святые для поляков образы из трилогии Г. Сенкевича: «Ни один народ в мире не имеет такой грязной истории несправедливости и хищничества, предательства, своевольтства, взаимных свар и самого жёсткого эгоизма, как народ польский... Что ни тип у него, то преступник, злодей, насильник, предатель, обманщик... Заглобы, Кмитицы, Бутримы и другие – были и есть, и будут польские герои, и только польские, ибо каждый народ сторонился бы таких героев, как заразы, как яда. Вот эти Заглобы, Кмитицы, Бутримы в облике разных поручиков, референтов, чиновников, вахмистров, жандармов с времён оккупации польской обосновались на Виленщине и Гродненщине» [9, с. 40–41].

Стараниями поляков и российских большевиков чаяния представителей белорусской национальной элиты и проделанная уже ими работа по созданию Белорусской Народной Республики были погребены в протоколах переговоров, завершивших советско-польскую войну. Рижский договор развеял остатки последних иллюзий белорусов насчёт поляков. Свобода, завоёванная поляками в борьбе с теми, кого они справедливо считали своими угнетателями, позволила проявиться далеко не самым лучшим качествам их национального характера. Восстанавливая свои «исторические права» на белорусские земли и свой господствующий статус на них, поляки вызвали огромное разочарование среди белорусов и дали новый, «горючий» материал для формирования в белорусской публицистике, периодической печати, художественной литературе 20-х – 30-х годов XX в. негативного стереотипа поляка и Польши.

Источники и литература

1. Сагановіч, Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя / Г. Сагановіч. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. – 412 с.
2. Прамова Мясешкі // Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя. – Мінск.: Беларуская навука, 2003. – С. 674–677.
3. Першая Ўстаўная грамата да народаў Беларусі [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/pomniki-gistoryi-prava-belarusi/kanstytutsyuna-prava-belarusi/akty-belaruskay-narodnay-respubliki/pershaya-usta-naya-gramata-da-naroda-belarusi/>. – Дата доступу : 08. 12. 2020.
4. Другая Ўстаўная грамата [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/pomniki-gistoryi-prava-belarusi/kanstytutsyuna-prava-belarusi/akty-belaruskay-narodnay-respubliki/drugaya-usta-naya-gramata-da-naroda-belarusi/>. – Дата доступу : 08. 12. 2020.
5. Трэцяя Ўстаўная грамата [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : https://be.wikisource.org/wiki/Трэцяя_Ўстаўная_грамата. – Дата доступу : 08. 12. 2020.
6. Господину Германскому Имперскому Канцлеру [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://pawet.net/library/history/bel_history/bnr/00027/Дакуманты_і_матар'ялы_сабраныя_..._для_друку_камісіяй_Беларускай_Цэнтральнай_Рады.html#25. – Дата доступа : 08. 12. 2020.
7. Chojnowski, A. Zasady Białoruskiej polityki Piłsudczyków / A. Chojnowski // Polska – Polacy – mniejszości narodowe. – Wrocław: Ossolineum, 1992. – S. 269–278.
8. Вільня, 17 красавіка 1921 г. // Беларускі звон. – 1921, №7. – С. 1–2.
9. Антонаў, І. Г. Успаміны аб польскай акупацыі Горадзеншчыны ў 1919–1921 гг. / І. Г. Антонаў. – Б.м.: б.в., 1921. – 83 с.
10. Цвікевіч, А. Адраджэнне Беларусі і Польшча / А. Цвікевіч. – Мінск – Вільня – Берлін: Вызваленне, 1921. – 191 с.
11. Rzymowski, W. O miłości Ojczyzny / W. Rzymowski. – Warszawa: Wyd-wo red. „Żołnierza polskiego”, 1920. – 27 s.
12. Brodziński, K. O narodowości polaków / K. Brodziński. – Warszawa: Wyd. M. Arcta, 1917. – 34 s.
13. Лесавік, В. Наша крыўда / В. Лесавік. – Беласток: Беларускае выдавецтва, 1921. – 21 с.

УДК 94 (476+477) «193»

М. И. Старовойтов
Гомельский государственный
университет имени Франциска Скорины

НАСЕЛЕНИЕ БЕЛОРУССКО-УКРАИНСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ НАКАНУНЕ ЛИКВИДАЦИИ РИЖСКОГО ДОГОВОРА (ЭТНОСОЦИАЛЬНЫЙ АСПЕКТ)

В статье предпринята попытка путем компаративистского подхода на основе рассекреченных материалов переписи населения 1939 г. дать характеристику национального и социального состава населения Полесской и Житомирской областей белорусско-украинского пограничья накануне ликвидации Рижского договора. После его заключения территория этого региона входила в западную пограничную полосу СССР, что обусловило специфику развития его экономики и наращивание воинского контингента, повлиявших на изменения в этносоциальном составе населения белорусско-украинского пограничья.

Подписание Рижского мира оказало существенное влияние на дальнейшее экономическое, политическое, социальное и культурное развитие БССР, значительной территории УССР, так как эти территории включались в широкую пограничную полосу СССР. Она простиралась от Ленинграда до Кишинева, а по ширине включала территорию примерно от Столбцов до Смоленска. Необходимо было учитывать новую геополитическую ситуацию, определявшую новые международные отношения, осуществлять экономическое и социокультурное развитие региона в новых специфических условиях, укреплять воинские формирования и др. В связи с этим была выделена и более узкая приграничная полоса с указанием конкретных округов и районов. В значительной степени эти процессы привели к значительным этносоциальным изменениям в составе населения Полесской и Житомирской областей. Результат этих изменений представлен в данной публикации (с учетом возможного ее объема) на основе рассекреченных материалов переписи населения 1939 г., то есть накануне ликвидации Рижского мирного договора (таблицы составлены и подсчеты сделаны автором). Принимались различные меры по обезопасиванию этого региона. Достаточно вспомнить двукратную попытку переноса столицы БССР из Минска в Могилев. Не был утвержден 3-летний план социально-экономического и культурного развития 7 округов (сюда входили и соседние с БССР Волынский и Коростеньский) западной пограничной полосы СССР по территории УССР, представленный в мае 1930 г. правительством Украины в сектор обороны союзного Госплана [3, лл. 1–300].

Низкие темпы индустриализации в Полесской и Житомирской областях сдерживали процесс урбанизации. Сдерживающим фактором развития промышленности являлось то, что не только территория региона, но и вся БССР, входили в широкую западную пограничную полосу СССР. В этом заключалась экономическая специфика 1920–1930-х гг. В таблице 1 [4, л. 1; 1, л. 1] представлены рассекреченные архивные материалы с расчетными данными по переписи 1926 г., сделанные при обработке переписи 1939 г. применительно к территории в границах недавно созданных областей. Степень урбанизации населения Полесской области изменилась незначительно – с 9,4 % до 11,2 %. В Житомирской области она была несколько выше – 16,2 % и 20,5 %. Как видно из таблицы 1 общая численность населения Житомирской области уменьшилась на 69,3 тыс. или на 3,9 %. Это произошло из-за значительного уменьшения сельского населения как мужского, так и женского на 130,3 тыс. или на 8,8 %. Это связано с большим оттоком сельского населения на работу и учебу за пределы области в своей республике, в РСФСР, БССР, высылкой раскулаченных, высокой смертностью, особенно детей до 4 лет, в период голода 1932–1933 гг. (о чем автор уже писал), службой в РККА, наметившимся снижением рождаемости и др.

Таблица 1 – Динамика численности населения Полесской и Житомирской областей

Население	По переписи 1926 г.				По переписи 1939 г.			
	Муж.	Жен.	Всего	%*	Муж.	Жен.	Всего	%*
Полесская область								
Все население	289554	299838	589392	50,9	329362	342988	672350	51,0
Городское	26 569	28 867	55 436	52,1	37 042	38 199	75 241	50,8
В т.ч. г.Мозырь	4 867	4 951	9 818	50,4	8 534	8 943	17 477	51,2
Сельское	262985	270971	533956	50,7	292320	304789	597109	51,0
Житомирская область								
Все население	867456	892285	1759741	50,7	806903	883586	1690489	52,3
Городское	143121	142618	285739	49,9	158916	187877	346793	54,2
В т.ч. Житомир	39 425	37 253	76 678	48,6	44 705	50 362	95 067	53,0
Бердичев	28 585	27 028	55 613	48,6	27 956	34 058	62 014	54,9
Коростень	6 068	5 944	12 012	49,5	14 407	16 399	30 806	53,2
Новоград-Волынь	7 311	7 586	14 897	50,9	10 034	13 698	23 732	57,7
Сельское	724335	749667	1474002	50,9	647987	695709	1343696	51,8

Примечание: *) – процент женщин.

Если в 1920-е годы военнослужащих в абсолютном большинстве были сконцентрированы в городах, то в 1930-е годы (особенно во второй половине) воинские части в основном дислоцировались в сельской местности, а их управленческие структуры – в городах.

Гендерный дисбаланс в составе городского населения Житомирской области за межпереписной период при абсолютном его приросте на 123,4 % объясняется следующими причинами: разностью исходных показателей 1926 г., большими естественными потерями мужского населения в 1932–1934 гг., притоком женщин в возрасте 20–29 лет в города на работу и учебу и большим оттоком мужчин этой возрастной группы за пределы области в связи со службой в РККА, трудовой миграцией для работы на заводах, фабриках, шахта, учебой, репрессиями, которые больше касались мужчин и др. Так, если в Полесской области количество мужчин в возрасте 20–29 лет в городах было на 1,5 тыс. меньше, а в сельской местности на 23 957 человек (в 3,9 раза) меньше, то русских, наоборот, соответственно в 5,2 и в 14,3 раза больше [5, л. 29]. В Житомирской области в городах украинских мужчин было на 3 879 человек меньше, чем женщин, а на селе – на 22 874 человек меньше, то русских мужчин в городах было на 910 человек больше, чем русских женщин, а не селе – на 26 733 человека (в 14,6 раза) больше, чем женщин [2, л. 28–29]. Во всех возрастных категориях после 30 лет гендерная диспропорция в пользу женщин в указанных областях увеличивалась по нарастающей, что в большей степени объясняется демографическими последствиями.

Если в 1920-е годы военнослужащих в абсолютном большинстве были сконцентрированы в городах, то в 1930-е годы (особенно во второй половине) воинские части в основном дислоцировались в сельской местности, а их управленческие структуры – в городах (например г. Житомир). Это касалось и указанных областей [подробнее см. 6].

Социально-экономические и политические процессы привели к изменениям в национальном составе городского и сельского населения, степени урбанизации как титульных этносов, так представителей других национальностей.

На Мозырщине и Житомирщине, которые имели высокую степень полиэтничности, во второй половине 1930-х годов национальный состав претерпел изменения из-за притока военнослужащих из других советских республик. Это связано с укреплением обороноспособности страны и переформатированием статуса Белорусского и Киевского военных округов в 1938 г.

Таблица 2 – Национальный состав населения Полесской области в 1939 г.

Националь-ности	Городское		Сельское		Все население			% к итогу
	Всего	%	Всего	%	Муж.	Жен.	Всего	
Белорусы	42261	56,17	530642	88,87	270890	302013	572903	85,21
Евреи	24141	32,07	8846	1,48	15664	17323	32987	4,91
Русские	4884	6,50	21394	3,58	20691	5587	26278	3,91
Украинцы	2156	2,87	18825	3,15	12490	8491	20981	3,12
Поляки	1207	1,60	11006	1,84	5225	6988	12211	1,86
Немцы	137	0,18	3129	0,52	1479	1787	3266	0,49
Латыши *	67	0,09	543	0,09	284	326	610	0,09
Татары	78	0,10	454	0,08	504	28	532	0,08
Чехи**	34	0,05	331	0,06	184	181	365	0,05
Цыгане	4	0,01	261	0,05	109	156	265	0,03
Прочие	272	0,36	1678	0,28	1842	108	1950	0,29
Всего	75241	100,00	597109	100,00	329362	342988	672350	100,00

Примечание: *) – включая латгальцев; **) – включая словаков.

Таблица 3 – Национальный состав населения Житомирской области в 1939 г.

Националь-ности	Городское		Сельское		Все население			% к итогу
	Всего	%	Всего	%	Муж.	Жен.	Всего	
Украинцы	183640	52,95	1131880	84,24	609299	706221	1315520	77,82
Евреи	100872	29,09	24 135	1,80	56 845	68 162	125 007	7,39
Поляки	25 393	7,32	79 905	5,95	44 919	60 379	105 298	6,23
Русские	27 566	7,95	58 090	4,32	62 859	22 797	85 656	5,07
Немцы	4 638	1,34	31 718	2,36	16 196	20 160	36 356	2,15
Чехи и словаки	902	0,26	5 032	0,38	2 731	3 203	5 934	0,35
Белорусы	1 747	0,50	3 560	0,26	3 903	1 404	5 307	0,31
Татары	313	0,09	1 541	0,11	1 709	145	1 854	0,11
Грузины	188	0,05	659	0,05	715	132	847	0,05
Казахи	42	0,01	735	0,06	773	4	777	0,04
Армяне	195	0,06	414	0,03	521	88	609	0,04
Мордовцы*	84	0,02	464	0,03	518	30	548	0,03
Чуваши	58	0,02	478	0,04	528	8	536	0,03
Узбеки	27	0,01	456	0,03	474	9	483	0,03
Чеченцы	2	0,00	456	0,03	457	1	458	0,03
Коми	16	0,00	411	0,03	420	7	427	0,02
Молдаване	121	0,04	234	0,02	284	71	355	0,02
Цыганы	32	0,01	320	0,02	240	112	352	0,02
Азербайджанцы	30	0,01	257	0,02	274	13	287	0,02
Латыши **	117	0,03	162	0,01	215	64	279	0,02
Китайцы	30	0,01	234	0,02	258	6	264	0,02
Греки	123	0,04	139	0,01	155	107	262	0,02
Марийцы	15	0,00	240	0,02	253	2	255	0,01
Прочие	642	0,19	2 176	0,16	2 357	461	2 818	0,17
Всего	346793	100,0	1343696	100,0	806903	883586	1690489	100,0

Примечание: *) – так в документе названы мордвины; **) – включая латгальцев.

Нами установлено, что значительная гендерная диспропорция у русских, украинцев, татар, титульные этносы кавказских и среднеазиатских республик, прежде всего в составе сельского населения, связана с наличием значительного количества мужчин военнослужащих. Это наглядно представлено в таблице 2 [4, л. 6], в которой многие национальности включены в «прочие». Особенно хорошо это видно по таблице 3 [1, л. 6] с данными по Житомирской области. В ней полиэтничность представлена более развернута. Характеристика национального состава военнослужащих дана автором в специальной статье [7].

Представленные в таблице 4 [5, л. 42; 2, л. 48–49], данные переписи 1939 г. свидетельствуют о том, что районы и белорусской, и украинской областей оставались аграрными. Это объясняется не только дореволюционным уровнем развития экономики Житомирщины и Мозырщины, природно-географическим фактором белорусско-украинского Полесья, но и военными планами. Политика «ограничения строительства и роста хозяйства» в пограничной полосе была связана с так называемыми «стратегическими соображениями» [3; лл. 174,185]. Меньший удельный вес занятых в сельском хозяйстве Житомирской области объясняется более интенсивным развитием мясомолочной и лесной промышленности. По числу занятых в общественном производстве Полесская область в 2,4 раза уступала Житомирской области, так как была самой отсталой в социально-экономическом развитии областью БССР.

Таблица 4 – Население Полесской и Житомирской областей в отраслях народного хозяйства в 1939 г. (абс. и %)

Области и районы*	Промышленность	Сельское хозяйство	Лесное хозяйство	Строительство	Транспорт и связь	Торговля и общепит	Жилкоммухоз	Просвещение, наука, искусство, печать	Здравоохранение	Госучреждения, парт. и обществ. организации	Не распределено по отраслям хозяйства	Всего
Полесская	16882	251800	9382	7920	6645	7015	1136	7722	2588	5995	25476	342561
	4,9	73,5	2,7	2,3	1,9	2,0	0,3	2,3	0,8	1,8	7,4	100,0
Городское	7 329	5 222	1 121	1 604	2 298	3 316	692	2 009	1 389	3 385	3 796	32 161
	22,8	16,2	3,5	5,0	7,2	10,3	2,2	6,2	4,3	10,5	11,8	100
г. Мозырь	2084	337	278	612	502	760	231	573	502	1002	826	7702
	27,1	4,4	3,6	7,9	6,5	9,9	3,0	7,4	6,5	13,0	10,7	100,0
Сельское	9 553	246578	8 261	6316	4 347	3 699	444	5 713	1 199	2 610	21680	310400
	3,1	79,5	2,7	2,0	1,4	1,2	0,1	1,8	0,4	0,8	7,0	100,0
Домановичский	520	19222	235	397	279	327	30	421	100	294	1635	23 460
	2,2	81,9	1,0	1,7	1,2	1,4	0,1	1,8	0,4	1,3	7,0	100,0
Ельский	921	13216	478	542	467	446	56	453	110	315	1395	18 403
	5,0	71,8	2,6	2,9	2,5	2,4	0,3	2,5	0,6	1,7	7,6	100,0
Житковичский	560	9888	533	426	295	351	91	433	143	326	1172	14 218
	3,9	69,5	3,7	3,0	2,1	2,5	0,6	3,0	1,0	2,3	8,2	100,0
Копаткевичский	728	15614	292	802	277	347	52	350	130	311	1427	20 330
	3,6	76,8	1,4	3,9	1,4	1,7	0,3	1,7	0,6	1,5	7,0	100,0
Лельчицкий	443	14334	464	317	128	294	42	374	111	314	1344	18 165
	2,4	78,9	2,6	1,7	0,7	1,6	0,2	2,1	0,6	1,7	7,4	100,0
Мозырский	1916	20184	642	1051	1617	972	156	721	219	524	2273	30 277
	6,3	66,7	2,1	3,5	5,3	3,2	0,5	2,4	0,7	1,7	7,5	100,0
Наровлянский	863	17038	654	409	220	333	45	458	163	297	1510	21 990
	3,9	77,5	3,0	1,9	1,0	1,5	0,2	2,1	0,7	1,4	6,9	100,0
Петриковский	1843	17107	829	560	447	431	74	556	214	358	1873	24 292
	7,6	70,4	3,4	2,3	1,8	1,8	0,3	2,3	0,9	1,5	7,7	100,0
Туровский	440	9830	453	279	130	240	57	317	134	283	1141	13 304
	3,3	73,9	3,4	2,1	1,0	1,8	0,4	2,4	1,0	2,1	8,6	100,0
Житомирская	82387	527166	16802	25085	20145	26272	5992	24609	10630	20562	49062	808712
	10,2	65,2	2,1	3,1	2,5	3,2	0,7	3,0	1,3	2,5	6,1	100,0
Городское	52817	18 069	1 781	6911	8850	14634	4385	9584	6887	11485	10731	146134
	36,14	12,36	1,22	4,73	6,06	10,01	3,00	6,56	4,71	7,86	7,34	100,0
Сельское	29570	509097	15021	18174	11295	11638	1607	15025	3743	9077	38331	662578
	4,5	76,8	2,3	2,7	1,7	1,7	0,2	2,3	0,6	1,4	5,8	100,0
г. Житомир	13667	2188	399	2290	2537	4356	1428	3523	2468	4883	2967	40706
Житомирский	1907	19687	1482	1469	659	737	138	744	262	415	3315	30815
г. Коростень	3556	895	108	804	2436	1566	371	726	658	903	974	12997
Коростеньский	1757	16325	289	3075	1467	533	74	653	134	404	2512	27223
Лугинский	1072	11585	545	283	468	460	105	431	152	337	1880	17 318
	6,2	66,9	3,1	1,6	2,7	2,7	0,6	2,5	0,9	1,9	10,9	100,0
Народичский	471	15789	508	395	226	294	88	370	111	389	1347	19 988
	2,4	79,0	2,5	2,0	1,1	1,5	0,4	1,9	0,6	1,9	6,7	100,0

Области и районы*	Промышленность	Сельское хозяйство	Лесное хозяйство	Строительство	Транспорт и связь	Торговля и общепит	Жилкоммухоз	Просвещение, наука, искусство, печать	Здравоохранение	Госучреждения, парт. и обществ. организации	Не распределено по отраслям хозяйства	Всего
Овручский	2090	22225	1189	2362	1308	1190	311	806	327	763	547	33 118
	6,3	67,1	3,6	7,1	3,9	3,6	0,9	2,4	1,0	2,3	1,7	100,0
Олевский	1988	14050	2959	703	582	818	212	533	216	498	573	23 132
	8,6	60,7	12,8	3,0	2,5	3,5	0,9	2,3	0,9	2,2	2,5	100,0
Слове-чанский	331	12446	1256	401	203	418	60	344	123	296	256	16 134
	2,1	77,1	7,8	2,5	1,3	2,6	0,4	2,1	0,8	1,8	1,6	100,0
Троянов-ский	652	12096	103	313	193	285	18	308	130	245	1347	15 690
	4,2	77,1	0,7	2,0	1,2	1,8	0,1	2,0	0,8	1,6	8,6	100,0
Черняхов-ский	938	18559	48	221	250	525	60	657	160	373	2089	23 880
	3,9	77,7	0,2	0,9	1,0	2,2	0,3	2,8	0,7	1,6	8,7	100,0

Примечание: *) – представлены отдельные районы бывших пограничных округов

Искусственное сдерживание промышленного развития областей и размещение значительного воинского контингента (Житомирская армейская группировка, Мозырский укрепрайон) обусловили изменения в социальном облике населения. Как видно из таблицы 4 показатель доли военных в составе занятого населения в городах (после занятых в промышленности), а на селе (после занятых в сельском хозяйстве) был на втором месте. В Полесской области он был даже несколько выше, что объясняется высокой концентрацией военнослужащих в БССР [подробнее см. 6].

Представленные в информационных таблицах данные о социуме позволяют сделать вывод о том, что области в целом являлись полиэтничными с абсолютным большинством белорусов и украинцев, особенно в районах с преимущественно аграрным сектором экономики. По стратегическим соображениям сдерживалось индустриальное развитие. О более низких темпах индустриального развития Полесской области, чем Житомирской области, свидетельствует преобладание населения, занятого в сельском и лесном хозяйстве не только сельского, но и городского населения. Это в значительной степени сдерживало процесс урбанизации. В дислоцированных в областях частях РККА проходили воинскую выучку белорусы, русские, украинцы и представители других многочисленных наций и народностей СССР, что повышало полиэтничный состав населения белорусско-украинского пограничного региона.

Источники и литература

1. Российский государственный архив экономики (РГАЭ) – Ф. 1562. – Оп. 336. – Д. 358.
2. РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 336. – Д. 530.
3. РГАЭ. – Ф. 4372. – Оп. 91. – Д. 648.
4. РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 336. – Д. 380.
5. РГАЭ. – Ф. 1562. – Оп. 336. – Д. 552.
6. Старовойтов, М. И. Национальный и социальный состав военнослужащих Белорусского военного округа накануне Второй мировой войны / М. И. Старовойтов // Идеологические аспекты военной безопасности. Научно-практическое приложение к журналу «Армия» Министерства обороны Республики Беларусь. – 2018. – №1. – С.8–15.

7. Старовойтов, М. И. Титульные этносы кавказских и среднеазиатских республик в составе населения белорусско-российско-украинского пограничного региона в 1920–1930-е годы / М. И. Старовойтов // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2019 – № 1. – С. 39–44.

УДК 930(476):94:327((47+57)+438)"1939"

С. Н. Рожкова

Гомельский государственный
университет имени Франциска Скорины

ПРОБЛЕМА ЛИКВИДАЦИИ РИЖСКОГО ДОГОВОРА В НАЧАЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В БЕЛОРУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье охарактеризованы основные положения белорусской историографии по проблеме советско-германских отношений в период ликвидации Рижского мирного договора в начале Второй мировой войны. Автор установил, что белорусские историки обосновали концепцию, согласно которой политический кризис в Европе лета 1939 г. и подписание советско-германского договора о ненападении создали для СССР условия для пересмотра Рижского договора. В белорусской историографии доказано, что для Беларуси важнейшим результатом этих событий стало воссоединение всех белорусских территорий в границах одного государства.

Рижский мирный договор 1921 г. привел к разделу Беларуси между Советской Россией и Польшей. Советское руководство рассматривало Рижский договор как результат временной слабости России и стремилось к его ревизии. Возможность решить эту задачу появилась в начале Второй мировой войны путем взаимодействия СССР и Германии. Пакт Молотова – Риббентропа открыл для СССР возможность пересмотреть польско-советскую границу, установленную Рижским договором.

Подписание советско-германских соглашений кардинально меняло стратегическую ситуацию в Европе и улучшало ее для Германии и, соответственно, ухудшало для Польши. По мнению Г. Г. Лазько, договор с СССР развязал руки Гитлеру для начала войны против Польши. Данный автор также отмечает, что Германия искала союзника для разгрома Польши. Но так как Англия и Франция поддерживали Польшу, выбор пал на СССР. Роль СССР в будущей войне интересовала Гитлера еще и из соображений мобилизации экономических ресурсов для этой войны [1, с. 129]. Историк считает, что Гитлер планировал вести войну только на западном фронте, рассчитывая при этом на советское сырье. Советское руководство хотело распространить социализм на восточные территории Версальской системы. Это предопределило соглашение между СССР и Германией о разделе Польши [2, с. 21], что означало ликвидацию Рижского договора.

А. П. Сальков также признает, что «советско-германский договор о ненападении был направлен против Польши, предоставляя каждой из подписавших сторон неограниченный нейтралитет в отношении агрессивных действий другой стороны» [3, с. 215]. Д. А. Мигун, отмечает, что положение, согласно которому, заключение советско-германского договора о ненападении предопределило агрессию Германии против Польши, не соответствует действительности, так как Гитлер принял решение об агрессии до подписания пакта Молотова-Риббентропа [4, с. 119].

Предметом исследования белорусских историков стали и секретные протоколы к советско-германскому договору о ненападении. М. В. Василючек по этому вопросу пишет,

что секретные протоколы определяли сферы влияния СССР и Германии в Восточной Европе, предусматривали ликвидацию Польского государства и раздел ее территории. Это дало возможность «возвратить» Западную Беларусь и Западную Украину в состав СССР [5 с. 140]. Г. Г. Лазько также отмечает, что в секретном протоколе фиксировалось разделение сфер интересов между СССР и Германией, что понималось как разделение сфер территориальной экспансии [1, с. 134]. А. В. Тихомиров, констатирует, что Германия в соответствии с секретным протоколом согласилась с присоединением Западной Беларуси и Западной Украины к СССР [6, с. 178]. Похожий тезис звучит в работах Л. С. Скрыбиной. Автор отмечает, что согласно пакту Молотова – Риббентропа и секретных протоколов к нему были разграничены сферы интересов Германии и СССР в Восточной Европе. Согласно советско-германской договоренности граница сфер интересов Германии и СССР должна была проходить по линии рек Нарев, Вислы и Сан. Это означало, что в сферу интересов СССР переходили Западная Беларусь, Западная Украина, а также часть Польши до Варшавы. Таким образом, между Германией и СССР было достигнута договоренность о разделе Польши, констатирует историк [7, с. 63].

В. Е. Снапковский акцентирует внимание на том, что подписание советско-германского договора о ненападении, составной частью которого был секретный протокол о разделении сфер влияния между СССР и Германией в Восточной Европе, предусматривал присоединение Западной Беларуси к советской территории. Воссоединение стало возможным в результате раздела Польши между СССР и Германией [8, с. 168]. Я. С. Павлов считает, что подписание секретного протокола было одной из отрицательных сторон советско-германского пакта, т. к. его содержанием было разграничение сфер влияния в Польше и Прибалтике. В сферу влияния СССР вошли Финляндия, Эстония, Латвия, Западная Беларусь, Западная Украина и позже Бессарабия. Раздел Польши нарушал международные правовые нормы и не оправдан был в морально-этическом плане, резюмирует автор [9, с. 3]. Я. С. Павлов в своем исследовании обосновал позицию Советского Союза по поводу заключения советско-германского договора. По его мнению, во первых, у СССР не было другого выхода, как заключить договор с Германией в августе 1939 года. Во-вторых, правительство СССР пошло на эти вынужденные шаги лишь после того, как полностью выяснилось нежелание Англии и Франции заключить совместное соглашение с Советским государством о борьбе против гитлеровской агрессии. В-третьих, в сложившейся обстановке такое решение было единственно правильным, так как договор о ненападении и другие соглашения с Германией сорвали замысел Запада создать антисоветский фронт. В-четвертых, в результате подписания советско-германских соглашений, Советский Союз выиграл время для укрепления обороны страны [9, с. 9–10]. Положительный момент договора Я. С. Павлов видит в том, что у Сталина появилась возможность вернуть СССР «свои» территории – Западную Беларусь, Западную Украину, Бессарабию и тем самым создать буферную зону, которая отдалила границы Германии от СССР. Автор указывает, что Гитлер целенаправленно пошел на сотрудничество с СССР, чтобы затем прийти к мировому господству. После подписания пакта Германия получала благоприятные для себя условия, поскольку был гарантирован нейтралитет СССР в германо-польской войне при учете интересов Москвы в Прибалтике, резюмирует Я. С. Павлов [9, с. 38].

М. Г. Жарков делает вывод, что на основании дополнительного соглашения к пакту о ненападении между СССР и Германией произошел «4-й раздел Польши» и оккупация Литвы, Латвии и Эстонии [10, с. 12]. Близкую точку зрения высказывает В. Ф. Ладысев. Он отмечает, что согласно секретному протоколу к советско-германскому пакту о ненападении сферы влияния между СССР и Германией проходили по линии рек Нарав, Висла и Сан. Это означало включение в состав СССР и части этнических польских территорий. Автор считает, что советско-германский пакт нарушал нормы международного права [11, с. 4].

Большое внимание в белолрусской историографии уделяется вопросу о роли советско-германского договора о ненападении в воссоединении Западной Беларуси с БССР.

В. Ф. Ладысев считает, что указанный договор стал существенной предпосылкой этого события, а объединение Западной Беларуси с БССР было важным шагом на пути образования белорусской национальной государственности [12, с. 121, 126]. Близкую точку зрения высказывает В. Е. Снапковский. Он отмечает, что в начале Второй мировой войны Западная Беларусь была объектом международных отношений в Восточной Европе, прежде всего, отношений между Советским Союзом и Германией. Важным итогом советско-германского договора о ненападении, по мнению историка, было присоединение Западной Беларуси к БССР [13, с. 8–9]. М. П. Костюк акцентирует внимание на том, что в 1939 г. Беларусь оказалась в центре военно-политических событий, в результате которых была восстановлена историческая справедливость, состоялось объединение белорусского народа в одном государстве. М. П. Костюк подчеркивает, что это произошло за счет разгромленного Польского государства [14, с. 299–300]. Д. А. Мигун делает вывод, что осенью 1939 г. завершился период борьбы белорусского народа против насильственной полонизации и вся этническая территория БССР была объединена в рамках одного государства [15, с. 32].

Историки Беларуси констатируют, что стремление к разделу Польши было главной причиной советско-германского сближения осенью 1939 г. М. В. Василючек по этому поводу отмечает, что Германия начала Вторую мировую войну агрессией против Польши. Гитлер требовал от Сталина, чтобы Советский Союз выполнил свои обязательства и советские войска выступили против Польши с востока. Советское руководство оттягивало выступление Красной Армии, считая, что в защиту Польши может выступить Англия и Франция, война между Германией и западными государствами затянется, а это будет на пользу СССР [5, с. 138–139]. Только после перехода немецкими войсками «линии Керзона», советское руководство зачитало приказ Красной Армии об освободительном походе в Польшу [5, с. 140].

В. Ф. Ладысев и П. И. Бригадин, затрагивая данную тему, пишут, что СССР начал военные действия в Польше 17 сентября, несмотря на требование Гитлера, чтобы Красная Армия выступила еще в начале месяца. В. Молотов считал, что поспешное вмешательство может привести к сплочению врагов Советского государства. Москва хотела убедиться, что Польша распалась и Советскому Союзу необходимо прийти на помощь украинцам и белорусам. Советское руководство давало понять Германии, что главным для него является не военные действия против Польши, а занятие территорий, населённых украинцами и белорусами. В газетах «Правда» и «Известия» начали выходить статьи о судьбе национальных меньшинств на восточных территориях Польши. Главной идеей в статьях была необходимость оказания помощи украинскому и белорусскому населению, так как оно может в ближайшее время оказаться под немецкой оккупацией. В это время проходила военная подготовка советских войск для вступления в Польшу. 11 сентября был издан приказ о создании Белорусского и Украинского фронтов, но военные действия не начинала. Тогда Гитлер прислал телеграмму, в которой говорилось, что если Красная Армия не начнет наступление на запад, то немцы прекратят военные действия и образуют на восточных землях Польши буфер из польского, украинского белорусского государства [16, с. 190]. Советское руководство по этому поводу ответило, что вообще не начнет военные действия, если немецкое руководство заключит перемирие с Польшей. 14 сентября немцами был окружен Брест, 15 сентября взят Белосток, под угрозой захвата оказался Львов. Именно вступление германских войск на белорусские и украинские земли, как считают В. Ф. Ладысев и П. И. Бригадин, заставило советское руководство изменить прежнюю позицию и на следующий день вышел приказ об освободительном походе на запад. Немецкое руководство провело совещание, на котором приняло решение, не дать СССР занять территории, оговоренные в договоре от 23 августа 1939 года, так как придавало важное значение территориальному фактору в планируемой агрессии против временного союзника – СССР. Часть Центральной Польши, которая по договору о ненападении должна была отойти в сферу влияния СССР, заняли немецкие войска [16, с. 191]. И. Сталин был обеспокоен занятием немецкими войсками этнических территорий Беларуси и Украины и требовал соблюдать

договоренности о разграничении сфер влияния. Немецкие войска с неохотой покидали занятые территории [16, с. 192–193].

А. В. Тихомиров отмечает, что уже 3 сентября немецкое руководство предложило СССР выступить против Польши и занять свою территорию в Польше согласно секретному протоколу к пакту о ненападении. Не дождавшись ответа от советского руководства, немцы двинулись на восток к демаркационной линии. 10 сентября советская сторона заявила, что она выступит против Польши под предлогом защиты белорусов и украинцев от немцев. Но и после этого заявления СССР не выступил против Польши. 14 сентября немецкая сторона заявила, что если Советский Союз не выступит против Польши, то могут возникнуть условия для появления на востоке новых государств. Это, как считает А. В. Тихомиров, способствовало тому, что 17 сентября Москва объявила о начале военной операции против Польши. Мотивировало советское руководство свои действия необходимостью защитить жизнь и имущество населения Западной Украины и Западной Беларуси [6, с. 178].

Г. Г. Лазько также отмечает, что после нападения на Польшу, немецкое руководство требовало от СССР выступить против Польши как можно быстрее и занять территории, относящиеся к советской сфере интересов. А Сталин стремился затянуть войну без участия СССР [2, с. 26]. Освободительный поход Красной Армии в Польшу начался 17 сентября 1939 г. Г. Г. Лазько констатирует, что советское руководство дождалось ситуации, когда «враги социализма» начнут биться между собой, а СССР тем временем получил возможность вернуть территории, принадлежавшие Российской империи до Первой мировой войны (Западная Беларусь, Западная Украина, Прибалтика, Финляндия, Бессарабия) [2, с. 27–28]. Автор отмечает, что СССР имея материальный, военный и политический потенциал мог влиять на развитие польско-германского кризиса, который перерос во Вторую мировую войну [2, с. 21]. А. М. Бабков также акцентирует внимание на том, что осенью 1939 г., после нападения Германии на Польшу, немецкое руководство оказывало давление на советское правительство с целью ускорить вступление советских войск на территорию Польши, в противном случае в Восточной Европе могли бы возникнуть условия для формирования новых государств [17, с. 58].

Вопрос о разногласиях между Германией и СССР относительно сроков выступления последнего против Польши рассматривает и Л. С. Скрябина. Она отмечает, что сразу же после нападения Германии на Польшу 1 сентября 1939 г. немецкая сторона начала требовать от советского руководства вторгнуться в Польшу с востока и занять зону своих интересов [7, с. 55]. Однако Сталин не спешил начинать военные действия против Польши, так как был настроен на затягивание войны без вмешательства СССР, чтобы капиталистические страны «побились» между собой. Чтобы оказать давление на советское руководство, немцы перешли демаркационную линию, которая была установлена секретным протоколом и стали двигаться дальше на Восток. Л. С. Скрябина отмечает и разногласия, возникшие между СССР и Германией относительно советской мотивировки необходимости вступления Красной Армии на территорию Польши. Для оправдания своего похода на Польшу, Москва ссылались на угрозу со стороны Германии белорусам и украинцам, но это не понравилось немецкому руководству [7, с. 56].

Таким образом, белорусская историография делает вывод, что советское руководство стремилось использовать политический кризис в Европе летом 1939 г., чтобы восстановить для СССР политические позиции Российской империи, которые она имела до Первой мировой войны. На это был нацелен пакт Молотова-Риббентропа. Белорусские историки считают, что он открыл путь к воссоединению Западной Беларуси с БССР, а Западной Украины с УССР. Тем самым были ликвидированы постановления Рижского договора 1921 г. Значение для Беларуси ликвидации этого соглашения белорусские историки видят прежде всего в воссоединении основной массы белорусских этнических территорий в границах одного государства. Вторжение Красной Армии в Польшу 17 сентября 1939 г. советское руководство аргументировало заботой о населении. Западная Беларусь и Западная

Украина, которые в соответствии с Рижским договором оказались на территории Польши. Часть историков оправдывают пакт Молотова – Риббентропа тем, что СССР, присоединив новые территории, укрепил свою оборону против будущей агрессии Германии.

Источники и литература

1. Лазько, Р. Р. «Ціскі» змыкаюцца: Польскае зв'язно Версальскай сістэмы паміж Германіяй і СССР вясной – летам 1939 г. / Р. Р. Лазько // Вучоныя запискі БДУ імя А. С. Пушкіна : зборнік навуковых прац. Вып. 8, ч. 1. – Брэст: БДУ імя А. С. Пушкіна, 2012. – С. 128–138

2. Лазько, Р. Р. Рэалізацыя савецкім кіраўніцтвам ленінскай знешнепалітычнай дактрыны на пачатку другой сусветнай вайны / Р. Р. Лазько // Гісторыя Гомельшчыны ў кантэксце падзей Вялікай Айчыннай вайны 1941–1945 гадоў (да 75-годдзя Вялікай Перамогі) : зборнік навуковых артыкулаў; рэдкал. : М. М. Мязга (гал.рэд.) [і інш.] – Гомель: ГГУ ім. Ф. Скорины, 2020. – С. 16–29.

3. Сальков, А. П. «Польский вопрос» и западная граница СССР в советской внешней политике (сентябрь 1939–июнь 1941 г.) / А. П. Сальков // Российские и славянские исследования : сб. научных статей. / ред. : О. А. Яновский (отв. ред.) [и др.] – Мн.: БГУ, 2004. – Вып. 1. – С. 215–227.

4. Мигун, Д. А. Попытка создания системы коллективной безопасности в Европе в 1939 г. и позиция польского руководства / Д. А. Мигун // От Версаля и Веймара до образования двух Германий (ФРГ и ГДР), 1919–1949 гг.: Актуальные вопросы исторической германистики, отечественной и всеобщей истории, геополитики и международных отношений, социально-гуманитарных наук и права : материалы международной научной конференции, Витебск, 3–4 октября 2019 г. / Витеб. гос. ун-т; редкол.: В. А. Космач (гл. ред.). – Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 2019. – С. 119–122.

5. Васілючак, М. В. Падзеі на Бераставіччыне ў перадаенны перыяд (1939–1941 гг.) / М. В. Васілючак // Праблемы ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі. – Мінск: БДУ, 1999. – С. 137–143.

6. Ціхаміраў, А. Беларусь у палітыцы вядучых дзяржаў Захаду (1914–1945 гг.) / А. Ціхаміраў // Беларускі гістарычны зборнік. – 2001. – № 15. – С. 168–188.

7. Скрабіна, Л. С. Уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР у кантэксце савецка-германскіх дагавораў 1939 года / Л. С. Скрабіна // История международных отношений: историографические достижения и перспективы изучения: к 100-летию со дня рождения А. А. Громыко и 80-летию начала Второй мировой войны : сборник научных статей; редкол. : Н. Н. Мезга (гл. ред.) [и др.]. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2019. – С. 54–64.

8. Снапкоўскі, У. Е. Этапы развіцця беларуска-германскіх адносін у XX ст. / У. Е. Снапкоўскі // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Мінск: МДЛУ, 2002. – С. 165–170.

9. Павлов, Я. С. Советско-германские договоры 1939–1941 годов: трагедия тайных сделок / Я. С. Павлов. – Минск: БелНИИДАД, 1996. – 100 с.

10. Жарков, М. Г. Воссоединение белорусского народа в контексте советско-германского договора 1939 г. / М. Г. Жарков // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Мінск: МДЛУ, 2007 – С. 9–13.

11. Ладысеў, У. Ф. Некаторыя аспекты савецка-беларуска-германскіх адносін у пачатковы перыяд другой сусветнай вайны / У. Ф. Ладысеў // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Мінск: МДЛУ, 2002. – С. 4–9.

12. Ладысеў, У. Ф. Падзеі верасня-кастрычніка 1939 г. у лёсе беларускага народа / У. Ф. Ладысеў // Праблемы ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР: Гісторыя і сучаснасць : матэрыялы Міжнар. навук.-тэарэт. канф. Мінск, 17–18 верасня. 1999 г. / рэд. П. І. Быгadzін [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2000. – С. 119–127.

13. Снапкоўскі, У. Е. Беларусь у геапалітыцы і дыпламатыі вялікіх дзяржаў перыяду другой сусветнай вайны / У. Е. Снапкоўскі // *Европа во Второй мировой войне: история, уроки, современность : материалы международной научно-теоретической конференции.* Витебск, 5–6 мая 2005 г. – Витебск: Издательство УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2005. – С. 8–11.

14. Костюк, М. П. Беларусь в международном военно-политическом кризисе / М. П. Костюк // *Международный кризис 1939–1941 гг.: от советско-германских договоров 1939 г. до нападения Германии на СССР : материалы Международной конференции.* Москва, 1–4 февраля 2005 г. / под ред. Н. И. Егорова [и др.]. – М., 2006. – С. 299–327.

15. Мигун, Д. А. К вопросу о воссоединении Западной Беларуси и БССР в 1939 году / Д. А. Мигун // *Беларуская думка.* – 2009. – № 9. – С. 28–32.

16. Ладысеў, У. Ф. Паміж Усходам і Захадам: станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.) / У. Ф. Ладысеў, П. І. Брыгадзін. – Мінск: БДУ, 2003. – 308 с.

17. Бабков, А. М. Преемственность германских планов и политики в отношении Беларуси в период мировых войн / А. М. Бабков // *Гомельщина в 1941 году : материалы научно-практической конференции, посвященной 65-летию начала Великой Отечественной войны.* – Гомель: Изд. ГГУ им. Ф. Скорины, 2006. – С. 54–63.

УДК 94:343.254-054.73(=162.1)(476-15)(477-15)"1940-1941"

Д. М. Толочко

Гомельский государственный
университет имени Франциска Скорины

ПОЛЬСКИЕ БЕЖЕНЦЫ ИЗ ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ БССР И УССР В УСЛОВИЯХ СПЕЦПОСЕЛЕНИЙ: ФОРМЫ ПРОТЕСТА (ИЮЛЬ 1940 – ИЮНЬ 1941 ГОДА)

В статье исследуются формы протеста спецпереселенцев-беженцев из западных областей Украины и Беларуси (июль 1940 – июнь 1941 гг.). Автор приходит к выводу, что обеспечение спецпереселенцев-беженцев в местах их расселения продовольственными, промышленными товарами, жильём, медицинское обслуживание были неудовлетворительными. Это породило среди них различные формы протеста. Наиболее распространёнными были жалобы в высшие инстанции, отказ от работы. Менее распространены были побеги, массовые выступления.

1 сентября 1939 г. началось вторжение войск нацистской Германии в Польшу. Одновременно с этим тысячи беженцев двинулись из центральных и западных районов Польши на восток страны. 17 сентября 1939 г. началась военная операция Красной Армии. В этой связи большинство польских беженцев оказалась на территории, которая в дальнейшем отошла СССР.

Беженцы, прибывшие на территорию Западной Украины и Беларуси из оккупированной Германией Польши, попали в разработку органов НКВД УССР и БССР. Среди них начали вербоваться осведомители, контролировалась переписка, фиксировались антисоветские высказывания. Первые аресты в этой среде начали производиться ещё в ноябре 1939 г. Одной из форм репрессивной политики в отношении беженцев стала депортация части из них вглубь СССР. Она была направлена против лиц, отказавшихся принять советское гражданство и записавшихся на выезд в Германию.

В результате проведённой в июне 1940 г. операции по выселению беженцев, из западных областей Украины и Беларуси было депортировано порядка 76–78 тыс. человек. Большинство из них были размещены в спецпоселениях, остальные – в исправительно-

трудовых лагерях НКВД [1, с. 242]. Спецпереселенцы-беженцы поступили в ведение Отдела трудовых поселений (ОТП) ГУЛАГа НКВД, переименованного в феврале 1941 г. в Отдел трудовых и специальных поселений (ОТСП). Подавляющее большинство из них для трудового использования были переданы в ведение предприятиям Наркомлеса, Наркомцветмета, ЦОЛеса и лесным лагерям НКВД.

Как сообщалось в докладной записке начальника ОТП-ОТСП ГУЛАГ М. В. Конрадова на имя Л. П. Берия, их этапирование проходило в тяжёлых условиях. Наибольшее количество беженцев было расселено в Новосибирской области – более 16 тыс. человек, затем шла Свердловская область – более 13 тыс., Архангельская – более 12 тыс., Коми АССР, Марийская АССР, Алтайский край, Вологодская область и др. В общей сложности они были расселены в 14 автономных республиках, краях и областях СССР.

По прибытию беженцев принимающие организации должны были подготовить для них жильё. Строительство новых спецпосёлков не планировалось. Однако, как свидетельствуют многочисленные источники, в частности, материалы с мест расселения, докладные по итогам проверок и т. д., местные власти в большинстве своём оказались неподготовленными к приёму и размещению беженцев [2, л. 29–30].

Основная масса спецпосёлков, находившихся в ведении Наркомлеса, располагалась в лесных зонах, вдалеке от населённых пунктов, инфраструктуры, необходимой для длительного проживания, источников питьевой воды. Во время распутицы добраться до них было очень сложно. Жилища, где размещались спецпереселенцы-беженцы, как правило, представляли собой помещения, мало приспособленные для жилья [3, л. 9; 4, л. 41]. Так, в Архангельской области часть бараков не имела перегородок, люди ложились спать вповалку, на голых досках без одеял и простынь.

Согласно положению «О спецпереселенцах и трудовом устройстве осадников, выселяемых из западных областей УССР и БССР», каждой семье спецпереселенцев должна была предоставляться отдельная комната или отдельное место в бараке, из расчёта не менее 3 кв. м. на человека. На таких же условиях должны были расселяться и беженцы. Однако на практике эти нормы не выдерживались. В докладной местных органов НКВД «О состоянии спецпосёлков Архангельской области» приведена таблица, в которой отражены размеры жилплощади на каждого спецпереселенца по районам области. Анализируя эти данные, следует сделать вывод, что средний размер жилплощади колебался в пределах от 1,7 до 2,2 кв. м. на человека. Более того, нередко были случаи, когда на одного спецпереселенца приходилось по 1–1, 2 м. кв. и даже меньше [4, л. 149–150].

Скученность в помещениях усугублялась антисанитарным состоянием посёлков. В спецпосёлках не хватало прачечных, бань, мыла. На всю Архангельскую область, например, насчитывалось всего 179 бань, последние топились «по-чёрному», их пропускная способность составляла 15–20 человек в день [4, л. 174].

Антисанитария, скученность в местах проживания вызывали инфекционные заболевания среди спецпереселенцев. Так, в течение августа – сентября 1940 г. в спецпосёлках трестов Краслес, Севполярлес от тифа, дизентерии и т. д. умерло 289 спецпереселенцев [3, л. 12].

Неудовлетворительным также обстояло дело с обеспечением прибывших товарами первой необходимости [4, л. 175]. У некоторых детей на почве недоедания развивалась куриная слепота. В Вологодской области по причине крайнего истощения дети не могли посещать уроки физкультуры. У взрослых из-за недостатка в рационе овощей и фруктов часто отмечались заболевания цингой.

Указанные выше факты в значительной степени являлись причиной высокой смертности среди спецпереселенцев-беженцев. Согласно официальным данным ОТСП ГУЛАГа НКВД СССР среди этой категории депортированных со времени расселения до 1 июля 1941 г. умерли 1855 человек или 2,4 % от общего количества прибывших.

В разного рода докладных о состоянии спецпосёлков отражались настроения спецпереселенцев. Эти данные фиксировались в специальном разделе «Политико-моральное состояние». Жилищно-бытовые проблемы, сложности с обеспечением продуктами питания, промышленными товарами, тяжёлая физическая работа, грубость со стороны руководства поселений и др. вызывали у спецпереселенцев-беженцев самый разнообразный спектр чувств. Это ощущение безысходности, желание возвратиться на прежнее место жительства в западные области БССР и даже антисоветские настроения. Уместно привести характерные примеры. В спецпосёлке «Южный» Архангельской области один из спецпереселенцев-беженцев заявил: «Зачем нас сюда везли, лучше бы поубивали на месте, чем мучиться». В Чердынском районе Коми АССР отдельные беженцы говорили: «Жить мы здесь не будем и если бы знали, что нам здесь жить долго, то лучше утопиться в реке [5, л. 53].

Формы протеста депортированных беженцев были различными. Наиболее распространёнными были различного рода жалобы по поводу плохих условий существования, которые они направляли не только руководству на местах, но даже в ЦК ВКП(б). Это можно проиллюстрировать на примере коллективной жалобы 152 беженцев, размещённых в Елецком районе Архангельской области, адресованной на имя И. В. Сталина и В. М. Молотова. Здесь беженцы пишут о невыносимых условиях труда и быта, о грубости по отношению к ним со стороны администрации спецпосёлка и др. В материалах местных органов НКВД регулярно отмечаются многочисленные факты «написания беженцами коллективных телеграмм и писем с жалобами» [6, л. 34–35]. О массовости этого явления свидетельствуют данные российского исследователя М. Б. Рогачёва. Он изучил личные дела спецпереселенцев, в том числе и беженцев, размещённых в Коми АССР. Исследователь отмечает, что значительная часть личных дел содержит копии такого рода обращений [7, с. 136].

Весьма распространённым среди беженцев было такое явление, как уклонение от тяжёлой физической работы. Они прекрасно понимали, что уклониться, ради экономии сил, от работы на лесозаготовках гораздо важнее, чем больше заработать. А. Э. Гурьянов проанализировал характерные правонарушения среди спецпереселенцев, содержащихся в Архангельской области. Автор приходит к выводу, что наибольшее количество осуждённых составили лица, обвиняемые за прогулы и отказ от работы [8, с. 751]. Чтобы уклониться от физической работы, беженцы использовали различные средства: симулировали нетрудоспособность, те из них, кому удалось привезти с собой ценности и деньги, пытались даже подкупить руководство лесозаготовок.

Менее распространены среди беженцев были побег. По данным спецсводок ОТП-ОТСП Архангельской области с июля 1940 г. по 30 июня 1941 г. из спецпосёлков бежали 147 спецпереселенцев-беженцев [9, л. 152]. Причём основная масса из них (104 человека) совершили побег в течение первых трёх месяцев. В дальнейшем их число значительно сократилось. С октября 1940 г. по 30 июня 1941 г. бежало всего только 43 беженца. Это было связано, во-первых, с усилением контроля со стороны администрации посёлков, органов НКВД. Во-вторых, очевидно, беженцы стали осознавать, что вероятность добраться до родных мест является незначительной. Кроме того, многие беженцы не решались на побег из-за наличия у них малолетних детей, семьи. Большинство беглецов, как правило, задерживалось. Отдельные из них возвращались обратно в свои спецпосёлки и подвергались аресту до 5 суток. Основная же масса обычно была осуждена ОСО при НКВД СССР на три, пять лет лишения свободы в исправительно-трудовых лагерях [8, с. 752]. Для предотвращения побегов районные отделения НКВД организовывали на железнодорожных станциях и речных пристанях круглосуточное дежурство, до минимума сокращалась выдача разрешений спецпереселенцам на временное оставление посёлков, в бараках и производственных бригадах вербовалась агентура по выявлению лиц, склонных к побегам.

Крайней формой протеста депортированных беженцев являлись массовые выступления. Нами был установлен только один подобного рода инцидент (в Томасинлаге Новосибирской области), в котором приняли участие беженцы из западных областей

Беларуси. Поводом к выступлению послужили тяжёлые материально-бытовые условия для спецпереселенцев. Органы НКВД сообщали по этому поводу следующее: «В течение 4-х дней (14, 15, 16, 17 августа) волнения не прекращались, принимая массовый характер. Беженцы направлялись из одного посёлка в другой, поднимали шум, посылая гонцов в другие посёлки с целью присоединиться к недовольным. Толпу в 400 человек убедили вернуться в спецпосёлок. Беженцы требуют возвращения к местам выселения или направления в другие промышленные города. Принятыми мерами удалось волнения локализовать» [10, с. 304].

В госархиве Минской области нами был обнаружен документ, в котором содержатся сведения о волнении среди спецпереселенцев – беженцев Новосибирской области. Это докладная записка органов НКВД по Минской области первому секретарю Минского обкома КП(б)Б Матвееву. В документе, датированном 4 января 1941 г., кроме всего прочего, приводится рассказ жителя деревни Нивки Бегомльского района Новицкого. В числе других жителей деревни он был переселен в Новосибирскую область, но возвратился назад. «Загнали нас в такие места, откуда и местные жители и те удрали... Работать заставляли целыми сутками, так что люди падали на работе... В одно место рядом с нами нагнали было одних евреев из Западной Белоруссии, они увидели, что жизнь такая, взяли белый флаг, написали лозунг, вышли и стали кричать: «Давай Гитлера». После этого из Новосибирска и Томска прилетели самолёты и все там разбили, а некоторых живых погнали» [11, л. 14]. Можно полагать, что речь здесь идёт о волнениях в Томасинлаге.

Таким образом можно сделать следующий вывод. Обеспечение спецпереселенцев-беженцев в местах их расселения продовольственными, промышленными товарами, жильём, медицинское обслуживание были неудовлетворительными. Это порождало среди них различные формы протеста. Наиболее распространёнными были жалобы в высшие инстанции, отказ от работы. Менее распространены были побег, массовые выступления.

Источники и литература

1. Толочко, Д. М. Проблема депортации польских беженцев из западных областей БССР (март – июль 1940 г.) / Д.М. Толочко // Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеяння і ўзаемаўплывы : матэрыялы Міжнар. навук. канферэнцыі, Гомель, 28–29 верасня 2006 г. / Гомельскі дзярж. ун-т. імя Ф. Скарыны ; рэдкал.: Р. Р. Лазыко (адк. рэд.) [і інш.]. – Гомель: ГГУ ім. Ф. Скарыны, 2006. – С. 237–243.
2. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 9479-с. – Оп. 1. – Д. 61.
3. Там же. – Д. 73.
4. Там же – Д. 77.
5. Там же – Д. 60.
6. Там же. – Д. 66.
7. Рогачёв, М. Б. Депортированные польские граждане в Коми АССР в 1940–1944 годах: дис. ... канд. ист. наук: 07. 00. 02 / М. Б. Рогачёв. – Сыктывкар, 2005. – 204 л.
8. Indeks represjonowanych. – Т. XIV. – Cz. 2: Deportowani w obwodzie archangielskim; red. E. Rybarska, A. Gurjanow – Warszawa: Ośrodek KARTA, 2004. – 781 s.
9. ГАРФ. – Ф. 9479-с. – Оп. 1. – Д. 56.
10. История сталинского Гулага, конец 1920-х – первая половина 1950-х годов = The history of Stalin's Gulag, later 1920-s – early 1950-s : собр. Документов : в 7 т. / М-во культуры и массовых коммуникаций Рос. Федерации и др. – М.: РОССПЭН. – Т. 5: Спецпереселенцы в СССР / редкол.: Т.В. Царевская-Дякина (отв. ред.) [и др.]. – 2004. – 824 с.
11. Государственный архив Минской области. – Ф. 1. – Оп. 1а. – Д. 187.

УНІЯЦКАЯ ЦАРКВА Ў ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў 20–30-Я ГАДЫ ХХ СТАГОДДЗЯ І ПАЛІТЫКА ВАТЫКАНА

У дадзеным артыкуле на падставе даступных аўтараў для вывучэння навуковых прац і апублікаваных гістарычных крыніц зроблена спроба паказаць ролю Ватыкана ў працэсе адраджэння ўніяцкай царквы на прасторах Заходняй Беларусі ў міжваенны час і вызначыць асноўныя кірункі палітыкі Святога Пасаду ў адносінах да ўніі.

Рыжская мірная дамова 1921 г., юрыдычна замацаваўшая ўключэнне Заходняй Беларусі ў склад адраджанай польскай дзяржавы, прывяла таксама да сур'ёзных змен у канфесійнай структуры грамадства. У новых умовах з'явіліся магчымасці для адраджэння ў межах II Рэчы Паспалітай уніяцкай царквы, структуры якой былі ліквідаваныя расійскім урадам у 1839 і 1875 гг.

З аднаго боку, уніяцкія традыцыі і звычаі ў пэўнай ступені захоўваліся сярод мясцовага насельніцтва, асабліва на Холмшчыне і Падляшшы. Да гэтай традыцыі жадала вярнуцца частка праваслаўных – нашчадкаў былых уніятаў, у тым ліку і на тэрыторыі Віленскай рыма-каталіцкай дыяцэзіі, якая ахоплівала значную частку заходнебеларускіх земляў. Аб дадзеных настроях вернікаў мясцовы біскуп Ю. Матулевіч інфармаваў Ватыкан у 1919 г. [1, с. 181]. З другога боку, дасягненне адзінства з праваслаўным Усходам з'яўлялася адной з галоўных мэт Рымскай курыі. Дзеля таго, каб лепш зразумець, чым была абумоўлена дадзеная мэта, трэба звярнуцца да тагачаснай каталіцкай экклёзіялогіі (вучэння аб царкве).

Пасля Трыдэнцкага сабора 1545–1563 гг. у Каталіцкай царкве паступова замацавалася перакананне, што толькі яна з'яўляецца сапраўднай царквой Хрыстовай, а ўсе іншыя хрысціянскія абшчыны і групы, якія знаходзяцца па-за межамі пастырскай кампетэнцыі Папы Рымскага як намесніка святога Пятра і бачнага прадстаўніка Ісуса Хрыста – гэта супольнасці схізматыкаў (раскольнікаў) ці ерэтыкоў. Праваслаўных адносілі да ліку схізматыкаў, а іх духоўная іерархія і таінства лічыліся нелегітымнымі. Адсюль вынікала неабходнасць вяртання вернікаў гэтых супольнасцей, дзеля выратавання іх душаў, да еднасці з адзіна сапраўднай царквой на чале з Папай. Згодна тагачаснаму каталіцкаму вучэнню, вярнуцца ва ўлонне царквы яны маглі толькі праз унію са Святым Пасадам [2, с. 195]. Таму рымскія пантыфікі прыкладалі вялікія намаганні для заключэння ўніі з усходнімі хрысціянамі і ніколі не адмаўляліся ад гэтай мэты. Толькі ў сярэдзіне ХХ ст. II Ватыканскі сабор Каталіцкай царквы зноў вярнуўся да больш старажытнай, датрыдэнцкай экклёзіялогіі і прызнаў усходнія (праваслаўныя) цэрквы цэрквамі ў сапраўдным і поўным сэнсе гэтага слова. Адпаведна, знікла неабходнасць у ўніях з імі. Аднак у разглядаемы намі перыяд яшчэ лічылі інакш, чым і тлумачацца ўніійныя ініцыятывы каталікоў.

Падзенне манархіі ў Расіі ў 1917 г. было ўспрынята ў Ватыкане як магчымасць пашырэння місіі сярод усходніх хрысціян. Аб вялікім значэнні, якое надавалася Святым Пасадам хрысціянскаму Усходу ў тыя часы, сведчыць наступнае. 1 мая 1917 г. была створана асобная Кангрэгацыя Усходняй царквы, якую ўзначаліў сам Папа. Яна павінна была займацца ўніійнай дзейнасцю на тэрыторыі славянскага і грэка-арабскага праваслаўя. У кастрычніку 1917 г. у Рыме быў створаны Папскі Усходні інстытут для падрыхтоўкі місіянераў для працы сярод усходніх хрысціянаў [3; 4, с. 45–46].

Актуальным з'яўлялася пытанне аб шляхах і метадах дзейнасці Каталіцкай царквы па аднаўленню адзінства з праваслаўнай царквой. Па гэтаму пытанню існавала некалькі альтэрнатыўных канцэпцый. Адна з іх заключалася ў тым, каб вяртаць праваслаўных у

лацінскі абрад. Хаця Святы Пасад яшчэ з часоў Берасцейскай уніі нязменна адстойваў неабходнасць захавання праваслаўнымі, што далучаліся да Каталіцкай царквы, усходняга абраду, аднак у постберасцейскі перыяд на практыцы гэта не заўсёды выконвалася і перманентна былыя праваслаўныя на беларускіх і ўкраінскіх землях становіліся каталікамі лацінскага абраду. Акрамя таго, быў распаўсюджаны погляд аб дасканаласці апошняга і перавазе яго над іншымі царкоўнымі абрадамі, асабліва ўсходнім. Місіянерская дзейнасць па вяртанню праваслаўных у рыма-каталіцызм пачалася ў 1918 г., перш за ўсё ў Люблінскай, Падляшскай і польскай частцы Сейненскай дзяцэзіі, аднак не мела вялікага поспеху. Адною з прычынаў было захаванне моцных традыцый уніяцтва, асабліва на Падляшшы і Холмшчыне. Супраць лацінізацыі праваслаўных выступала і Кангрэгацыя Усходняй царквы.

Мітрапаліт Эдвард фон дэр Ропп, а таксама мінскі (потым пінскі) біскуп З. Лазінскі былі прыхільнікамі канцэпцыі бірытуалізму (двухабраднасці). Сутнасць яе заключалася ў тым, каб каталіцкія святары і біскупы мелі правы службы ў двух абрадах: лацінскім і ўсходнім. Гэтая канцэпцыя выклікала вялікую зацікаўленасць з боку ватыканскіх экспертаў, яе абмяркоўваў з падляшскім біскупам Г. Пшэздзецкім апостальскі візітатар у Варшаве А. Раціці (у будучым Папа Пій XI), аднак у выніку яна не атрымала адабрэння Святога Пасаду. Адмоўнае стаўленне Ватыкана тлумачылася бояззю ўзнікнення канфліктаў на нацыяльнай глебе, арганізацыйнымі цяжкасцямі, непрыязнасцю праваслаўнага духавенства [4, с. 216–217].

У міжваенны перыяд не існавала магчымасці для заключэння новай уніі з вышэйшымі іерархамі праваслаўнай царквы па прыкладу Берасцейскай. Каталіцкі публіцыст езуіт Я. Урбан пісаў аб нежаданні праваслаўных пастыраў еднасці з Каталіцкай царквой, іх варожасці да самой гэтай ідэі. Але Ватыкан не пакідаў спробаў дасягнуць пагаднення з імі ў гэтым кірунку. Вядома, што ў студзені 1938 г. біскуп Ф. Бучыс вёў размову аб уніі з праваслаўным мітрапалітам Елеўферыям Богаяўленскім ў Коўне, але беспаспяхова [5, с. 62].

Сваю праграму ўнійнай дзейнасці сярод праваслаўных прапаноўваў мітрапаліт граф Андрэй Шэптыцкі, які стаяў на чале грэка-каталіцкай Галіцка-Львоўскай мітраполіі ў 1901–1944 гг. Ён быў перакананы ў неабходнасці адраджэння ўніі на ўкраінскіх і беларускіх землях і далучэння да яе праваслаўных вернікаў Расіі. А. Шэптыцкі верыў у асаблівую ролю грэка-каталіцкай царквы і ўкраінскага народа ў справе вяртання адзінства з праваслаўным Усходам [4, с. 95–97].

Яшчэ ў лютым 1908 г. Папа Пій X надзяліў А. Шэптыцкага правамі і годнасцю былых кіеўскіх мітрапалітаў, а таксама прызначыў яго адміністратарам усіх епархій Рускай уніяцкай царквы, ліквідаваных царскім урадам у 1795, 1839 і 1875 гг. Гэтыя паўнамоцтвы А. Шэптыцкага неаднаразова пацвярджаліся (у 1908, 1909, 1910, 1914, 1921 гг.) [6, с. 232; 4, с. 97, 103]. У пачатку XX ст. львоўскі мітрапаліт усталяваў кантакты з беларускімі нацыянальнымі дзеячамі, прыкладаў намаганні па адраджэнню ўніі на Беларусі [4, с. 98; 5, с. 26–32]. Яго заслугай з’яўляецца стварэнне першага ў гісторыі Расіі каталіцкага экзархату ўсходняга абраду ў 1917 г. [4, с. 100].

А. Шэптыцкі меў моцныя пазіцыі ў Ватыкане, у тым ліку ў Кангрэгацыі Усходняй царквы. Сам Папа Бенедыкт XV лічыў уніяцкія абшчыны на тэрыторыі Украіны фарпостамі Каталіцкай царквы, з якіх трэба было распачаць барацьбу за царкоўную еднасць з Усходам. Але місіянерская актыўнасць А. Шэптыцкага – не толькі шчырага хрысціяніна, але і вялікага патрыёта Украіны, звязанага з нацыянальным рухам, выклікала занепакоенасць польскага боку, які бачыў у ёй пагрозу ўзмацнення ўкраінскіх нацыянальных памкненняў. Пазіцыя палякаў знаходзіла параўменне ў часткі вышэйшых саноўнікаў Рымскай курыі, сярод якіх былі прэфект Кангрэгацыі распаўсюджвання веры, некаторыя прадстаўнікі Дзяржаўнага Сэкрэтэрыяту, а таксама генерал Ордэна езуітаў Ул. Ледахоўскі [4, с. 46–47].

У Ватыкане разумелі, што далейшая актывізацыя ўкраінскіх грэка-каталікоў па распаўсюджванні ўніі на тэрыторыі польскай дзяржавы будзе суправаджацца ўзрастаннем процідзеяння ёй з боку польскіх уладаў і біскупаў, і не былі зацікаўлены ў эскалацыі

канфлікту, асабліва сярод духоўнай іерархіі. Акрамя таго, усходні абрад, які практыкаваўся ў Галіцка-Львоўскай мітраполіі (у афіцыйных дакументах Ватыкана ён называўся “*Ritus Græco-Rutenus*” – грэка-русінскі абрад), адрозніваўся ад усходняга (так званага сінадальнага) абраду, якога прытрымлівалася Расійская праваслаўная царква, у тым ліку на тэрыторыі Беларусі і Украіны. Наяўнасць шэрагу лацінскіх элементаў (напрыклад, па знешнім выглядзе грэка-каталіцкія святары вельмі адрозніваліся ад праваслаўных) у абрадзе ўкраінскіх грэка-каталікоў магла адштурхнуць патэнцыяльных канвертытаў з праваслаўя, у той жа час як сінадальны абрад уяўляўся больш прывабным для рэалізацыі ўніічных планаў. Разумеў апошняе і А. Шэптыцкі, таму выступаў за ачышчэнне ўсходняга абраду ў Галіцка-Львоўскай мітраполіі ад лацінскіх уплываў і запазычанняў [4, с. 76].

Адраджэнне незалежнай польскай дзяржавы, якая разглядалася Ватыканам як апірышча каталіцызму ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе, патэнцыйна паслабляла пазіцыі А. Шэптыцкага ў пытанні аб уніі. У выніку Святы Пасад у 1919 г. прыняў рашэнне, якое ў пэўнай ступені можна лічыць кампрамісным. На тых тэрыторыях, дзе не было грэка-каталіцкіх біскупаў (па-за межамі Галіцка-Львоўскай мітраполіі) вернікі ўсходняга абраду былі перададзены ў юрысдыкцыю мясцовых ардынарыяў лацінскага абраду, якія, аднак, павінны былі задавальняць рэлігійныя патрэбы ўніятаў *habita ratione cultus et linguae eorum* (у іх абрадзе і мове) [4, с. 217]. Гэта рашэнне азначала, што юрысдыкцыя і пастырская апека А. Шэптыцкага і яго святароў зводзілася да межаў Усходняй Галіцыі. Польскія ўлады былі задаволены такім станам рэчаў [5, с. 35].

Аднак місіянерскія ініцыятывы Каталіцкай царквы ў адносінах да праваслаўных на тэрыторыі Беларусі, Украіны, Польшчы і Расіі на гэтым не спыніліся. Яны атрымалі новы імпульс пасля абрання ў лютым 1922 г. Папай Рымскім Ахілле Рацці, які прыняў імя Пій XI. Як і яго папярэднікі на пасадзе св. Пятра, ён надаваў вялікую ўвагу ўніічнай дзейнасці сярод праваслаўных. Тым болей, што і сам ён раней быў заангажаваны ў гэты працэс, як намі ўжо адзначалася вышэй. У лістападзе 1923 г. з нагоды гадавіны пакутніцкай смерці св. Язафата Кунцэвіча Пій XI звярнуўся да Каталіцкай царквы з энцыклікай “*Ecclesiam Dei*” (“Царква Божая”) [7], у якой адзначыў неабходнасць пераадолення недаверу і антыпатыі паміж каталікамі і праваслаўнымі, пошуку шляхоў узаемаразумення і дыялогу паміж імі, а таксама падкрэсліў асаблівую ролю ўніяцкіх цэркваў. У Каталіцкай царкве ўзрасла ўвага да праваслаўнага Усходу, місіялогія стала навучальным прадметам у семінарыях, у Рыме быў адчынены Місіялагічны інстытут, а ў Папскім Грыгарыянскім універсітэце з’явіўся місіялагічны факультэт [4, с. 68].

Менавіта падчас пантыфікату Пія XI пачалося адраджэнне ўніяцкай царквы на тэрыторыі Заходняй Беларусі, Падляшша і Валыні, якое вядомае ў гістарыяграфіі як неаўнія.

У кастрычніку 1923 г. сваю праграму ўніічнай дзейнасці прадставіў Папе падляшскі біскуп Г. Пшэздзецкі. Яна прадугледжвала аднаўленне ці арганізацыю на тэрыторыі Падляшскай дзяцэзіі ўніяцкіх парафій, у якіх практыкаваўся б усходні абрад і якія былі б падначалены мясцоваму рыма-каталіцкаму епіскапу, г. зн. самому Г. Пшэздзецкаму. Дадзеная праграма была ўхвалена Піем XI, а ўжо 10 снежня 1923 г. Г. Пшэздзецкі атрымаў ад Кангрэгацыі Усходняй царквы інструкцыі *Zelum Amplitudinis* аб вядзенні місіічнай працы сярод праваслаўных на тэрыторыі Падляшскай дзяцэзіі. Інструкцыі забаранялі ўводзіць змены ў усходні абрад, якія б парушалі яго чысціню. Прыкладна праз месяц – 21 студзеня 1924 г. Г. Пшэздзецкі атрымаў ад Папы дэкрэт і паўнамоцтвы на ўніічную дзейнасць ва ўсходнім абрадзе на тэрыторыі Падляшскай дзяцэзіі [4, с. 222–223]. Гэтую дату можна лічыць афіцыйным пачаткам неаўніі.

4 красавіка 1925 г. Апостальская нунцыатура ў Варшаве сваім дэкрэтам надала правы на арганізацыю ўніічных парафій віленскаму арцыбіскупаму, пінскаму, луцкаму і люблінскаму біскупам [4, с. 228]. Такім чынам, уніічная акцыя была пашырана на іншыя дзяцэзіі на тэрыторыі тагачаснай польскай дзяржавы.

Усходні абрад, які прапаноўвала Каталіцкая царква (ў афіцыйных дакументах Ватыкана ён называўся візантыйска-славянскім), у асноўным быў адпаведны синадальнаму абраду ў РПЦ, за выключэннем малітвы за Папу і мясцовага біскупа на літургіі, і забароны разводаў. Праваслаўны аўтар К. Мікалаеў адзначаў, што набажэнствы ў уніяцкіх цэрквах адбываліся строга па Тіпікону, а часам больш правільна, чым у праваслаўных цэрквах [5, с. 68]. Паступова ў візантыйска-славянскі абрад пачалі пранікаць некаторыя лацінскія элементы, напрыклад, набажэнствы, прысвечаныя Сэрцу Ісуса [5, с. 69], аднак гэтыя рэцэпцыі не набылі вялікага маштабу.

Асобна адзначым, што ў міжваенны час Ватыкан прыклаў вялікія намаганні па вырашэнню кананічных пытанняў праваслаўя. Справа ў тым, што ў праваслаўнай царкве не было і да сённяшняга часу не існуе адзінага кодэксу канонаў, таму незразумела, якія з іх павінны дзейнічаць, а якія не. Дзеля вырашэння гэтага пытання ў 1929 г. Святы Пасад стварыў Камісію па кадыфікацыі ўсходняга права, якая на працягу 1930–1934 гг. выдала 13 тамоў крыніцаў [5, с. 72–73], аднак кодэкс у той час так і не быў падрыхтаваны і ўбачыў свет толькі ў 1990 г.

У справе рэалізацыі ўніічных планаў Святы Пасад вялікую ролю адводзіў езуітам. Мітрапаліт А. Шэптыцкі і біскуп Г. Пшэздецкі выступалі за ўтварэнне іх усходняй галіны, якая ўзнікла ў пачатку 1920-х гг. Місіянеры, што вучыліся ў езуіцкіх калегіях, у будучым павінны былі пачаць працу сярод праваслаўнага насельніцтва Расіі. Генерал Ордэну езуітаў Ул. Ледахоўскі, звяртаючыся да іх, казаў: “*Вы з’яўляецеся фундаментам таго гмаху, які хоча пабудаваць Таварыства на карысць хвалы Божай на Усходзе*” [4, с. 239]. Езуіцкі кляштар у Альбертыне каля Слоніма, заснаваны ў верасні 1924 г., стаў адным з галоўных цэнтраў неаўніі на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Са згоды Папы таксама былі ўтвораны ўсходнія адгалінаванні капуцынаў, аблатаў, рэдэмптарыстаў, якія дзейнічалі ў міжваенны час на заходнебеларускіх землях [5, с. 121].

У 1925 г. паміж Ватыканам і ўрадам Рэчы Паспалітай быў заключаны канкардат. Усходні абрад ў ім не ўзгадваўся. Як піша М. Мруз, пытанне аб ім нават не з’яўлялася прадметам папярэдніх перамоў польскага боку з Ватыканам. У польскай гістарыяграфіі дадзена акалічнасць тлумачыцца слабасцю ўнійнага руху, яго сціплай царкоўнай базай, а таксама тым, што ён знаходзіўся яшчэ ў стане фарміравання. Выказваліся гіпотэзы, што польскі ўрад імкнуўся захаваць такім спосабам для сябе свабоду для маневра адносна ўніі, ці што была заключана вусная дамова са Святым Пасадам аб легалізацыі ўніяцкіх абшчын. Але адсутнасць узгадкі пра ўсходні абрад у канкардаце не азначала, што ён не меў юрыдычных падставаў для існавання. Ужо ў першым артыкуле канкардата адзначалася, што “*Рымска-Каталіцкая царква, нягледзячы на розніцу яе абрадаў (падкрэслена мной – Аўт.), у Рэчы Паспалітай будзе карыстацца поўнай свабодай*” [4, с. 269]. Такім чынам, прызнавалася, што можа існаваць некалькі абрадаў і ўсе яны роўныя паміж сабой. Дзевяты артыкул дазваляў змены ў адміністрацыйнай структуры Каталіцкай царквы са згоды ўрада, што азначала магчымасць утварэння ў будучым асобнай іерархіі для ўніятаў [4, с. 270]. Разам з тым, Ватыкан пайшоў на значныя саступкі палякам адносна Галіцка-Львоўскай мітраполіі. Канкардат дэ-факта зводзіў паўнамоцтвы А. Шэптыцкага да абшару трох паўднёва-ўсходніх ваяводстваў Рэчы Паспалітай і рабіў немагчымым місіянерскую дзейнасць падначаленага яму грэка-каталіцкага духавенства сярод украінскага насельніцтва на Падляшшы, Валыні, Холмшчыне. Львоўскі мітрапаліт імкнуўся аспрэчыць канкардат, які абмяжоўваў яго самастойнасць [5, с. 37], але беспаспяхова. Аднак дэ-факта Шэптыцкі аказваў істотны ўплыў на развіццё неаўніі на тэрыторыі Заходняй Беларусі на ўсім працягу міжваеннага перыяду [5, с. 43–57].

Неаўнія разглядалася Святым Пасадам як падрыхтоўчы этап перад пачаткам місіянерскай працы ў Расіі. У 1925 г. у структуры Кангрэгацыі для Усходняй царквы была створана Папская камісія Pro Russia (Для Расіі; поўная назва: Pontificia Commissione Pro Russia). Яна павінна была займацца справамі каталікоў усіх абрадаў у Расіі, духоўнай апекай

расійскай эміграцыі, а таксама місійнай дзейнасцю ў суседніх з Расіяй краінах, у тым ліку ў Польшчы. Камісія Pro Russia ўзначаліў Мішэль Д'Эрбіні [8], які з'яўляўся ў той час галоўным архітэктарам унійных планаў Ватыкана адносна праваслаўнага Усходу. Адзначым, што ён не лічыў беларусаў і ўкраінцаў самастойнымі народамі, але часткамі рускага народу. Русафільскія і антыпольскія настроі панавалі і сярод супрацоўнікаў Камісіі Pro Russia [4, с. 100]. Таму невыпадкова, што спачатку ўнійная дзейнасць праводзілася галоўным чынам на рускай мове, а некаторыя беларускія святары (Ф. Абрантовіч, Я. Германовіч і інш.), якія жадалі працаваць сярод свайго народа, былі накіраваны ў Харбін для пастырскай працы сярод расійскай эміграцыі [9, с. 17].

6 красавіка 1930 г. камісія Pro Russia была выведзена з Кангрэгацыі для Усходняй царквы і пераўтворана ў асобную арганізацыю, падначаленую непасрэдна Папе. Разам з узвышэннем статусу ёй былі перададзеныя некаторыя функцыі, якія раней здзяйснялі польскія біскупы лацінскага абраду ў адносінах да ўніятаў на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. У тым жа 1930 г. епіскапам усходняга абраду з правамі персанальнай юрысдыкцыі і шырокімі паўнамоцтвамі быў прызначаны Францішак Бучыс, прыняўшы імя Пётр, літовец па нацыянальнасці. У 1931 г. Пій XI прызначыў апостальскім візітатарам у Польшчы ўкраінца Мікалая Чарнецкага з ордэну рэдэмптарыстаў. Але ён не атрымаў права юрысдыкцыі над вернікамі ўсходняга абраду, якія па ранейшаму заставаліся ў лацінскіх біскупаў. Апошнія павінны былі ўтварыць пасаду генеральнага вікарыя альбо спецыяльнага чыноўніка па справах візантыйска-славянскага абраду [4, с. 271].

Святы Пасад разглядаў магчымасць утварэння асобнай іерархічнай структуры для неаўніі. Такі варыянт развіцця падзеяў ствараў пагрозу рэалізацыі польскай палітыкі ў нацыянальным пытанні і, адпаведна, незадавальняў палякаў [5, с. 65]. Апошнія бачылі таксама русафільскія настроі ў Камісіі Pro Russia і не маглі дапусціць русіфікацыі беларусаў праз Ватыкан [9, с. 12]. Урад Польшчы – дзяржавы, абсалютная большасць насельніцтва якой было каталікамі, не мог уступаць у адкрытую канфрантацыю са Святым Пасадам. Аднак быў прыняты шэраг мер, накіраваных на абмежаванне распаўсюджвання неаўніі. У 1932 г. польскі ўрад адмовіўся даваць Ф. Бучысу візу на ўезд у Польшчу. Ватыкан пайшоў на саступкі, даручыўшы Ф. Бучысу духоўную апеку над расійскай эміграцыяй. На працягу 1930–1939 гг. польскі ўрад блакаваў спробы Ватыкана па стварэнні асобнай епархіі з цэнтрам у Ковелі для каталікоў візантыйска-славянскага абраду [5, с. 98-99].

У пачатку 1930-х гг. істотныя змены па ўніяцкаму пытанню адбыліся ў самім Ватыкане. Біскуп М. Д'Эрбіні фактычна быў адхілены ад каардынацыі місійнай дзейнасці сярод праваслаўных, а Камісія Pro Russia страціла свой ранейшы статус і была пераўтворана ў адзін з дэпартаментнаў Дзяржаўнага Сэкрэтарыяту. Усе пытанні, звязаныя з уніятамі, у тым ліку ў Заходняй Беларусі, перадаваліся ў кампетэнцыю Кангрэгацыі Усходняй царквы [9, с. 24]. Абставіны і акалічнасці гэтых змен патрабуюць асобнага даследавання. Аднак, безумоўна, нягледзячы на адміністрацыйныя пераўтварэнні, дасягненне адзінства з праваслаўным Усходам па-ранейшаму захоўвала выключную значнасць для Святога Пасаду. Адзначым таксама, што ў 1930-я гг. русафільскія тэндэнцыі ў унійнай дзейнасці пачалі змяншацца, адначасова ўзрасталі выкарыстанне беларускай і ўкраінскай моў [5, с. 81].

Пачатак Другой сусветнай вайны прывёў да кардынальных змен у палажэнні і статусе ўніяцкіх парафій у Заходняй Беларусі. У новых геапалітычных умовах мітрапаліт А. Шэптыцкі, карыстаючыся сваімі паўнамоцтвамі, атрыманымі ад Пія Х, стварыў чатыры ўніяцкіх (грэка-каталіцкіх) экзархаты на тэрыторыі былой польскай дзяржавы, у тым ліку і Беларускі экзархат. Кіраўніком апошняга (экзархам) спачатку быў прызначаны М. Чарнецкі, а праз год – у снежні 1940 г. – яго змяніў святар-езуіт А. Неманцэвіч [10]. Рашэнні аб стварэнні Беларускага экзархату і прызначэнні А. Неманцэвіча былі афіцыйна зацверджаны Святым Пасадам. У выніку ўзнікла асобная арганізацыйная структура для ўніяцкіх парафій на тэрыторыі Заходняй Беларусі, што азначала ўнармаванне царкоўнага жыцця. У савецкіх умовах легальнае функцыянаванне экзархату аказалася фактычна немагчымым, яго

дзеінасць легалізавалася толькі падчас нямецкай акупацыі. Але ў 1942 г. А. Неманцэвіч быў арыштаваны нямецкімі акупантамі і памёр у мінскай турме СД у пачатку студзеня 1943 г. [11, с. 154–155], а далейшая дзеінасць экзархату немцамі была паралізавана [12, с. 143]. Аднак з пункту гледжання кананічнага права Каталіцкай царквы Беларускае экзархат як асобная адміністрацыйная царкоўная адзінка не спыніў свайго існавання дэ-юрэ да сённяшняга часу (адпаведных рашэнняў Ватыкан ніколі не прымаў) і працягвае існаваць у статусе *Sede Vacante* (“вакантны пасада”, г. зн. структура без кіраўніка).

Крыніцы і літаратура

1. *Stolica Apostolska a biskup Jerzy Matulewicz 1916-1921 / tł. i do dr. przygot.: ks. Jan Bukowicz MIC, Tadeusz Górski MIC.* – Warszawa : Wydaw. Księży Marianów, 1996. – 327 s.
2. Сутгнер, Э. Христианство Востока и Запада в поисках зримого проявления единства / Э. Сутгнер / пер. О. Величко. – М.: Библиейско-Богословский институт св. апостола Андрея, 1999. – 313 с.
3. *Congregation for the Oriental Churches.* – Rome, 2017. – 48 p.
4. Мруз, М. Каталіцызм на паграніччы. Адносіны каталіцкай царквы да ўкраінскага і беларускага пытання ў Польшчы ў 1918-1925 гг. / М. Мруз / пер. с польск. – Мінск: Медысонт, 2009. – 304 с.
5. Свирид, А. Н. Униатская церковь в Западной Беларуси (1921–1939 гг.) / А.Н. Свирид. – Брест: БрГУ им. А.С. Пушкина, 2012. – 218 с.
6. Назарко, І. Київскі і Галицькі Митрополіты. Біографічны нарысы (1590-1960) / І. Назарко. – Рим: б/и, 1962. – 272 с.
7. Pío XI. Enciclica “Ecclesiam Dei”. [Электронны ресурс] – Режим доступа : http://www.vatican.va/content/piusxi/it/encyclicals/documents/hf_pxi_enc_19231112_ecclesiam-dei.html. – Дата доступа : 20. 12. 2020.
8. Мишель-Жозеф Д’Эрбиньи. [Электронны ресурс] – Режим доступа : http://yakov.works/spravki/1_history_bio/19_1890/1880_Erbinyi.htm. – Дата доступа : 22. 10. 2020.
9. Надсан, А. Біскуп Чэслаў Сіповіч: сьвятар і беларус / А. Надсан. – Менск: БелФранс, 2004. – 300 с.
10. Лист УГК Экзархив до секретаря Східноі конгрегації Євгена Тіссерана про рішення розпочати унійну працю на тэрыторыі Радянскаго Союзу // Митрополит Андрей Шептицький. Церква і церковна едність: документи і матэрыялы, 1899–1944. – Львів: Свічадо, 1995. – Т. I. – С. 357.
11. Гаек, С. Экзарх Антон Неманцэвіч – верны сьведка Евангелья. Колькі слоў пра ягонае духоўнае служэнне / архім. С. Гаек, дьякан Я. Усошын // *Roczniki Teologiczne*. Tom LIII-LIV, zeszyt 7 – 2006–2007. – С. 153–163.
12. Гарошка, Л. Праз навалыніцы й нягоды. Успаміны з гадоў 1930-1944. Фрагмэнты / айцец Л. Гарошка // *Беларуская мемуарыстыка на эміграцыі.* – Нью-Ёрк, 1999. – С. 135–144.

ЗМЕСТ

Прадмова	3
Снапкоўскі У. Е. Да пытання аб удзеле ССРБ у савецка-польскіх мірных перагаворах.....	5
Войцах Матэрскі Польшча, Беларуская Народная Рэспубліка, Рыжскі дагавор.....	11
Матвеев Г. Ф., Матвеева Е. Ю. Как В. И. Ленин планировал «помочь пролетариату и трудящимся массам Польши освободиться от помещиков и капиталистов».....	18
Вабішчэвіч А. М. Заходнебеларуская культура 1921–1939 гадоў: стан, дасягненні, праблемы.....	22
Мязга М. М. Польшка-савецкія адносіны ва ўмовах пераходу ад вайны да міру.....	25
Горны А. С. Найвышэйшая рада БНР і зараджэнне паланафільскай плыні беларускага руху ў гады польска-савецкай вайны.....	33
Родионов И. И. Польско-советская война и положение военнопленных в лагерях Польши и России.....	36
Казак О. Г. Словацкий вектор польско-венгерских отношений в контексте польско-советской войны	40
Брянцев М. В. Советская провинциальная печать о польско-советском перемирии 1920 года.....	44
Колихова К. И. Обсуждение территориальных вопросов на пленарных заседаниях Рижской мирной конференции в сентябре 1920 года.....	49
Пученков А. С. Врангелевский Крым и советско-польская война.....	53
Лазько Р. Р. Адкінутая альтэрнатыва (старонка з гісторыі польска-савецкіх мірных перагавораў 1920 года).....	57
Дубровко Е. Н. Рижская граница 1921 года: от «санитарного кордона» к «санитарной зоне»	66
Сальков А. П. Виленский конфликт в советско-польских противоречиях первой половины 1920-х годов.....	70
Бабков А. М. Деятельность Главэвакзапа в Беларуси по выполнению Рижского договора о эвакуации беженцев (конец 1921–1922 год).....	74
Бароўская В. М. Праблема выканання Рыжскага мірнага дагавора: праца змешаных рээвакуацыйнай і разліковай камісій 1921–1924 гадоў.....	79

Кодин Е. В. Рижский мир и политика белорусизации в российско-белорусском приграничье.....	82
Савіч А. А. Рьжскі мір і ідэйна-палітычная барацьба за Заходнюю Беларусь паміж беларускімі і польскімі камуністамі.....	86
Яўген Мірановіч Рьжскі дагавор як фактар інкарпарацыйнай палітыкі Польшчы: лёс беларусаў на заходнім баку рьжскай мяжы.....	93
Кротов А. М. Рижский мирный договор как фактор негативизации восприятия белорусами поляков и Польши в межвоенный период (1918–1939 годы).....	97
Старовойтов М. И. Население белорусско-украинского пограничья накануне ликвидации рижского договора (этносоциальный аспект).....	101
Рожкова С. Н. Проблема ликвидации Рижского договора в начале Второй мировой войны в белорусской историографии.....	107
Толочко Д. М. Польские беженцы из западных областей БССР и УССР в условиях спецпоселений: формы протеста (июль 1940 – июнь 1941 года).....	112
Верамееў С. Ф. Уніяцкая царква ў Заходняй Беларусі ў 20–30-я гады XX стагоддзя і палітыка Ватыкана	116

Навуковае выданне

РЫЖСКІ ДАГАВОР: ПОГЛЯД ПРАЗ СТАГОДДЗЕ

Зборнік навуковых артыкулаў

Падпісана да друку 02.03.2021. Фармат 60x84 1/8.
Папера афсетная. Рызаграфія. Ум. др. арк. 14,42.
Ул.-выд. арк. 12,56. Тыраж 35 экз. Заказ 120.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі
“Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вырабніка,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 3/1452 ад 17.04.2017.
Спецыяльны дазвол (ліцэнзія) № 02330 / 450 ад 18.12.2013.
Вул. Савецкая, 104, 246028, Гомель

